

Η ΧΩΡΙΚΗ ΕΚΦΡΑΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΥΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟΤΗΤΑΣ

Η Περίπτωση της Αθήνας

Επιμέλεια

ΛΟΪΖΟΥ ΛΟΪΖΟΣ | ΠΑΣΧΑΛΗ ΣΤΕΦΑΝΗ

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια

ΔΙΜΕΛΛΗ ΔΕΣΠΟΙΝΑ

ΙΟΥΛΙΟΣ 2022

ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΩΝ ΜΗΧΑΝΙΚΩΝ

Η χωρική έκφραση της πολυπολιτισμικότητας

Η περίπτωση της Αθήνας

The spatial expression of multiculturalism | A case study of Athens

Επιμέλεια:

Λοΐζου Λοΐζος | Πασχάλη Στέφανη

Επιβλέπουσα καθηγήτρια:

Διμέλλη Δέσποινα

Εικόνα 01: Dipping a finger in the fountain, Syntagma Square, Athens

Φωτογράφος: Eleni Lou

Εικόνα 02: Chasing Pigeons, Syntagma Square, Athens

Φωτογράφος: Eleni Lou

Η πραγματοποίηση αυτής της έρευνας δε θα ήταν εφικτή χωρίς τη στήριξη της επιβλέπουσας καθηγήτριας Δρ. Δέσποινας Διμέλλη. Ευχαριστούμε, λοιπόν, την υπεύθυνη καθηγήτρια για τις κατευθύνσεις, το ενδιαφέρον και την καθοδήγηση κατά τη διάρκεια της εκπόνησης αυτής της εργασίας.

Περίληψη

Η παρούσα εργασία πραγματεύεται τις διασυνδέσεις μεταξύ πολυπολιτισμικότητας και πολεοδομικών μεταβολών, οργάνωσης του αστικού και δημόσιου χώρου, επιχειρώντας να προβληματοποιήσει την έννοια του χώρου ως «ανοικτό σύστημα» με αναφορές σε πεδία της γεωγραφίας, της φιλοσοφίας και των κοινωνικών επιστημών.

Τι προκύπτει, θεωρητικά και πρακτικά, όταν η έννοια της πολυπολιτισμικότητας διαρθρώνεται στη χωρική σκέψη;

Στην ερευνητική αυτήν εργασία εξετάζεται ο δημόσιος χώρος ως τόπος συνύπαρξης, διαχωρισμού και αποκλεισμού, ή, πιο σαφώς, ως «κοινός» τόπος, ως τόπος μοιράσματος, επικοινωνίας, οικειότητας, ελεύθερης πολιτισμικής έκφρασης, διαπραγμάτευσης αλλά και χειραφέτησης, ανταγωνισμού και διεκδικήσεων. Επιδιώκεται η ανάλυση της μεταναστευτικής γεωγραφίας, των διαδικασιών διαμόρφωσης γειτονιάς και η καταγραφή των χωροκοινωνικών μεταβολών που λαμβάνουν χώρα στις ανομοιογενείς κοινωνίες. Σε αυτό το πλαίσιο, το προσφυγικό και μεναστευτικό ζήτημα εξετάζεται μέσα από την εγκατάσταση των πολιτισμικών μειοψηφιών στην πόλη.

Πιο συγκεκριμένα, μελετάται το χωρικό αποτύπωμα του μεταναστευτικού και προσφυγικού πληθυσμού στις περιοχές του Δήμου Αθηναίων που χαρακτηρίζονται από πολιτισμική ετερότητα. Η θεματική αναφορικά με τον πολυεθνικό πληθυσμό στον Δήμο Αθηναίων στρέφεται γύρω από τις καθημερινές κατανοήσεις των ευαίσθητων κοινωνικά πληθυσμών, στοχεύοντας στη συσχέτιση της κοινωνικής και χωρικής ένταξης. Διερευνώνται, λοιπόν, οι κλίμακες, οι θεωρήσεις και, τέλος, οι υλικές και συμβολικές διαστάσεις του χώρου που διαμορφώνονται μέσα από την πολυπολιτισμικότητα.

Λέξεις κλειδιά

πολυπολιτισμικότητα

μετανάστευση

δημόσιος χώρος

αστικός χώρος

πολιτισμική ετερότητα

κοινωνική συνοχή

εθνοτικός διαχωρισμός

κοινωνική ένταξη

εθνοτικοί θύλακες

γκέτο

διαδικασία επιπολιτισμοποίησης

κοινωνική επιστήμη

χωρική διάχυση

αποκλεισμός

Αθήνα

Ελλάδα

καθημερινή ζωή

μεταναστευτική επιχειρηματικότητα

Summary

This paper examines the relationship between multiculturalism and urban change; the organization of public and urban space. It takes into account the idea of place as “social space” with reference to fields of geography, philosophy and social science.

What happens in theory and practice when the idea of multiculturalism is structured within spatial thought?

The research examines public space as a place for incorporation, separation and marginalization, or to be exact as a communal space, to be shared for communication, intimacy, free cultural expression, negotiation as well as liberation, competition and assertion. The aim is to analyze the immigration geography of the neighborhood formation processes and to record the area of social changes that take place in diversified communities. In view of this, the refugee and immigration issue is examined through the setting of cultural minorities in the cities.

To be more specific the spatial imprint of immigrant and refugee populations that are characterized by cultural diversity are studied in the area of the Municipality of Athens. The issue regarding the Municipality of Athens revolves around the daily lives of the minority populations, seeks to correlate social and spatial integration. Hence, the range, the hypothesis and finally, the material and symbolic dimension of space that is formed through multiculturalism is investigated.

Key words

multiculturalism

migration

public space

urban space

cultural diversity

social cohesion

ethnic segregation

social incorporation

ethnic enclaves

ghetto

model of acculturation

social science

spatial diffusion

marginalization

Athens

Greece

everyday activities

migrant entrepreneurship

Περιεχόμενα

Εισαγωγή | σ. 23

01. Η πολυπολιτισμικότητα ως κοινωνικό φαινόμενο | σ. 27

1.1. Η έκφραση της πολυπολιτισμικότητας | σ. 28

- 1.1.1. Πολιτισμός και κουλτούρα
- 1.1.2. Οι πτυχές της ταυτότητας
- 1.1.3. Διαδικασίες επιπολιτισμοποίησης
- 1.1.4. Περί Πολυπολιτισμικότητας

1.2. Διαδικασίες χωρικής ένταξης και διαχωρισμού | σ. 34

- 1.2.1. Χωρικά πρότυπα διαχωρισμού
- 1.2.2. Διαδικασίες χωρικής ένταξης
- 1.2.3. Από την κοινωνική ένταξη στον διαχωρισμό | Από τις γειτονιές της πόλης στον δημόσιο χώρο

02. Η περίπτωση της Αθήνας | Προς την πολυπολιτισμικότητα | σ. 45

2.1. 20ος αιώνας | σ. 46

- 2.1.1. Οι πρόσφυγες του 1922
- 2.1.2. Μετανάστες από τα Βαλκάνια (1990)

2.2. 21ος αιώνας | σ. 60

- 2.2.1. Μεικτοί μεταναστευτικοί πληθυσμοί (Μεταξύ 2000-2012)
- 2.2.2. Πρόσφυγες από τη Μέση Ανατολή (2015)

03. Πολυπολιτισμική Αθήνα | σ. 71

3.1. Αστικοί θύλακες | σ. 72

- 3.1.1. Διαχωρισμός μεταναστευτικής κατοικίας
- 3.1.2. Μετανάστες στις γειτονιές της Αθήνας

3.2. Δημόσιος χώρος | σ. 86

- 3.2.1. Εργασία
- 3.2.2. Ελεύθερος χρόνος

Επίλογος | σ. 109

Στιγμιότυπα εργασίας | σ. 114

Βιβλιογραφία | σ. 116

Εισαγωγή

Η κινητικότητα που παρατηρείται στις σύγχρονες πόλεις και ο σχηματισμός κοινωνικών ιστών σε πολυπολιτισμικά περιβάλλοντα εγείρουν το ενδιαφέρον της παρούσας μελέτης. Η συνύπαρξη διαφορετικών ταυτοτήτων στον χώρο δεν αφορά μόνο ένα από τα χαρακτηριστικά της αστικής ζωής, αλλά συμβάλλει στον ανασχηματισμό του αστικού περιβάλλοντος συνολικά (Κανδύλης, 2008). Εξάλλου για τον Lefebvre η κοινωνική αλλαγή είναι αναπόσπαστη από τον μετασχηματισμό του αστικού χώρου, με την καθημερινή ζωή να αποτελεί βασικό παράγοντα σε αυτήν την ανάλυση (Λυκογιάννη, 2006). Προσεγγίζοντας, λοιπόν, το φαινόμενο της πολυπολιτισμικότητας, τα χαρακτηριστικά των μετακινούμενων πληθυσμών και των επιπτώσεων της μετανάστευσης στην καθημερινή ζωή εξετάζονται οι αστικές και κοινωνικές μεταβολές.

Είναι η Αθήνα πολυπολιτισμική;

Στην καθημερινή της χρήση η έννοια της πολυπολιτισμικότητας αναφέρεται στο πολιτισμικό και κοινωνικό περιβάλλον και εμπεριέχει τη συνύπαρξη διαφορετικών εθνότητων, θρησκειμάτων και πολιτισμών. Όπως χαρακτηριστικά γράφει ο Δρ Πολιτικής Επιστήμης Χρήστος Ηλιάδης *«με την περιγραφική αυτή εκδοχή, φυσικά και η Αθήνα είναι μια πολυπολιτισμική πόλη. Πατήσια, Κυψέλη, Μεταξουργείο, Κεραμεικός και Γκάζι συνθέτουν πλέον ένα μωσαϊκό ανθρώπων, πολιτισμών, γλωσσών και θρησκειών, το οποίο όμως παραμένει εν πολλοίς στην αφάνεια»*¹.

Στη δεκαετία του 1990 η Ελλάδα γίνεται χώρα υποδοχής αλλοεθνών μεταναστών, σημειώνοντας κοινωνικές και δημογραφικές αλλαγές. Το πιο πάνω γεγονός εμφανίζεται εντονότερο στον πυκνοδομημένο κεντρικό πυρήνα των μεγάλων πόλεων, με τη χωρική διάσταση του κοινωνικού φαινομένου, η δομή, η μορφή αλλά και η λειτουργία των πόλεων υποδοχής αναδιαμορφώνονται με την εγκατάσταση των μετακινούμενων πληθυσμών. Έτσι, η Αθήνα αποτελεί προνομιακό πεδίο για τη διερεύνηση των αλλαγών που προκύπτουν με την πολυπολιτισμικότητα.

¹ Ηλιάδης Χ. (2017) | Είναι η Αθήνα πολυπολιτισμική; | Η ΑΥΓΗ (avg1.gr)

Σκοπός

Σκοπός της παρούσας έρευνας είναι η ανάλυση των χωρικών προεκτάσεων της πολυπολιτισμικότητας και η κατανόηση των διαδικασιών χωρικής ένταξης των μεταναστευτικών πληθυσμών στην κοινωνία «υποδοχής». Πιο συγκεκριμένα, διερευνάται το χωρικό αποτύπωμα του κοινωνικού φαινομένου σε πολεοδομική, αστική και αρχιτεκτονική κλίμακα και, την ίδια στιγμή, μελετώντας την καθημερινή ζωή, την επαγγελματική δραστηριοποίηση και τις πρακτικές του ελεύθερου χρόνου, αναλύονται οι χωρικοί μετασχηματισμοί.

Αντικείμενο

Το αντικείμενο της εργασίας, όπως φανερώνεται και από τον τίτλο της, είναι ο Δήμος Αθηναίων. Αναλυτικά, εξετάζοντας τους κοινωνικούς ιστούς που διαμορφώνονται σε πολυπολιτισμικές συνθήκες και τις διαφορετικές πτυχές της καθημερινής ζωής η έρευνα εστιάζει στις μειονοτικές εθνοτικές ομάδες από χώρες της Ασίας, της Μέσης Ανατολής, της Αφρικής και της ανατολικής Ευρώπης. Στο πλαίσιο της εγκατάστασης του μεταναστευτικού πληθυσμού το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στην πόλη, τον αστικό και δημόσιο χώρο.

Βιβλιογραφική ανασκόπηση

Πρόκειται για επιλεγμένες δημοσιευμένες -έντυπες και διαδικτυακές- πηγές που συγκροτούν το θεωρητικό πλαίσιο, τις υποθέσεις και την προβληματική της έρευνας με στόχο τη σύνδεση μεταξύ κοινωνικής επιστήμης και αρχιτεκτονικής.

Βιβλία αναφοράς:

- Χρυσόχοου, Ξ. (2011). *Πολυπολιτισμική Πραγματικότητα, οι κοινωνικοψυχολογικοί προσδιορισμοί της πολιτισμικής πολλαπλότητας*. Αθήνα: πεδίο.
- Σταυρίδης, Σ. (2018). *Κοινός Χώρος, η πόλη ως τόπος των κοινών*. (Δ. Παπαδάτος - Αναγνωστόπουλος, Μεταφρ.) Αθήνα: angelus novus.
- Σπυριδάκης, Μ. (Επιμ.). (2009). *Μετασχηματισμοί του χώρου, κοινωνικές και πολιτισμικές διαστάσεις*. Αθήνα: νήσος.

Μέθοδος συλλογής στοιχείων

Το ερευνητικό υλικό που ακολουθεί προκύπτει από:

Βιβλιογραφική έρευνα | Ερεύνα στον Τύπο | Διαδικτυακή έρευνα | Οπτικοακουστικό υλικό

Ερμηνευτική μέθοδος

Η ερμηνευτική μέθοδος που χρησιμοποιείται αφορά στη συνανάλυση αρχιτεκτονικής και πολυπολιτισμικότητας και, γενικότερα, την αναζήτηση σχέσεων μεταξύ κοινωνικών δεδομένων και χώρου.

Δομή και περιεχόμενο

Η εργασία αρθρώνεται σε τρία κεφάλαια ως εξής:

1. Η πολυπολιτισμικότητα ως κοινωνικό φαινόμενο
2. Η περίπτωση της Αθήνας | Προς την πολυπολιτισμικότητα
3. Πολυπολιτισμική Αθήνα

Στα κεφάλαια αυτά επιχειρείται η μετάβαση από το κοινωνικό στο χωρικό πλαίσιο, ή πιο συγκεκριμένα, η χωρική απόδοση του εθνοτικού κοινωνικού διαχωρισμού. Στο πρώτο θεωρητικό μέρος της εργασίας, η έρευνα εστιάζει στις διαδικασίες επιπολιτισμοποίησης και το φαινόμενο της πολυπολιτισμικότητας. Στο δεύτερο μέρος του πρώτου κεφαλαίου, συνοψίζεται μέρος της διεθνούς βιβλιογραφίας για την κοινωνική ένταξη ή και διαχωρισμό στον δημόσιο χώρο. Το δεύτερο κεφάλαιο ακολουθεί την πορεία την Ελληνικής πρωτεύουσας προς την πολυπολιτισμικότητα με αναφορές στα «νέα» σχήματα διαχωρισμού με μια ιστορική διάσταση από το 1922 μέχρι το 2015. Τέλος, στο τρίτο κεφάλαιο επιχειρείται η χωρική απόδοση της εγκατάστασης των μεταναστών και του διαχωρισμού. Η οπτική παρατήρηση των καθημερινών πρακτικών επιτρέπει την παρατήρηση της μεταναστευτικής επιχειρηματικής γεωγραφίας και την παρατήρηση διαφοροποιημένων προσεγγίσεων του ελεύθερου χρόνου. Στις επιμέρους ενότητες γίνεται αναφορά στο Γεράνι και τα Κάτω Πατήσια. Πρόκειται για δυο γειτονιές της Αθήνας που χαρακτηρίζονται από πολιτισμική ποικιλομορφία με διαφορετικό, ωστόσο, κοινωνικό και δημογραφικό προφίλ. Οι περιοχές αυτές χαρακτηρίζονται, επίσης, από ξεκάθαρα διαφορετικές ποιότητες στον αστικό και δημόσιο χώρο. Αναπτύσσονται και χαρτογραφούνται, λοιπόν, τα χαρακτηριστικά και οι κλίμακες του διαχωρισμού.

Προσδοκώμενα αποτελέσματα

- Ποια η αλληλεπίδραση μεταξύ χώρου και κοινωνίας;
- Ποια η επίδραση της ταυτότητας στον δημόσιο χώρο;
- Πως οι μετανάστες, ως φορείς της πολυπολιτισμικότητας, διαρρηγνύουν τα νοητικά και υλικά όρια της πόλης;
- Ποια είναι η χωρική διάσταση της μετανάστευσης;
- Πως διαμορφώνεται η χωρική κατανομή των μεταναστών στην ελληνική πρωτεύουσα;
- Ποιοι οι λόγοι επιλογής των περιοχών εγκατάστασης του μεταναστευτικού πληθυσμού;
- Ποιες μεταβολές σημειώνονται στον χώρο σύμφωνα με τις κοινωνικές σχέσεις που αναπτύσσονται;

01. Η πολυπολιτισμικότητα ως κοινωνικό φαινόμενο

Στο κεφάλαιο αυτό γίνεται αναφορά στα ζητήματα που ανακύπτουν λόγω της μετακίνησης των ανθρώπων εστιάζοντας στις διαδικασίες επιπολιτισμοποίησης και το φαινόμενο της πολυπολιτισμικότητας. Έπειτα, εξετάζεται η διαλεκτική σχέση χώρου και κοινωνιολογίας, θέτοντας στο επίκεντρο τον ρόλο και τις παραγωγές του αστικού και δημόσιου χώρου. Πιο συγκεκριμένα, με αναφορές στη διεθνή βιβλιογραφία αναλύεται η κοινωνική γεωγραφία σε συνθήκες πολιτισμικής πολλαπλότητας, τα πρότυπα διαχωρισμού και οι διαδικασίες χωρικής ένταξης.

1.1. Η έκφραση της πολυπολιτισμικότητας

Στο πρώτο μέρος της έρευνας εξετάζονται οι κοινωνικές σχέσεις σε πολυπολιτισμικά περιβάλλοντα, όταν, δηλαδή, διαφορετικές κουλτούρες συνυπάρχουν. Ειδικότερα, αναλύονται τα χαρακτηριστικά των πολυπολιτισμικών κοινωνιών και ιδιαίτερα της μετανάστευσης και οι σχέσεις μεταξύ διαφορετικών πολιτισμικών ομάδων βάσει της υπάρχουσας βιβλιογραφίας. Στο πλαίσιο της παρούσας ερευνητικής εργασίας που εξετάζει το φαινόμενο της πολυπολιτισμικότητας και τις επακόλουθες αλλαγές στον χώρο θεωρήθηκε σκόπιμο να μελετηθούν οι διεργασίες επιπολιτισμοποίησης με βάση το θεωρητικό μοντέλο του Berry.

1.1.1. Πολιτισμός και κουλτούρα

Η κοινωνιολογική έννοια του πολιτισμού ερμηνεύεται από την Μπιτσάνη (2004) ως το σύνολο των υλικών και πνευματικών αξιών και επιτευγμάτων που κληροδοτούνται από γενιά σε γενιά στο πέρασμα των χρόνων διαμορφώνοντας μια κοινή μνήμη-εικόνα για ένα σύνολο ατόμων και δημιουργώντας κατ' επέκταση το αίσθημα μιας κοινής αφετηρίας, κοινών αναφορών και βιωμάτων, παραπέμποντας σε μια πορεία σταθερής προόδου, κοινωνικής και οικονομικής². Σύμφωνα με τον ορισμό που αποδόθηκε στην Οικουμενική Διακήρυξη της UNESCO (2001) για την πολιτισμική ποικιλομορφία, *«ο πολιτισμός θα πρέπει να θεωρείται ως το σύνολο των διακριτών πνευματικών, υλικών, διανοητικών και συναισθηματικών χαρακτηριστικών της κοινωνίας ή μιας κοινωνικής ομάδας, και ότι περιλαμβάνει, εκτός από τις τέχνες και τα γράμματα, τον τρόπο ζωής, τους τρόπους συμβίωσης, τα συστήματα αξιών, τις παραδόσεις και τα πιστεύω»*.

Ο Alfred Weber, στις αρχές του 20ου αιώνα διαχωρίζει τους όρους πολιτισμός και κουλτούρα, αποδίδοντας στο μεν πολιτισμό το χαρακτηρισμό «υλικοτεχνικός» ο οποίος αναφέρεται σε υλικά προϊόντα, τεχνολογικά επιτεύγματα, κατασκευαστικές και επιστημονικές γνώσεις, ενώ στην κουλτούρα την έννοια του «πνευματικού πολιτισμού», των ιδεών και πεποιθήσεων (Μπιτσάνη, 2004). Με άλλα λόγια, ο όρος πολιτισμός ερμηνεύεται ως ένα μεταβιβάσιμο στοιχείο από το ένα κοινωνικό σύνολο στο άλλο, μη αναστρέψιμο ωστόσο και με συγκριτικά περισσότερο διευρυμένο εννοιολογικό πλαίσιο, άμεσα συνδεδεμένο με τις τεχνολογικές εξελίξεις. Κατ' αναλογία, η έννοια της κουλτούρας αποδίδεται ως ένα ιδιαίτερο, μεταβλητό κι αμεταβίβαστο χαρακτηριστικό ενός κοινωνικού συνόλου που συνδέεται άμεσα με τον θεσμό της παιδείας και με αξίες και παραδόσεις κυρίως ηθικές και πνευματικές (Μπιτσάνη, 2004).

Η κουλτούρα αποτελείται από ρητές και άρρητες μορφές της συμπεριφοράς που αποκτιούνται και μεταβιβάζονται μέσω συμβόλων και οι οποίες αποτελούν τα χαρακτηριστικά επιτεύγματα των ανθρωπίνων ομάδων, στα οποία συμπεριλαμβάνονται τα

² Ο πολιτισμός ως πολιτιστικό σύνολο διασπάται σε μεγάλα σύνολα όπως αυτά του ασιατικού, του ευρωπαϊκού ή του αμερικάνικου πολιτισμού, σύνολα τα οποία με τη σειρά τους διαχωρίζονται σε υποσύνολα, όπως ελληνικός, κέλτικος πολιτισμός κτλ. Η παραπάνω διάκριση αναφέρεται στον εθνοκεντρικό χαρακτήρα του πολιτισμού, ενώ μια άλλη διάκριση στηρίζεται στα μορφολογικά χαρακτηριστικά και εξελικτικά στάδια του πολιτισμού, διαχωρίζει αυτόν σε παλαιολιθικό, νεολιθικό, αρχαίο, μεσαιωνικό κτλ. (Μπιτσάνη, 2004). Ο σύγχρονος πολιτισμός διακρίνεται από ετερότητα και πολυμορφία στον σχηματισμό κοινωνιών (Γεωργογιάννης, 2008).

χειροτεχνήματα. Ο βασικός ιστός της κουλτούρας αποτελείται από παραδοσιακές (δηλαδή ιστορικά προερχόμενες) και επιλεγμένες ιδέες, και ιδιαίτερα από τις αξίες με τις οποίες συνδέονται. Σύμφωνα με τους Kroeber και Kluckhohn (1952) τα πολιτισμικά συστήματα μπορεί αφενός να θεωρηθούν προϊόντα δράσης και αφετέρου να καθορίζουν την περαιτέρω δράση (Χρυσόχου, 2011). Η κουλτούρα περικλείει όλα όσα απέδωσαν στο παρελθόν και έγιναν κοινή θεώρηση, η οποία μεταβιβάζεται από γενιά σε γενιά (Triandis, 1997).

Οι έννοιες του πολιτισμού και της κουλτούρας έχουν αναθεωρηθεί κατά τον 20ο αιώνα. Η κουλτούρα ως δυναμική και μεταβαλλόμενη έννοια, υφίσταται αλλαγές και αλληλεπιδράσεις, πολιτικές συγκρούσεις και οικονομικοκοινωνικές ανισότητες, ενσωματώνει διαρκώς καινούργια, ετερόκλητα και διαφοροποιητικά στοιχεία, χαρακτηριστικά που την καθιστούν πεδίο έκφρασης μιας ποικιλίας ηθών, αξιών, πρακτικών και κοσμοαντιλήψεων (Πασχαλίδης και Χαμπούρη, 2002). Μερικές φορές η κουλτούρα συγχέεται με το έθνος, άλλες φορές με τη θρησκεία, τη φυλή, την κοινωνικοοικονομική ανάπτυξη ή με έναν συνδυασμό αυτών των κατηγοριών.

1.1.2 Οι πτυχές της ταυτότητας

Η ταυτότητα αποτελεί το πεδίο έκφρασης της σχέσης ατόμου και κόσμου, σύμφωνα με τη Χρυσόχου γίνεται κατανοητή ως έχουσα τρεις πτυχές: αρχικά, μία πτυχή γνώσης του ατόμου, μία πτυχή δράσης ή διεκδίκησης της έκφρασης και, τέλος, μία πτυχή που αφορά τις ενέργειες, τις αντιλήψεις και διεκδικήσεις των «άλλων» (Chrysoschoou, 2003). Πρόκειται, λοιπόν, μια τρίπτυχη έννοια η οποία συναρτάται από γνωστικές κατασκευές, διεκδικήσεις και αναγνώριση. Σε κάθε περίπτωση, οι διαφορετικές ταυτότητες, μεταξύ άλλων η εθνική, η πολιτισμική, η κοινωνική και η θρησκευτική, αποτελούν διαφοροποιημένες όψεις του ατόμου (βλ. στιγμιότυπα εργασίας 1).

Οι τρεις πτυχές ανταποκρίνονται στα ερωτήματα *«Ποιος είμαι; Ποιοι είναι; Ποια είναι η σχέση μας;»* αποτελώντας φακούς προβολής του κοινωνικού κόσμου (Χρυσόχου, 2011). Η σχέση με την ταυτότητα χρειάζεται αναδόμηση, ενώ η σχέση με την ετερότητα, τη διαφορετική ταυτοτική διάσταση οικειότητα. Εξάλλου, ήδη από το 1974, ο Tajfel στη θεωρία της κοινωνικής ταυτότητας (1974, 1981, 1982) υποστηρίζει ότι η βάση των διακρίσεων και του εθνοκεντρισμού είναι η ταύτιση με μια υποομάδα (Χρυσόχου, 2011). Στη σύγχρονη κοινωνική ψυχολογία, το συγκεκριμένο πλαίσιο στηρίζεται στην πεποίθηση ότι η κοινωνία είναι το σύνολο κοινωνικών κατηγοριών διαφορετικής ισχύος και κοινωνικών προτύπων (Χρυσόχου, 2011).

Σε συνθήκες όπου η πολυταυτότητα απειλείται, το όραμα που έχουν οι άνθρωποι για τον κόσμο διαταράσσεται³. Αντίστοιχα, σε μεταβαλλόμενες κοινωνικές περιστάσεις το περιεχόμενο των κοινωνικών εντάξεων, οι πεποιθήσεις, καθώς και τα όρια των ομάδων επίσης θα αλλάξουν. Αναλυτικότερα, η προσπάθεια για προστασία οδηγεί σε αντιδράσεις και διεκδικήσεις για τη διασφάλιση της ταυτότητας. Ενδέχεται, επίσης, να παρατηρηθούν

³ Σε αυτήν την περίπτωση, σημειώνονται κινητοποιήσεις την αποκατάσταση της όποιας υποτιμημένης ταυτότητας ή την προστασία και διατήρηση της πλεονεκτικής θέσης.

δράσεις και αλλαγές στο όνομα της ταυτότητας. Οι διεκδικήσεις είναι δράσεις επί του κόσμου. Όπως αναφέρουν οι Hogg Abrams (1988)

... η κοινωνική ταυτότητα αντιλαμβάνεται την κατηγοριοποίηση και την κοινωνική σύγκριση ως τις ψυχολογικές διαδικασίες που καθορίζουν τις παραμέτρους εντός των οποίων δρουν οι κοινωνικό-ιστορικοί παράγοντες ή, πιο σωστά, οι υποκειμενικές αντιλήψεις γι' αυτούς (Χρυσόχοου, 2011:297).

Ως εκ των πάρα πάνω, η ταυτότητα είναι που ενώνει, περιλαμβάνει, αποκλείει, επιβάλλει ή αποδέχεται διαφορετικές εκδοχές του κόσμου. Σε αυτό το πλαίσιο, η αναίρεση των διεκδικήσεων αμφισβητεί τη θέση των ανθρώπων αλλά και της συμβολικής και της υλικής διάστασης της θέσης (Χρυσόχοου, 2011).

1.1.3. Διαδικασίες επιπολιτισμοποίησης

Ο όρος επιπολιτισμός περιγράφει τη διαδικασία της αμφίδρομης αλλαγής που λαμβάνει χώρα όταν δυο εθνοπολιτισμικές ομάδες έρχονται σε επαφή. Σύμφωνα με τον κλασικό ορισμό του Berry, ο επιπολιτισμός συμπεριλαμβάνει όλα εκείνα τα φαινόμενα που δημιουργούνται όταν ομάδες από διαφορετικά πολιτισμικά περιβάλλοντα έρχονται σε συνεχή και άμεση επαφή, με συνακόλουθες αλλαγές στα πολιτισμικά πρότυπα της μιας ή και των δύο ομάδων (Berry, 1997). Γενικότερα, κατά τους Sam (2006), Παυλόπουλο και Μπεζεβέγκη (2008) η έννοια του επιπολιτισμού συνοψίζει όλα εκείνα τα φαινόμενα που συνδέονται με τη διαπολιτισμική επαφή καθώς και με τις αλλαγές που προκύπτουν από αυτήν (Τσουβέλας, 2018).

Πλαίσιο 1.1: Τι είναι η διαπολιτισμικότητα;

Με τον όρο διαπολιτισμικότητα εννοούμε ότι άτομα με διαφορετική κουλτούρα, γλώσσα, ή συνήθειες έρχονται σε επαφή σε μια προσπάθεια οικοδόμησης σχέσεων εμπιστοσύνης και αλληλεγγύης μεταξύ των ανθρώπων και αναφέρεται σε κοινωνικές συνθήκες κατά τις οποίες υπάρχει αλληλεπίδραση και συνεργασία ανάμεσα σε διαφορετικούς πολιτισμούς (Pentini, 2005, Γεωργογιάννης, 2008 και Πορτελάνος, 2015). Σύμφωνα με τον Πορτελάνο (2015) με τη διαπολιτισμικότητα η συνάντηση των διαφορετικών πολιτισμών επιτρέπει την αλληλεπίδραση, την επίλυση των προβλημάτων και την επίτευξη του αγαθού για όλη την ανθρωπότητα.

Η διαδικασία της επιπολιτισμοποίησης έχει συνδεθεί άρρηκτα με την πολιτισμική προσαρμογή των μεταναστών στην κοινωνία υποδοχής (Berry, 2001). Αυτό είχε ως αποτέλεσμα η έρευνα γύρω από τα φαινόμενα που συνδέονται με τον επιπολιτισμό να επικεντρώνεται στη μελέτη των μεταβολών που λαμβάνουν χώρα στη μειονοτική ομάδα. Ωστόσο, η προσαρμογή των μεταναστών στο νέο περιβάλλον αποτελεί περισσότερο μια διομαδική παρά ενδοομαδική διαδικασία. Έτσι, κατά τους Bourhis et al. (1997) η επιπολιτισμοποίηση συνιστά μια αμφίδρομη διαδικασία, όπου μετανάστες και γηγενής πληθυσμός καλούνται να «προσαρμοστούν» (Τσουβέλας, 2018).

Κατά κανόνα, όσοι ανήκουν σε μια πλειονοτική ομάδα μπορούν να ισχυριστούν ότι «ο τρόπος με τον οποίο οι ίδιοι αντιλαμβάνονται τα πράγματα και δρουν είναι ο «χρυσός» τρόπος (...) και ότι δεν υφίσταται κάποιος λόγος για τον οποίο θα έπρεπε να αλλάξουν» (Χρυσόχου, 2011:49). Με αυτόν τον τρόπο καταφέρνουν να επιβάλλουν την άποψη τους ως την επικρατέστερη άποψη. Κάποιοι άλλοι ενδέχεται να ισχυριστούν ότι ακόμα και αν οι άλλοι άνθρωποι υιοθετήσουν τις παραδόσεις τους, τα έθιμα τους και τον δικό του τρόπο ζωής δεν θα καταφέρουν να ενσωματωθούν στην ομάδα. Συνεπώς, θεωρούν ότι η γέννηση στη δική τους ομάδα είναι ο μοναδικός τρόπος εισόδου σε αυτήν. Μια άλλη επιλογή είναι να θεωρούν ότι οφείλουν να συμμορφώνονται δημόσια με τα πολιτισμικά πρότυπα της χώρας όπως αυτά έχουν διαμορφωθεί από την πλειονοτική ομάδα, αλλά μπορούν να ακολουθούν τα δικά τους πρότυπα στην ιδιωτική τους ζωή. Τέλος, κάθε ομάδα μπορεί να διατηρήσει τον δικό της τρόπο σκέψης και συμπεριφοράς, τις δικές τους παραδόσεις και έθιμα συμβάλλοντας στη διαμόρφωση μιας νέας κουλτούρας. Όλα όσα προαναφέρθηκαν συγκροτούν τους τρόπους με τους οποίους οι άνθρωποι σκέφτονται όσον αφορά την επιπολιτισμοποίηση (Χρυσόχου, 2011).

Τα μέλη των μη κυρίαρχων πολιτισμικών ομάδων ενδέχεται να απορρίψουν την κουλτούρα της πλειονοτικής ομάδας και να προσκολληθούν στη δική τους πολιτισμική παράδοση. Άλλοι ίσως διατηρήσουν τη δική τους κουλτούρα, ενώ παράλληλα θα υιοθετήσουν στοιχεία της νέας κουλτούρας. Μια μερίδα ανθρώπων ενδέχεται να απορρίψουν και τις δυο κουλτούρες. Σύμφωνα με το μονοδιάστατο μοντέλο επιπολιτισμοποίησης του Gordon (1964), τα μέλη των μη κυρίαρχων ομάδων σταδιακά αποδέχονται την κουλτούρα της κοινωνίας υποδοχής⁴ (Θεοδώρου, 2017). Κατά τη Χρυσόχου, το μοντέλο επιπολιτισμοποίησης του Gordon θεωρείται μονοδιάστατο καθώς η διατήρηση των πολιτισμικών γνωρισμάτων της χώρας καταγωγής και η αφομοίωση της κουλτούρας της χώρας υποδοχής είναι αλληλοαποκλειόμενες επιλογές ή τα αντιτιθέμενα άκρα της ίδιας διάστασης (Χρυσόχου, 2011).

Στο πλαίσιο της διαπολιτισμικής ψυχολογίας, ο Berry προτείνει τη μετάβαση από μονοδιάστατα σε διδιάστατα μοντέλα. Ο Berry αναπτύσσει τρεις άξονες επιπολιτισμοποίησης: την επιθυμία των μελών της μειονοτικής ομάδας για πολιτισμική διατήρηση, την τάση για διαπολιτισμική επικοινωνία με άλλες ομάδες και τη στάση της κοινωνίας υποδοχής. Όπως παρουσιάζεται στον πίνακα 1.1, το μοντέλο του Berry είναι διδιάστατο, καθώς η διατήρηση της ιδιαίτερης πολιτισμικής ταυτότητας και χαρακτηριστικών και η διατήρηση σχέσεων με την ευρύτερη κοινωνία αποτελούν δύο διαφορετικές διαστάσεις (Berry, 1997 και Χρυσόχου, 2011). Από τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι ανταποκρίνονται στα πιο πάνω ζητήματα προκύπτουν τέσσερις στρατηγικές επιπολιτισμοποίησης.

⁴ Η διαδικασία αυτή έχει ως αφετηρία τη διατήρηση της κουλτούρας τους και ολοκληρώνεται με την υιοθέτηση των πολιτισμικών χαρακτηριστικών της κυρίαρχης ομάδας. Στο μέσο της διαδικασίας αυτής βρίσκεται η υιοθέτηση και των δυο πολιτισμικών παραδόσεων. Τα μέλη των μη κυρίαρχων ομάδων που βρίσκονται σε αυτήν τη μεταβατική περίοδο καλούνται να αφομοιωθούν πλήρως στη νέα κουλτούρα προκειμένου να προσαρμοστούν πλήρως σε αυτή (Θεοδώρου, 2017).

Πίνακας 1.1: Στρατηγικές Επιπολιτισμοποίησης κατά Berry

NAI (επαφή)	NAI (διατήρηση)	OXI (διατήρηση)
Πολιτισμικές μειονότητες Κοινωνία υποδοχής	Ενσωμάτωση Πολυπολιτισμικότητα	Αφομοίωση Χωνευτήρι ή χύτρα πίεσης
OXI (επαφή)	NAI (διατήρηση)	OXI (διατήρηση)
Πολιτισμικές μειονότητες Κοινωνία υποδοχής	Απόσχιση Γκετοποίηση	Περιθωριοποίηση Αποκλεισμός

Πηγή δεδομένων: Χρυσόχοου, 2011: 51

Η ενσωμάτωση είναι η πιο λειτουργική στρατηγική επιπολιτισμοποίησης λόγω της ισορροπίας στη σύνθεση των πολυπολιτισμικών χαρακτηριστικών της χώρας προέλευσης και της κοινωνίας υποδοχής⁵ (Γεωργιάς & Παπαστυλιανού, 1993). Με την ενσωμάτωση των μεταναστών στο νέο περιβάλλον επιδιώκεται η μετακίνηση προς την ευρύτερη κοινωνία και η αναγνώριση των ιδιαιτεροτήτων των ατόμων. Κατά τους Hogg και Vaughan πρόκειται για τη στρατηγική που κατά την οποία τα άτομα καλούνται να αναπτύξουν την κουλτούρα τους και τις επαφές με την πλειονοτική ομάδα αναπτύσσοντας σχέσεις αμοιβαίου σεβασμού και συνεργασίας (Hogg & Vaughan, 2010). Οι χώρες υποδοχής των μεταναστών όπως οι Η.Π.Α., η Αυστραλία και ο Καναδάς που μέχρι τη δεκαετία του '70 στήριζαν τη στρατηγική της ενσωμάτωσης, στη συνέχεια στράφηκαν προς την πολυπολιτισμική πολιτική (Γεωργιάς & Παπαστυλιανού, 1993).

Η στρατηγική της αφομοίωσης συνιστά τη στρατηγική κατά την οποία τα μέλη της μειονοτικής ομάδας ενστερνίζονται τα πολιτισμικά πρότυπα της κοινωνίας υποδοχής (Berry, 1997). Η αφομοίωση των μεταναστών προϋποθέτει την εγκατάλειψη της παραδοσιακής πολιτισμικής ταυτότητας και τη συγχώνευση της διαφορετικότητας στην κοινωνία υποδοχής (Παυλόπουλος, 2015). Ο Akhtar (1999) παρουσιάζει δυο μορφές αφομοίωσης των μεταναστών στην ευρύτερη κοινωνία. Η πλήρης αφομοίωση αναφέρεται στη περίπτωση που οι μειονοτικές εθνοτικές ομάδες υιοθετούν πλήρως τα πολιτισμικά στοιχεία της κοινωνίας υποδοχής σε όλους τους τομείς. Η δεύτερη μορφή είναι η εναλλακτική αφομοίωση, κατά την οποία παρατηρείται μια ευέλικτη ιεραρχία ανά τομέα ζωής (Akhtar, 1999). Σε επίπεδο ομάδων, η αφομοίωση συνδέεται με την έννοια του *melting pot*. Συγκεκριμένα, το χωνευτήρι νοοτροπιών και ταυτοτήτων συμβάλει στον σχεδιασμό μιας νέας κοινής κουλτούρας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα κρατών που

⁵ Η πολιτισμική πολλαπλότητα, δηλαδή η παρουσία μιας ποικιλίας πολιτισμικών μορφών όπως η γλώσσα, η θρησκεία, οι αξίες, οι νοοτροπίες και οι πρακτικές εντός της κοινωνίας, είναι ένα φαινόμενο που παρατηρείται διαχρονικά (Γκότοβος, 1997). Κατά τον Moghaddam (1998), υπάρχουν διαφορετικοί τύποι πολιτισμικής πολλαπλότητας στο ένα άκρο στη διάσταση της αφομοίωσης και στο άλλο στη διάσταση της πολυπολιτισμικότητας (Τσουβέλας, 2018). Η αφομοίωση εκτυλίσσεται όταν οι μειονοτικές ομάδες εγκαταλείπουν την πολιτισμική κληρονομιά τους προσπαθώντας να συγχωνευτούν στην κυρίαρχη τάση της κοινωνίας. Αντίθετα, η πολυπολιτισμικότητα λαμβάνει χώρα όταν η πολυπολιτισμική κληρονομιά των μειονοτήτων διατηρείται και αναπτύσσεται σε μια προσπάθεια να επιτευχθεί ένα πολιτισμικό μωσαϊκό (Χρυσόχοου, 2011).

ακλούθησαν την πολιτική αυτή αποτελούν οι Ηνωμένες Πολιτείες και η Αυστραλία (Γεωργιάς & Παπαστυλιανού, 1993).

Η επιλογή του ατόμου να διατηρήσει την εθνική και πολιτισμική ταυτότητα της χώρας καταγωγής των αφιχθέντων και ταυτόχρονα η αποστασιοποίηση από την ευρύτερη κοινωνία αποτελεί τη στρατηγική του διαχωρισμού (Berry, 1997). Οι Παυλόπουλος και Μπεζεβέγκης (2008) εξηγούν ότι τα πολιτισμικά γνωρίσματα της κοινωνίας υποδοχής υποβαθμίζονται με αποτέλεσμα τη δημιουργία γκέτο και αποσχιστικών τάσεων. Ο διαχωρισμός από την ευρύτερη ομάδα παρατηρείται κατά κύριο λόγο σε κοινωνίες με ετερόκλητα πολιτιστικά στοιχεία (θρησκευτικά στοιχεία, έθιμα κλπ), όπως οι χώρες της Ανατολής όπου οι Δυτικοί δημιουργούν κλειστές κοινωνίες.

Η στρατηγική του αποκλεισμού χαρακτηρίζεται από κοινωνική αποξένωση και αδυναμία επαφής καθώς το άτομο χάνει την επαφή του τόσο με τα μέλη της κοινότητας υποδοχής όσο και με τα μέλη της ενδοομάδας (Berry, 1997). Κατά τη στρατηγική του αποκλεισμού η κοινωνία υποδοχής ενδέχεται να απαγορεύσει στα μέλη των μειονοτικών ομάδων να διατηρήσουν την κουλτούρα τους, ενώ ταυτόχρονα δεν επιτρέπει τη συμμετοχή τους στη κουλτούρα της κοινωνίας υποδοχής (Παπαθανασίου, 2013).

1.1.4. Περί Πολυπολιτισμικότητας

Η πολυπολιτισμικότητα, δηλαδή η παρουσία μιας ποικιλίας πολιτισμικών μορφών, μεταξύ άλλων οι αξίες, οι νοοτροπίες και οι πρακτικές εντός της κοινωνίας, αποτελεί στοιχείο πολιτισμικής και δημοκρατικής εξέλιξης (Γεωργιογιάννης, 2008). Πιο συγκεκριμένα, δεν σημαίνει επιλογή ανάμεσα σε μια ποικιλία πολιτιστικών ταυτοτήτων και ως εκ τούτου δεν αποτελεί απειλή για τις διάφορες εθνοπολιτισμικές ταυτότητες (Taylor, 1997). Αντίθετα, φαίνεται ότι πρόκειται για μια νέα πραγματικότητα στην οποία καλούμαστε να προσαρμοστούμε (Βερνίκος και Δασκαλοπούλου, 2002).

Πλαίσιο 1.2: Τι είναι η πολυπολιτισμικότητα

Σύμφωνα με το Εθνικό Συμβούλιο Διαπίστευσης της Εκπαίδευσης Εκπαιδευτικών, η έννοια της πολυπολιτισμικότητας ορίζεται ως «*οι διαφορές μεταξύ ομάδων ανθρώπων και ατόμων με βάση τη φυλή, την εθνικότητα, την κοινωνικοοικονομική κατάσταση, το φύλο, τη γλώσσα, τη θρησκεία, τον σεξουαλικό προσανατολισμό και τη γεωγραφική περιοχή στην οποία ζουν*» (Krummel, 2013:1).

Το φαινόμενο της πολυπολιτισμικότητας αναφέρεται τόσο στη γεωγραφική συνύπαρξη σε αστικοποιημένες περιοχές, όπως τα γκέτο ή οι κοσμοπολίτικες πόλεις, όσο και στη ταυτόχρονη παρουσία και συνύπαρξη διαφορετικών πολιτισμικών κοινοτήτων στα πλαίσια μεγάλων κρατών (Βερνίκος και Δασκαλοπούλου, 2002). Στις σύγχρονες κοινωνίες η κοινωνική πραγματικότητα της πολιτισμικής ποικιλότητας περιγράφεται με διαφορετικούς όρους: Πολυπολιτισμός (Pluricultural), Διαπολιτισμός (Intercultural/Multicultural), Πολιτισμικό μωσαϊκό (Mosaïque culturelle) και Κοσμοπολιτισμός (Cosmopolite). Οι τέσσερις όροι περιγράφουν διαφορετικές κοινωνικές συνθήκες με, ωστόσο, παραπλήσιο περιεχόμενο (βλ. στιγμιότυπα εργασίας 2).

Ο Ν. Μουζέλης (2010), καθηγητής κοινωνιολογίας στη Σχολή Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών (London School of Economics), στο άρθρο του με τίτλο «Γκέτο, περιχαράκωση ή συνύπαρξη;» διακρίνει τρεις μορφές πολυπολιτισμικότητας. Στην πρώτη περίπτωση αναφέρεται στην πολιτισμική γκετοποίηση, όπου οι πολιτισμικές μειοψηφίες περιχαράκωνονται, είτε λόγω επιλογής, είτε λόγω εξωτερικών παραγόντων. Ο δεύτερος τύπος πολυπολιτισμικότητας χαρακτηρίζεται από πολιτισμικές καταπιέσεις και στρατηγικές από κρατικούς μηχανισμούς και κυβερνήσεις. Τέλος, στην τρίτη περίπτωση διαμορφώνεται μια *lingua franca*, κτίζονται αμφίδρομες πολιτισμικές γέφυρες που φέρνουν σε επαφή ταυτότητα και ετερότητα. Αναμφίβολα πρόκειται για μια πολυλογική και «επικοινωνιακή» μορφή πολυπολιτισμικότητας που αναγνωρίζει την αυτονομία των μειονοτικών πληθυσμών.

Παρά την όποια ανάλυση, οι ιδεώδεις μορφές δεν αποτελούν τρεις ολότελα καθарές και διαφορετικές περιπτώσεις. Η σύγχρονη πολυπολιτισμικότητα εμπεριέχει συγχρόνως στοιχεία και από τις τρεις μορφές, με ένα κυρίαρχο συστατικό σε κάθε περίπτωση (Γαλανόπουλος κ.α., 2013). Σε κάθε περίπτωση, *«το βασικό πρόβλημα δεν είναι αν η πολυπολιτισμικότητα θα εξαφανιστεί ή περιθωριοποιηθεί. Το βασικό πρόβλημα είναι τι μορφές θα πάρει στο μέλλον»*⁶.

1.2. Διαδικασίες χωρικής ένταξης και διαχωρισμού

Στην ενότητα αυτή συμπληρώνεται το θεωρητικό υπόβαθρο στο οποίο στηρίζεται η έρευνα εξετάζοντας την κοινωνική γεωγραφία με κεντρικό άξονα τις σχέσεις που εγγράφονται στον χώρο. Δεδομένου ότι οι κοινωνικές δράσεις που εκτυλίσσονται στον αστικό χώρο επιφέρουν αλλαγές στη δομή, τη λειτουργία και την οργάνωση της πόλης, γίνεται αναφορά στις τάσεις διαχωρισμού και τα μοντέλα χωρικής ένταξης. Τέλος, επιχειρείται η ανάλυση των διαφορετικών σχέσεων που αναπτύσσονται στην πόλη σε συνάρτηση με τη νοηματοδότηση του δημόσιου χώρου.

Επιχειρείται η αναγνώριση του χώρου ως *«πλέγμα κοινωνικής αλληλόδρασης ανάμεσα σε ενεργά υποκείμενα και ομάδες που συγκροτούν τα δικά τους νοήματα»* (Ζαϊμάκης, 2009:345). Ο χώρος, λοιπόν, συγκροτείται από διαπλεκόμενες καθημερινότητες, δηλαδή από ευμετάβλητα κινητά πολιτισμικά στοιχεία και αλληλοτομίες ετεροπικών στιγμών αποκτώντας ποικίλες κοινωνικές σημασίες. Πιο συγκεκριμένα, ο χώρος προσλαμβάνεται μέσα από την κοινωνικοχωρική διαλεκτική του Henry Lefebvre εξετάζοντας τις έξεις που παράγουν τον χώρο και εγγράφονται σε αυτόν από τις κοινωνικές σχέσεις⁷.

⁶ Μουζέλης Ν. (2010) | Γκέτο, περιχαράκωση ή συνύπαρξη | ΤΟ ΒΗΜΑ (tovima.gr)

⁷ «Ο κοινωνικός χώρος δεν είναι ένα πράγμα ανάμεσα στα άλλα πράγματα, ούτε ένα προϊόν ανάμεσα στα άλλα (...) είναι το αποτέλεσμα μιας σειράς και ενός συνόλου λειτουργιών (...), ο κοινωνικός χώρος επιτρέπει νέες δράσεις να συμβούν, ενώ προτείνει άλλες και απαγορεύει άλλες» (Lefebvre, 1991 στο Λάλλας 2019).

1.2.1. Χωρικά πρότυπα διαχωρισμού

Διαβάζοντας κανείς ερευνητικές εκθέσεις αναφορικά με την κοινωνιολογία του χώρου αντιλαμβάνεται ότι οι διομαδικές σχέσεις δεν προβάλλονται απλώς στον χώρο (Λάλλας, 20119). Αντιθέτως, εγγράφονται στο χώρο με τους δικούς τους όρους δημιουργώντας χώρους μοιράσματος και διαχωρισμού. Η παραγωγή του χώρου υπό συνθήκες πολιτισμικής πολλαπλότητας απασχόλησαν τους κοινωνιολόγους της πρώτης Σχολής του Σικάγο. Κατασκευάζουν -ιδιαίτερα δελεαστικές και συναρπαστικές- εννοιολογικές αναπαραστάσεις γύρω από αστικά ζητήματα, όπως η ενσωμάτωση των μεταναστών και οι διομαδικές εθνοτικές και φυλετικές επαφές (Γκούνης, 2010), παρουσιάζοντας μια κοινωνιολογική μορφή Οικολογίας, την Ανθρώπινη Οικολογία (1925) (Λεοντίδου, 2010).

Σε αυτή τη μεταφορά οι Ανθρωπό-Οικολόγοι του Σικάγο εξετάζουν την ανάπτυξη του αστικού τοπίου, αναλύουν τη χωρική κατανομή των κοινωνικών-ταξικών ομάδων και τις διαφοροποιήσεις των πολιτισμικών χαρακτηριστικών των επιμέρους περιοχών (Λεοντίδου, 2007 στο Λάλλας 2019). Έτσι, οι ερευνητές θεωρητικοποίησαν τους αστικούς και κοινωνικούς μετασχηματισμούς με την επικράτηση του καπιταλισμού, προκαλώντας επανάσταση στην Ευρωπαϊκή γεωγραφική και κοινωνιολογική σκέψη (Λεοντίδου, 2010). Παρατηρώντας τους μετακινούμενους πληθυσμούς και τον σχηματισμό νέων πολυπολιτισμικών γειτονιών σχηματοποιούν το μοντέλο των ομόκεντρων κύκλων (Λεοντίδου, 2010).

Απηχώντας τις αρχές περί ανθρώπινης οικολογίας και το γενικό πλαίσιο του R.E. Park, ο Burgess αναπτύσσει για την πόλη του Σικάγο το μοντέλο των ομόκεντρων κύκλων. Στο πλαίσιο της δικής του θεωρητικής προσέγγισης παρουσιάζει ένα πρότυπο χωρικής οργάνωσης και κατανομής των κοινωνικών ομάδων στον αστικό χώρο, χωρίζοντας την πόλη σε πέντε ζώνες, πέντε διαφορετικούς «κοινωνικούς κόσμους» (Λάλλας, 2019). Η ζώνη I αντιστοιχούσε στο εμπορικό τμήμα της πόλης, ακολουθεί η μεταβατική ζώνη (II) κατοίκησης νεοεισαχθέντων μεταναστών – περιλαμβάνοντας στο εβραϊκό γκέτο, τη Μικρή Σικελία, ένα μέρος της «Μαύρης Ζώνης», την ελληνική και κινέζικη γειτονιά⁸. Στη συνέχεια, βρίσκονται οι εργατικές συνοικίες (III), δηλαδή οι περιοχές κατοίκησης των μεταναστών που αρχικά είχαν εγκατασταθεί στη μεταβατική ζώνη. Ενώ, οι κάτοικοι της συγκεκριμένης ζώνης επιθυμούν την εγκατάσταση τους στην ακριβώς επόμενη ζώνη, στη «Γη της Επαγγελίας» (Γκούνης, 2010). Η «Γη της Επαγγελίας», ζώνη IV, περιλαμβάνει τις περιοχές κατοικίας των ανώτερων και μεσαίων στρωμάτων της κοινωνίας. Τέλος, στη ζώνη V τοποθετεί τα προάστια και τις πόλεις-δορυφόρους (Γκούνης, 2010, Λάλλας, 2019).

⁸ Ο Burgess (1925) στο άρθρο του με τίτλο «Η ανάπτυξη της πόλης: μια εισαγωγή σ' ένα ερευνητικό σχέδιο» - «*The Growth of the City: An Introduction to a Research Project*» γράφει χαρακτηριστικά «η περιοχή εξαχρείωσης, ενώ ουσιαστικά είναι μια περιοχή αποσύνθεσης, στασιμότητας και μαρασμού, είναι επίσης και ένας χώρος αναγέννησης, όπως μαρτυρούν οι ιεραποστολές, οι κοινωνικές οργανώσεις, η αποικία των καλλιτεχνών, τα κέντρα των ριζοσπαστικών οργανώσεων – όλος αυτός ο κόσμος που διακατέχεται από το όραμα ενός νέου και καλύτερου κόσμου» (Burgess, 1925: 56 στο Γκούνης, 2010).

«Αυτή η διαφοροποίηση σε φυσικές και πολιτισμικές ομαδώσεις δίνει μορφή και χαρακτήρα στην πόλη. Ο διαχωρισμός προσφέρει στην ομάδα, κατά συνέπεια και στα άτομα που συνθέτουν την ομάδα, μια θέση κι ένα ρόλο στη συνολική οργάνωση της ζωής της πόλης. Ο διαχωρισμός περιορίζει την ανάπτυξη προς ορισμένες κατευθύνσεις, όμως την απελευθερώνει προς κάποιες άλλες. Αυτές οι περιοχές τείνουν να τονίζουν συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, να προσελκύουν και να διαμορφώνουν το δικό τους τύπο ατόμων και έτσι να διαφοροποιούνται ακόμα περισσότερο» (Burgess 1925: 56 στο Γκούνης, 2010).

Αργότερα, η προσέγγιση του Burgess και των ερευνητών του Σικάγο δέχθηκε κριτικές και διαψεύσεις⁹. Στο κέντρο των αντιπαραθέσεων βρέθηκε μεταξύ άλλων η υπόθεση του Burgess για τη γειτονιά και την ανάλυση του αστικού τοπίου σε «φυσικές περιοχές» που εξειδικεύει τον κοινωνικοχωρικό διαχωρισμό (Λεοντίδου, 2010). Ωστόσο, στην παρούσα εργασία δεν επιδιώκεται μια συλλογική αποτίμηση ή ανάλυση της Σχολής, άλλωστε η συνέχεια της ενότητας συνθέτει ένα μόνο γενικό πλαίσιο ιδεών και προτάσεων.

Από θεωρητική σκοπιά, το φαινόμενο προσεγγίζει τον χώρο μέσα από θεσμούς, κοινωνικά συστήματα, ταξικές και κοινωνικές κατασκευές και διϋποκειμενικότητα (Λεοντίδου, 2010). Εξάλλου, δεν πρόκειται μόνο για το κτιστό περιβάλλον, το τοπίο της πόλης είναι μια νοητική κατασκευή. Κατασκευάζεται νοερά μέσα από ιστορικές μνήμες, πολιτισμικές αξίες και σημεία αναφοράς (Λεοντίδου, 2010). Επομένως, η κοινωνική διαίρεση του χώρου δημιουργεί κινήματα και θεσμούς σημειώνοντας επιτυχίες και αποτυχίες. Ταυτόχρονα, επινοούν έννοιες στις πολυπολιτισμικές κοινωνίες, παράγουν ανισότητες, συνθήκες αποκλεισμού και ένταξης. Οι τάσεις χωρικού διαχωρισμού δημιουργούν, λοιπόν, κοινωνική πόλωση που εκφράζεται παράλληλα ως χωρική πόλωση (Μαλούτας, 2008), διεκδικήσεις και κινητοποιήσεις που ανασυντάσσουν τον χώρο (Λεοντίδου, 2010).

Οι τάσεις χωρικού διαχωρισμού από τις κυρίαρχες αστικές τάξεις δημιουργούν προαστιακούς οικισμούς. Σύμφωνα με το κείμενο του Δρ. Κοινωνιολόγου του Παντείου Πανεπιστημίου Δημήτρη Λάλλα (2019), η ανάπτυξη των προαστιακών οικισμών, κατά κύριο λόγο ως εκούσια επιλογή στεγαστικού διαχωρισμού των ευπορότερων στρωμάτων, τροφοδοτεί το ζήτημα της «κοινωνικής ομοιογένειας ή ετερότητας». Η συγκέντρωση του πληθυσμού στα προάστια συνδέεται με την ταξική διάρθρωση της πόλης και την δημιουργία κοινωνικά ομοιογενών περιοχών κατοικίας¹⁰. Μάλιστα, κατά τον George (1966), με τον σχηματισμό των καπιταλιστικών κοινωνιών η ανώτερη και μεσαία τάξη

⁹ Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η αναφορά της Λίλας Λεοντίδου (2010) στις μεσογειακές πόλεις, όπως η Ρώμη, η Βαρκελώνη, η Λισαβόνα και η Αθήνα. Στη συγκεκριμένη ανασκευή αναλύεται ένα αντεστραμμένο μοντέλο χωροθέτησης – όπως και σε πόλεις της Λατινικής Αμερικής, της Αφρικής και της Ασίας. Πιο συγκεκριμένα, η Λεοντίδου παρατηρεί ότι στην Αθήνα μέχρι τη δεκαετία του 1970 τα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα συγκεντρώνονται στην περιφέρεια ενώ τα ευπορότερα επιλέγουν τις κεντρικές αστικές περιοχές (Λάλλας, 2019).

¹⁰ Κοινωνικά, η αύξηση του πληθυσμού στους πυκνοδομημένους πυρήνες των πόλεων φανερώνει ως ένα βαθμό το νέο ρόλο της γυναίκας στη κοινωνία. Η επαναστατικοποίηση αποτυπώνει τη γεωγραφία του φύλου καθώς ανταποκρίνεται στα νέα πρότυπα οικογένειας τους σύγχρονους τρόπους ζωής (Λεοντίδου, 2010).

επιλέγουν τα προάστια καθώς άλλα κοινωνικά στρώματα συναθροίζονταν στις κεντρικές γειτονιές με παλαιότερο οικιστικό απόθεμα¹¹ (Λεοντίδου, 2010).

Σε δεύτερο επίπεδο, οι πόλεις της παγκοσμιοποίησης περνούν σε νέο «κύκλο ζωής» με την άρχουσα κοινωνική τάξη να συγκεντρώνεται στα αστικά κέντρα των πόλεων (Λεοντίδου, 2010, Λάλλας, 2019)¹². Η πληθυσμιακή αυτή αλλαγή «*συνδέεται με αλλαγές στον ίδιο τον αστικό χώρο, στη σύνθεση του πληθυσμού (...), στη δομή της απασχόλησης, στην κρατική πολιτική, στα μοντέλα αστικής ανάπτυξης, στην επενδυτική κινητικότητα του κτηματομεσιτικού και κατασκευαστικού τομέα, στην κινητικότητα του διεθνοποιημένου κεφαλαίου και στη φιλοαστική (urban friendly) κουλτούρα των μίντια και των λεγόμενων νεοαστών*» (Λάλλας, 2019: 8).

Στη σύγχρονη αστική συνθήκη του κατακερματισμένου χώρου αντιστοιχούν αστικές ταυτότητες που διακρίνονται για την τάση τους να περικλείονται τόσο χωρικά όσο και εννοιολογικά (Σταυρίδης, 2018, Λάλλας, 2019). Οι ομογενοποιημένοι αστικοί θύλακες αποκόπτονται από το τοπίο αποτρέποντας την προσπέλαση τους από τους «εξωτερικούς» (Σταυρίδης, 2018). Όπως αναφέρει ο Δ. Λάλλας (2019)

...η διάκριση μεταξύ εντός και εκτός αποκτά πάντα και συμβολικές διαστάσεις, με τη μορφή των αντιθέσεων μεταξύ καθαρού και βρώμικου, ευταξίας και αταξίας, ασφάλειας και επικινδυνότητας, οικείου και ανοίκειου, ταυτότητας και διαφοράς (σ. 14).

Επομένως, ο διαχωρισμός εκφράζεται μέσα από την ομοιογένεια και την αίσθηση σταθερότητας και προβλεψιμότητας που δημιουργούν ελεγχόμενες κυψέλες αφθονίας ή φτώχειας. Περιφραγμένες κοινότητες (gated communities) -κοινότητες lifestyle, prestige communities και security zone communities- και περιοχές συγκέντρωσης ανεπιθύμητων κοινωνικά ή εθνοτικά ομάδων, όπως οι καταυλισμοί τσιγγάνων και τα στρατόπεδα συγκέντρωσης μεταναστών, αποτελούν διαφορετικές όψεις των ποικίλων χώρων της ομοιότητας και του διαχωρισμού (Λεοντίδου, 2010, Λάλλας, 2019).

Είναι πλέον σαφές ότι η μελέτη του κοινωνικού, εθνοτικού ή φυλετικού διαχωρισμού παρουσιάζει αδυναμίες στην αποτύπωση του φαινομένου και ειδικότερα, της

¹¹ Στο ίδιο πλαίσιο, οι μαρξιστικές ιδέες συνδέουν το φαινόμενο της αστικής διάχυσης με τη συσσώρευση του κεφαλαίου (Λάλλας, 2019).

¹² Μια τέτοια εστίαση οδηγεί τους Βρετανούς κοινωνιολόγους Savage M. και Warde A. στην ανάλυση τεσσάρων εδαφικών και κοινωνικών παραγωγών που χαρακτηρίζει την συγκεκριμένη πληθυσμιακή αλλαγή. Συνοπτικά, αναφέρονται στη διαδικασία εξευγενισμού, δηλαδή στην ηθελημένη αλλαγή της σύνθεσης του πληθυσμού μιας περιοχής όπου συνήθιζαν να κατοικούν λαϊκά στρώματα της λαϊκής τάξης, μετανάστες κλπ. Πρόκειται για τον αστικό μετασχηματισμό που προκύπτει μετά την αύξηση των ενοικίων, την αλλαγή των υφιστάμενων χρήσεων γης και λειτουργιών, την αλλαγή της φυσιογνωμίας της περιοχής και τέλος, μέσα από άτυπες μορφές άσκησης πίεσης από τις τοπικές αρχές και την ελίτ (Λάλλας, 2019). Στη δεύτερη παραγωγή αναφέρονται σε ηπιότερες διαδικασίες αναπλάσεων συγκεκριμένων περιοχών με στόχο την ανάδειξη της μοναδικότητας της περιοχής. Πρόκειται, λοιπόν, για αστικές διαφημιστικές προσεγγίσεις και προβολές του τόπου (urban boosterism και place marketing). Επιπλέον, το ερευνητικό ενδιαφέρον στρέφεται προς τον κτηματομεσιτικό τομέα και την ανάπτυξη της κατασκευαστικής βιομηχανίας στα αστικά κέντρα. Τέλος, η τέταρτη διαδικασία αναλύει τον σχηματισμό μιας κοινής κουλτούρας θέτοντας στο επίκεντρο τον χαρακτήρα και τις λειτουργίες του αστικού χώρου (Λάλλας, 2019).

οικιστικής χωροθέτησης. Επακόλουθες θεωρίες προσεγγίζουν το φαινόμενο με επιστημονική μέθοδο και εργαλεία μέτρησης χρησιμοποιώντας εξειδικευμένες αναλύσεις του χώρου αναδεικνύοντας διαφορετικές αστικές μορφολογίες. Έτσι, οι D.S. Massey και N.A. Denton στο άρθρο με τίτλο «The Dimensions of Residential Segregation» προσεγγίζουν τη χωρική διάσταση του φαινομένου.

Πλαίσιο 1.3: Εννοιολογική αποσαφήνιση του διαχωρισμού:

Σύμφωνα με τους Reardon και O'Sullivan (2004) το ζήτημα του διαχωρισμού «μπορεί να θεωρηθεί ως ο βαθμός στον οποίο τα άτομα διαφορετικών ομάδων καταλαμβάνουν ή βιώνουν διαφορετικά κοινωνικά περιβάλλοντα». Στη συνέχεια συμπληρώνουν, ο όρος απαιτεί τον καθορισμό του κοινωνικού περιβάλλοντος κάθε ατόμου και εντοπισμό των διαφορών μεταξύ ατόμων ή περιβαλλόντων. Εναλλακτικά, ο χωρικός διαχωρισμός ορίζεται ως ο βαθμός στον οποίο τα άτομα που σχηματίζουν δυο ή περισσότερες κοινωνικές ομάδες ζουν χωριστά και σε διαφορετικά μέρη του αστικού χώρου (Massey & Denton 1988). Οι κοινωνικές ομάδες σχηματίζονται με βάση την εθνικότητα, την ηλικία, το εισόδημα και άλλα κοινωνικά, οικονομικά, πολιτισμικά ή θρησκευτικά κριτήρια (Αρβανιτίδης & Σκούρας, 2009). Κατά τον Barbosa (2001) δεν υπάρχει μόνο ένας διαχωρισμός, αλλά πολλαπλοί καθώς ο διαχωρισμός χαρακτηρίζεται ως κοινωνικός, φυλετικός, εθνικός, οικονομικός, χωρικός. Κοινωνιολογικά, ο διαχωρισμός διακρίνεται ως η απουσία αλληλεπίδρασης μεταξύ των διαφορετικών ομάδων (Wong, 1993) και γεωγραφικά ως η χωρική απομόνωση κάποιας ομάδας σε σχέση με μια άλλη (White, 1983).

Κατά τους Massey και Detton (1988), η έννοια του διαχωρισμού πραγματεύεται την πιθανότητα οι πληθυσμιακές ομάδες να συγκεντρωθούν ή να διασκορπιστούν ανομοιόμορφα στον χώρο. Η διαδικασία της επιλογής του χώρου ενδέχεται να προκύπτει εθελούσια όταν τα ίδια τα μέλη μιας ομάδας επιλέγουν απομονωμένες περιοχές εγκατάστασης, εναλλακτικά μπορεί να προκύπτει ως αποτέλεσμα ακούσιων διαδικασιών χωρικού αποκλεισμού, κατά τις οποίες συστηματικά εμπόδια γίνονται τροχοπέδη για την εγκατάσταση μειονοτικών ομάδων σε συγκεκριμένες θέσεις εντός της πόλης. Παραδείγματος χάριν, κατά τη συγκέντρωση μιας πληθυσμιακής ομάδας σε ένα πολεοδομικό συγκρότημα παρατηρείται η τάση του ισχυρού διαχωρισμού. Χωρίς να αποκλείεται το ενδεχόμενο να συνυπάρχουν περισσότερες κοινωνικοοικονομικές ομάδες και να παρατηρείται μια ήπια μορφή διαχωρισμού.

Οι Massey και Detton (1988) πραγματεύονται το φαινόμενο του χωρικού διαχωρισμού βάζοντας τον χώρο στο επίκεντρο της ανάλυσής τους. Έτσι, παρουσιάζουν πέντε διαστάσεις για την ακριβέστερη αποτίμηση του όρου. Η ομοιομορφία της χωρικής κατανομής των πληθυσμιακών ομάδων (evenness) αναφέρεται στην ομοιόμορφη κατανομή της κάθε πληθυσμιακής ομάδας στις χωρικές μονάδες. Όταν μια κοινωνική ομάδα χαρακτηρίζεται από υψηλή ανομοιομορφία στη χωρική της κατανομή τότε θεωρείται «διαχωρισμένη» (Blau, 1984), καθώς τα μέλη της υπό εξέταση ομάδας δεν μοιράζονται από κοινού τον χώρο με τον υπόλοιπο πληθυσμό. Η έκθεση (exposure) αποτελεί τη διάσταση που αναφέρεται στην επαφή και αλληλεπίδραση μεταξύ της μειονοτικής και πλειονοτικής ομάδας. Η διάσταση της συγκέντρωσης (concentration) αναφέρεται στη χωρική έκταση που καταλαμβάνει μια κοινωνική ομάδα. Παρατηρείται ότι μικρότερες πληθυσμιακές ομάδες παρουσιάζονται πιο συγκεντρωμένες στον χώρο, καταλαμβάνοντας μικρότερο μέρος των

μητροπολιτικών περιοχών (Massey & Denton, 1988). Η συστοιχία (clustering) αποτιμά το βαθμό στον οποίο οι περιοχές που εγκαθίστανται τα μέλη μιας κοινωνικής ομάδας είναι συνεχόμενες στον χώρο, δημιουργώντας ένα ενοποιημένο θύλακα. Τέλος, η κεντροποίηση εξετάζει τον βαθμό στον οποίο μια πληθυσμιακή ομάδα χωροθετείται στις κεντρικές περιοχές του αστικού περιβάλλοντος. Σύμφωνα με τη διάσταση της κεντροποίησης η μειονοτική ομάδα που καταλαμβάνει το κέντρο του αστικού ιστού δύναται να περιορίζεται στο χώρο παρουσιάζοντας υψηλή συγκέντρωση και κατά συνέπεια να είναι διαχωρισμένη.

1.2.2. Διαδικασίες χωρικής ένταξης

Στην περίπτωση των μεταναστών ο χωρικός διαχωρισμός παρουσιάζεται μέσα από τρία θεωρητικά μοντέλα κατά τα οποία οι διαδικασίες χωρικής τους ένταξης στην ευρύτερη κοινωνία διαφέρουν. Σύμφωνα με το μοντέλο της χωρικής αφομοίωσης, η αρχική εγκατάσταση των μεταναστευτικών κοινοτήτων χαρακτηρίζεται από αυξημένη πυκνότητα. Ο οικιστικός φυλετικός διαχωρισμός οφείλεται κυρίως σε πολιτισμικά χαρακτηριστικά, όπως οι συγγενικοί δεσμοί και τα κοινωνικά δίκτυα, και οικονομικούς παράγοντες. (Αρβανιτίδης & Σκούρας, 2008). Έπειτα, αναμένεται η εγκατάλειψη των αρχικών σημείων εγκατάστασης και η διασπορά στον αστικό χώρο (Freeman, 2000). Δηλαδή, η κοινωνικοοικονομική εγγύτητα που σταδιακά αναδύεται μεταξύ ντόπιων και μεταναστών, μεταφράζεται τελικά σε χωρική εγγύτητα μέσα στην πόλη.

Διάφορα ερευνητικά πεδία πραγματεύονται τη συσχέτιση του χωρικού διαχωρισμού ως διάσταση της αφομοίωσης (Gideon, Özüekren και Phillips, 2010). Πιο συγκεκριμένα, παρουσιάζουν την χωρική αφομοίωση ως την οικιστική έκθεση των μειονοτικών ομάδων στα μέλη της κοινωνίας υποδοχής. Με την πάροδο του χρόνου, η έκθεση αυτή αναμένεται να αυξάνεται, καθώς εντείνεται η διαδικασία αφομοίωσης σε άλλους τομείς. Ειδικότερα, οι μετανάστες αναμένεται να βελτιώσουν τόσο την οικονομική τους κατάσταση (Charles, 2003), όσο και το επίπεδο γνώσης της γλώσσας της χώρας υποδοχής. Παράλληλα, προσοικειώνονται τις αξίες και τα πρότυπα κοινωνικής συμπεριφοράς της κοινωνίας υποδοχής με αποτέλεσμα να διαχέονται στον αστικό ιστό (Freeman, 2000). Εντούτοις, ο εθνικός διαχωρισμός των μεταναστών ενδέχεται να μην αποδίδεται στις κοινωνικο-οικονομικές διαφορές, αλλά στην έλλειψη εκπολιτισμού. Για παράδειγμα, στη Γερμανία οι τουρκικές συνοικίες αποτελούν μια έκφραση της άρνησης των μεταναστών για αφομοίωση στη κοινωνία υποδοχής (Ehrkamp, 2005).

Συνοψίζοντας, οι μειονοτικές ομάδες ενδέχεται να μετακινούνται από τις υποβαθμισμένες περιοχές αρχικής εγκατάστασης προς νέα περιβάλλοντα, ενεργοποιώντας μια διαδικασία χωρικής ενσωμάτωσης στις πληθυσμιακές ομάδες των γηγενών (Kempen & Ozuekren, 1998). Η πιο πάνω διαδικασία ονομάζεται πολιτισμική εξομοίωση, που κατά τον Gordon (1964) ορίζεται ως η αντικατάσταση των πολιτιστικών προτύπων της μειονοτικής ομάδας με εκείνα της κοινωνίας υποδοχής και θεωρείται το πρώτο βήμα προς την ολική αφομοίωση. Σε δεύτερο επίπεδο, η διαθρωτική αφομοίωση παρατηρείται όταν αναπτύσσονται σχέσεις μεταξύ των μειονοτικών ομάδων και της κοινωνίας υποδοχής. Σύμφωνα με τους Portes και Zhou (1993), η κοινωνία υποδοχής παρέχει άνισες δυνατότητες στις μειονοτικές ομάδες, σύμφωνα με τους κοινωνικούς παράγοντες, συμπεριλαμβανομένης της εθνικής καταγωγής. Παραδείγματος χάριν, στις Ηνωμένες

Πολιτείες οι διακρίσεις λόγω φυλής είναι έντονες με αποτέλεσμα οι μαύροι μετανάστες να είναι απομονωμένοι από τους γηγενείς αλλά και από τους Ασιάτες. Στο ίδιο πλαίσιο, παρά την πρόοδο που έχει σημειωθεί, εντοπίζονται διακρίσεις στην αγορά κατοικίας κατά των Αφροεμερικανών και των Ισπανόφωνων (Turner και Ross, 2003).

Ο Logan παρουσιάζει τον αστικό χώρο στρωματοποιημένο υποστηρίζοντας ότι η νοητή ιεράρχηση των επιμέρους περιοχών γίνεται σύμφωνα με της διαφορετικής ποιότητας ζωής που προσφέρουν οι διαφορετικές τοποθεσίες (Logan, 1978). Το μοντέλο της χωρικής διαστρωμάτωσης υιοθετεί την ιδέα της στρωματοποίησης του χώρου αμφισβητώντας την ιδέα του συνεχούς και ομογενούς αστικού χώρου (Alba, R. D. & Logan J. R., 1993). Σε αυτήν την περίπτωση, οι γηγενείς καταλαμβάνουν τις προνομιακές περιοχές αποστασιοποιημένοι από τους μετανάστες. Η χωρική απόσταση μεταξύ γηγενών και μεταναστών αντανακλά την άποψη των γηγενών για τη θέση των μεταναστών μέσα στην κοινωνία. Έτσι, παρά την πιθανή οικονομική εξέλιξη των μεταναστών, η χαμηλή κοινωνική θέση που τους αποδίδεται τους κρατά διαχωρισμένους. Σύμφωνα με το Μοντέλο της Χωρικής Διαστρωμάτωσης, ο χωρικός διαχωρισμός επιβάλλεται στις μειονοτικές ομάδες από τις άλλες πληθυσμιακές ομάδες (Αρβανιτίδης και Σκούρας, 2009).

Το Μοντέλο των Οικιστικών Προτιμήσεων πραγματεύεται τον διαχωρισμό σύμφωνα με τις αποφάσεις που λαμβάνονται από τους ίδιους τους μετανάστες (Αρβανιτίδης και Σκούρας, 2009). Αντίθετα με το μοντέλο χωρικής διαστρωμάτωσης που παρουσιάζει τον χωρικό διαχωρισμό ως επιβολή, το μοντέλο της οικιστικής προτίμησης ερμηνεύει τον χωρικό διαχωρισμό ως επιλογή των ίδιων των μεταναστών. Θεωρείται πως ακόμα και η πιθανή οικονομική ανέλιξη και κοινωνική ισότητα των μεταναστών στη χώρα υποδοχής, δεν θα οδηγήσει σε χωρική αφομοίωση καθώς θα προτιμούν να παραμένουν στο οικείο πολιτισμικό, κοινωνικό, θρησκευτικό περιβάλλον που ήδη έχουν δομήσει. Τα πλεονεκτήματα της αρχικής θέσης εγκατάστασης λειτουργούν ως σημείο αναφοράς της πολιτισμικής ταυτότητας και της κουλτούρας της χώρας προέλευσης. Σε αυτήν την περίπτωση, η μη ένταξη των μεταναστών οφείλεται στην επιθυμία τους για διατήρηση της πολιτισμικής τους ταυτότητας και την απόρριψη της κουλτούρας της κοινωνίας υποδοχής.

1.2.3. Από την κοινωνική ένταξη στον διαχωρισμό | Από τις γειτονιές της πόλης στον δημόσιο χώρο

Υπάρχουν μέρη στα οποία όλοι οι πολίτες έχουν ελεύθερη πρόσβαση εκφράζοντας την κοινή συλλογικότητα, μέρη που συμβάλλουν στην προστασία των καθημερινών δικαιωμάτων, που μεταδίδουν ιδιαίτερα πολιτισμικά νοήματα. Οι τόποι αυτοί συγκροτούν τους δημόσιους χώρους της πόλης. Πρόκειται για τους δυναμικούς χώρους που λειτουργούν ως σκηνή για το έργο της δημόσιας ζωής, αποτελώντας συμπλήρωμα στους πάγιους χώρους και χρόνους της καθημερινότητας. Οι Jacobs (1961), Low (2000) και Whyte (2001) αναφέρονται στη σύνδεση μεταξύ δημόσιου αστικού χώρου με την κοινωνία και την αστική δημόσια ζωή (Σπυριδοπούλου, 2020). Όπως ο Arendt (1986) αναφέρει χαρακτηριστικά

...ο χώρος της δημόσιας εμφάνισης γεννιέται εκεί όπου οι άνθρωποι συνενυρίσκονται διαμέσου της ομιλίας και της πράξης, και συνεπώς

προηγείται και προπορεύεται κάθε τυπικής συγκρότησης της δημόσιας σφαίρας και των διαφόρων μορφών διακυβέρνησης (...) Η ιδιορρυθμία του είναι ότι (...) δεν επιβιώνει της δραστηριότητας που τον γεννά, αλλά εξαφανίζεται όχι μόνο με τον διασκορπισμό των ανθρώπων -όπως στην περίπτωση των μεγάλων καταστροφών όταν το πολιτικό σώμα ενός λαού διαλύεται- αλλά, με την εξαφάνιση ή την αναστολή των ίδιων των δραστηριοτήτων. Βρίσκεται δυνητικά εκεί όπου συναθροίζονται οι άνθρωποι, αλλά μόνο δυνητικά, ποτέ αναγκαία και ποτέ για πάντα (σ. 272).

Την ίδια γραμμή σκέψης ακολουθεί ο Π. Τουρνικιώτης (2006) σχολιάζοντας πως είναι ένα πεδίο συνεχώς μεταβαλλόμενο και συνυφασμένο με την κοινωνία, ένας «*καθρέφτης της κοινωνίας*». Ο δημόσιος χώρος, λοιπόν, λειτουργεί ως τόπος πολιτιστικής έκφρασης και επικοινωνίας, αποτελώντας αναπόσπαστο κομμάτι της δημόσιας σφαίρας και κοινωνικής ζωής (Habermas, 1991 στο Σπυριδοπούλου, 2020). Ο δημόσιος χαρακτήρας προσδίδει συλλογικότητα στον χώρο, καθώς ο χώρος είναι προσπελάσιμος από κάθε χρήστη ανεξάρτητα από οποιαδήποτε χαρακτηριστικά του, όπως το φύλο, η φυλή και η εθνικότητα ή το κοινωνικό-οικονομικό επίπεδο. Η παραπάνω θέση φανερώνει τον συγκρουσιακό χαρακτήρα του και είναι δυνατό να οδηγήσει στο συμπέρασμα πως ο χώρος λειτουργεί άλλοτε ως τόπος σύγκρουσης διαφορετικών κοινωνικοπολιτικών ομάδων, άλλοτε ως τόπος διαμαρτυρίας και άλλοτε ως τόπος έκφρασης ιδεών (Díaz και Gallardo, 2015). Στον δημόσιο χώρο οι «άλλοι» διεκδικούν την αναγνώριση της κοινωνικής τους ταυτότητας, καθώς και το δικαίωμα στον δημόσιο χώρο, χειραφετημένοι από κάθε μορφής διαχωρισμό.

«Το «δικαίωμα στην πόλη» για τους «άλλους» μεταφράζεται σε δικαίωμα στην «κατοίκηση» του δημόσιου χώρου της πόλης με τους δικούς τους κάθε φορά όρους, ως «άλλοι», μετανάστες, εργάτες, μουσουλμάνοι, γυναίκες ή ομοφυλόφιλοι, όπου, κατοικώ σημαίνει συμμετέχω σε μια κοινωνική ζωή, διαπλάθω τον χώρο και τον προσαρμόζω στις ανάγκες της ίδιας της κατοίκησης» (κομπρεσέρ, 2011).

Σε μια λιγότερο αισιόδοξη ανάγνωση, ο Low (2000) στο άρθρο του με τίτλο «*On the Plaza, The politics of Public Space and Culture*» υποστηρίζει ότι η αυξανόμενη ιδιωτικοποίηση και εμπορευματοποίηση του δημόσιου χώρου θέτει ερωτήματα σχετικά με το ποιος μπορεί να είναι ο χρήστης (Σπυριδοπούλου, 2020). Η συνεχής εμπορευματοποίηση του δημόσιου χώρου παρουσιάζεται ως απειλή, καθώς μπορεί να χάσει τον ελεύθερο και δημοκρατικό του χαρακτήρα με αποτέλεσμα να μετατραπεί σε εμπορευματοποιημένο χώρο που αποκλείει την είσοδο σε ευάλωτες κοινωνικά και οικονομικά ομάδες.

Στις σύγχρονες κοινωνίες, ο δημόσιος χώρος συνεισφέρει στις διαδικασίες κοινωνικής και πολιτισμικής ένταξης¹³ (Habermas, 1991 και Σπυριδοπούλου, 2020). Ο δημόσιος χώρος συγκροτεί το μέσο, το όργανο, το περιβάλλον, το μεσολαβητή (Lefebvre, 2007), αλλά και τον τόπο όπου το όμοιο συναντά το έτερο. Διαπολιτισμικοί δημόσιοι χώροι ονομάζονται οι ανοιχτοί δημόσιοι χώροι που ενισχύουν την αρμονική συνύπαρξη διαφορετικών

¹³ Η κοινωνική ένταξη αποτελεί στοιχείο της κοινωνικής συνοχής και αναφέρεται στην ομαλή ένταξη των ευπαθών ομάδων στο σύνολο του πληθυσμού που απαρτίζει την ευρύτερη κοινωνία.

πολιτισμικών ομάδων. Οι χώροι αυτοί έχουν πολυεθνικό χαρακτήρα και ρόλος τους είναι η γεφύρωση των διαφορετικών κοινωνικών και πολιτισμικών αντιλήψεων και η ανάπτυξη των υποβαθμισμένων περιοχών. Η μη αποδοχή της διαφορετικότητας και η κοινωνική απομόνωση ενδέχεται να έχουν ως αποτέλεσμα την υποβάθμιση των δημόσιων χώρων και να δημιουργήσουν διαχωρισμό και γκετοποίηση (Incirlioglu και Tandogan, 1999 στην Σπυριδοπούλου, 2020).

Στην περίπτωση των μεταναστών, η κοινωνική ένταξη αποτελεί τη διαδικασία αποδοχής των μεταναστευτικών και προσφυγικών πληθυσμών από την κοινωνία υποδοχής. Πρόκειται για μια αμφίδρομη διαδικασία που εξαρτάται τόσο από τα χαρακτηριστικά του μεταναστευτικού πληθυσμού όσο και από την αντίδραση των μελών της κοινωνίας υποδοχής προς τον «άλλον». Οι 127 εθνικές ομάδες στη πολυπολιτισμική γειτονιά Feijenoord, στο Νότιο Ρότερνταμ της Ολλανδίας, συγκροτούν μια σύνθετη δημόσια σφαίρα. Το πάρκο Africaanderplain, που επανασχεδιάστηκε από το γραφείο αρχιτεκτονικής τοπίου OKRA¹⁴, λειτουργεί ως αστικός δημόσιος χώρος με έντονη πολιτισμική ποικιλομορφία συμβάλλοντας στην κοινωνική ένταξη των μειονοτήτων στην ευρύτερη κοινωνία. Ο επανασχεδιασμός του πάρκου συντέλεσε στη δημιουργία ενός ασφαλούς, «ανοικτού» και φιλικού χώρου. Έτσι, δίνεται η ευκαιρία στους χρήστες να αναπτύξουν δωρεάν δραστηριοτήτων, όπως πικ νικ, εκθέσεων και άλλων εκδηλώσεων και περιλαμβάνει αστικές δραστηριότητες όπως αγορά, θρησκευτικό χώρο, αθλητικό κέντρο κ.ά. Η ύπαρξη συμβόλων όπως το τζαμί και εμπορικών δραστηριοτήτων υποδηλώνουν τον σεβασμό στις διαφορετικές κουλτούρες και ενισχύουν την επικοινωνία μεταξύ διαφορετικών ομάδων αλλά και την τοπική οικονομία (OKRA Landschaftsarchitekten, 2017 και Αποστόλου, 2020).

Σε ευθεία αντίθεση με την περίπτωση του Africaanderplain, η αυξανόμενη παρουσία μεταναστευτικών ομάδων με αποκλίνοντα κοινωνικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά στον κοινωνικό ιστό της πόλης και η ποικιλία αξιών εγείρει το ζήτημα του αποκλεισμού συμβάλλοντας στην καθιέρωση αντιλήψεων πανικού για τον στιγματισμό ολόκληρων περιοχών. Ο κοινωνικός αποκλεισμός¹⁵ οφείλεται σε διαφορετικές μορφές ευπάθειας (Αποστόλου, 2020) και αφορά μεταξύ άλλων τις εθνικές, πολιτισμικές, θρησκευτικές ή γλωσσικές μειονότητες. Κάθε «επιχείρημα» περί καθαρότητας του χώρου μεταφράζεται ως κοινωνική ομοιογένεια στην πληθυσμιακή σύνθεση της πόλης και αφορά την εφαρμογή της ιδέας καθαρότητας για τους ίδιους τους ανθρώπους της (Fischer και Poland, 1998 στο Αράπογλου, 2009).

¹⁴ Στα τέλη της δεκαετίας του '90 και πριν την σχεδιαστική παρέμβαση ο χώρος αποτελούσε ένα υποβαθμισμένο χώρο λόγω της κακής διαχείρισης και συντήρησης του πάρκου. Οι διαφορετικές καθημερινότητες των χρηστών οδήγησαν στον κατακερματισμό του πάρκου, όπου οι διαφορετικές ομάδες χρηστών απομονώνονταν.

¹⁵ Η διαδικασία του κοινωνικού διαχωρισμού αναπτύσσεται μέσω των διαφορετικών ατομικών χαρακτηριστικών και συνδέεται με τη διαδικασία απόδοσης ταυτοτήτων. Η έννοια του κοινωνικού διαχωρισμού αναφέρεται στην άτυπη διαδικασία κοινωνικής ή ταξικής διαστρωμάτωσης μέσω της οποίας συνθέτεται το δίπολο όμοιο/έτερο. Το δίπολο αυτό χαρακτηρίζει τη σχέση ταυτότητας και ετερότητας και παρουσιάζεται μέσα από αντίστοιχα δίπολα όπως, γηγενής/ξένος, καπιταλιστής/εργάτης, λευκός/μαύρος, χριστιανός/μουσουλμάνος, αλλά και άντρας/γυναίκα (κομπρεσέρ, 2011).

Επιστρέφοντας στη Σχολή του Σικάγο, ο Simmel (1903) αναφέρεται στην αστική σύγκρουση ως διαδικασία επίτευξης της όποιας μορφής ενότητας (Αράπογλου, 2009). Ωστόσο, η επιθετική κοινωνική συμπεριφορά και οι χωρικές διεκδικήσεις, έχουν ως αποτέλεσμα οι ευάλωτες κοινωνικά ομάδες να είναι εκτεθειμένες στον κίνδυνο του αποκλεισμού. Η αστική σύγκρουση συνδέεται με την παραγωγή ταξικών και εθνοπολιτισμικών κατηγοριών ανατροφοδοτώντας τον φόβο και στίγμα με αποτέλεσμα τη δημιουργία γκέτο (Αράπογλου, 2009). Στις σύγχρονες κοινωνίες, η εμπειρική πολυπολιτισμικότητα και κατ' επέκταση ο ακραίος πολιτισμικός ηθικός σχετικισμός γεννά κάποιες από τις ακρότητες αναφορικά με την πολιτική της ταυτότητας (Δεμερτζής, 2000).

Ενδεικτικό παράδειγμα αποκλεισμού αποτελεί η μελέτη του Dines (2002) για τη Piazza Garibaldi στη Νάπολη, μια ιδιαίτερη περίπτωση δημόσιου χώρου που διαμορφώθηκε σε μια «κοινωνία σε υποβάθμιση» με έντονο το στοιχείο του αποκλεισμού ως προς τους μετανάστες. Διαχρονικά η Νάπολη χαρακτηρίστηκε από φαινόμενα φτώχειας, υπανάπτυξης και απομόνωσης ευαίσθητων κοινωνικά πληθυσμών, ενώ ήδη, από το 1980 το ιστορικό κέντρο στεγάζει διάφορες ομάδες μεταναστών. Έτσι, η Piazza Garibaldi από τη δεκαετία του '80 αποτέλεσε χώρο συνάθροισης μεταναστών από την Αφρική, το Πακιστάν, την Πολωνία, την Ουκρανία, την Κίνα κ.ά.

Στο επίπεδο των καθημερινών πρακτικών συνύπαρξης των μεταναστών στη πλατεία, η Piazza Garibaldi αποτέλεσε χώρο αντανάκλασης του αποκλεισμού όπου οι μετανάστες εκπροσωπούσαν ως «παράνομοι» (Dines, 2002). Η έρευνα του Nicholas Dines (2002) φανερώνει τη συγκέντρωση συγκεκριμένων μεταναστευτικών ομάδων σε συγκεκριμένα σημεία της πλατείας. Για παράδειγμα, το βόρειο και το δυτικό τμήμα της πλατείας προσέλκυε άτομα με καταγωγή από την Αφρική και την Κίνα, ενώ το νότιο τμήμα αποτελούσε χώρο συγκέντρωσης Ανατολικοευρωπαίων (Dines, 2002). Καταλήγοντας, η πλατεία υπήρξε τόπος αστικής αποσύνθεσης (Fowler, 1991 στο Dines, 2002), με την αυξημένη παραβατικότητα να θεωρείται απόρροια της μεταναστευτικής παρουσίας. Επιπλέον, η συγκέντρωση των «ξένων» θεωρήθηκε εμπόδιο προς τον ιστορικό χώρο και λόγος ανάπτυξης της ανασφάλειας¹⁶.

Συνοψίζοντας, ο αστικός δημόσιος χώρος στις σύγχρονες κοινωνίες καλείται να συμβάλει στη δημιουργία ενός υγιούς, ασφαλούς και βιώσιμου περιβάλλοντος. Πιο συγκεκριμένα, στις περιοχές που χαρακτηρίζονται από πολιτισμική ετερότητα λόγω μεταναστευτικών και προσφυγικών εισροών, ο δημόσιος χώρος έχει καταλυτικό ρόλο στην εξάλειψη της ξενοφοβίας και του ρατσισμού, προασπίζοντας την πολυπολιτισμικότητα. Η Σπυριδοπούλου αναφέρει πως *«κοινωνίες που αποδέχονται τη διαφορετικότητα και δημόσιοι χώροι που προάγουν και προασπίζουν την πολυπολιτισμικότητα δεν απειλούνται από γκετοποίηση και κατακερματισμό αντίθετα συμβάλλουν σε υγιείς και ασφαλείς, βιώσιμες κοινωνίες»* (Σπυριδοπούλου, 2020: 121). Σε μια πολυπολιτισμική κοινωνία, ο δημόσιος χώρος είτε θα ενισχύσει την κοινωνική ένταξη μέσα σε αυτόν, αποτελώντας χώρο συλλογικότητας και «ενσωμάτωσης» είτε θα οδηγήσει στον κοινωνικό αποκλεισμό (Σταυρίδης, 2009).

¹⁶ Ο Dominique Perrault μετά από ανάθεση το 2004 επανασχεδιάζει την πλατεία, η οποία ολοκληρώνεται το 2014. Σήμερα, η πλατεία περιλαμβάνει τον σταθμό του μετρό και στοχεύει στην αναβάθμιση του αστικού ιστού μέσω των δραστηριοτήτων που προσφέρει.

02. Η περίπτωση της Αθήνας | Προς την πολυπολιτισμικότητα

Κάθε κρίσιμη ιστορική και κοινωνική καμπή αναπλάθει τη συλλογική ταυτότητα των πολιτών και τη σχέση με την ετερότητα. Η πιο πάνω διαπίστωση διερευνάται στο κεφάλαιο αυτό μέσω της παρουσίας των μετακινούμενων πληθυσμών στην Ελλάδα και την εγκατάστασή τους στον Δήμο Αθηναίων από το 1922 μέχρι το 2015. Έμφαση δίνεται στις διαδικασίες ένταξης και το σχήμα κατοίκησης ροών αυτών την πρώτη φάση εγκατάστασης τους στη χώρα. Δεν είναι, λοιπόν, μόνο μια κοινωνική συνθήκη, αλλά και υλική που μετασχηματίζει την εικόνα του Αθηναϊκού αστικού τοπίου.

2.1. 20^{ος} αιώνας

Σημείο εκκίνησης αποτελεί η Μικρασιατική καταστροφή και οι εγκατάσταση των πρώτων, Ελλήνων, προσφύγων στην Ελλάδα. Έπειτα, μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και κατά τη διάρκεια του εμφυλίου μέχρι τη δεκαετία του 1980, η Ελλάδα αποτελεί χώρα αποστολής προσφύγων και μεταναστών. Το χαμηλό επίπεδο διαβίωσης και η κοινωνική ανασφάλεια οδήγησε πλήθος Ελλήνων προς τη μετανάστευση σε ανεπτυγμένες οικονομικά χώρες. Επιλέγουν, κυρίως, τη Γερμανία, λόγω της Ελληνογερμανικής Συμφωνίας «Περί απασχόλησης Ελλήνων εργατών στη Γερμανία», την Αμερική, τον Καναδά, την Αυστραλία και το Βέλγιο (Μουσούρου, 1991). Όμως, από τη δεκαετία του 1980 η Ελλάδα μετατρέπεται σε χώρα εισδοχής προσφύγων, καθώς και παράτυπων μεταναστών (Sitaropoulos, 2000).

2.1.1. Οι πρόσφυγες του 1922

Η Μικρασιατική καταστροφή και η συνακόλουθη υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάνης το 1923 αποτελεί σταθμό στη ιστορία της Ελλάδας. Η Μικρασιατική καταστροφή επέφερε την οριστική συρρίκνωση του ελληνισμού στα όρια της επικράτειας, ενοποιώντας το Αθηναϊκό τοπίο και καθιστώντας την Αθήνα *de facto* μοναδική πρωτεύουσα (Μαντουβάλου, 1988). Στη χώρα εγκαταστάθηκαν περίπου 1.250.000 πρόσφυγες αλλάζοντας ριζικά τον δημογραφικό της χάρτη. Πιο συγκεκριμένα, η εγκατάσταση του 30.2% των μεταναστών, γύρω στις 250.000, στον αθηναϊκό χώρο μετέτρεψε την πρωτεύουσα σε πόλη μεταναστών. Κατά την απογραφή του 1928 οι γηγενείς αποτελούν μικρή μειοψηφία (Κοτζαμάνης, 1997).

Σύμφωνα με τη Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (1993), οι Δήμοι της Αθήνας, του Πειραιά και η κοινότητα Καλλιθέας ήταν οι περιοχές στις οποίες εγκαταστάθηκε το μεγαλύτερο ποσοστό προσφύγων, με 93% (Μυωφά και Σταυριανάκης, 2019). Για την ακρίβεια, το σύνολο των προσφύγων που εγκαταστάθηκαν στον Δήμο Αθηναίων ήταν 119.420 και στον Δήμο Πειραιώς 94.683. Όσον αφορά τις περιοχές προέλευσης των μεταναστών, το 77% των μεταναστών προέρχονταν από τη Μικρά Ασία, το 9% από την Κωνσταντινούπολη και άλλες περιοχές (Μυωφά και Σταυριανάκης, 2019).

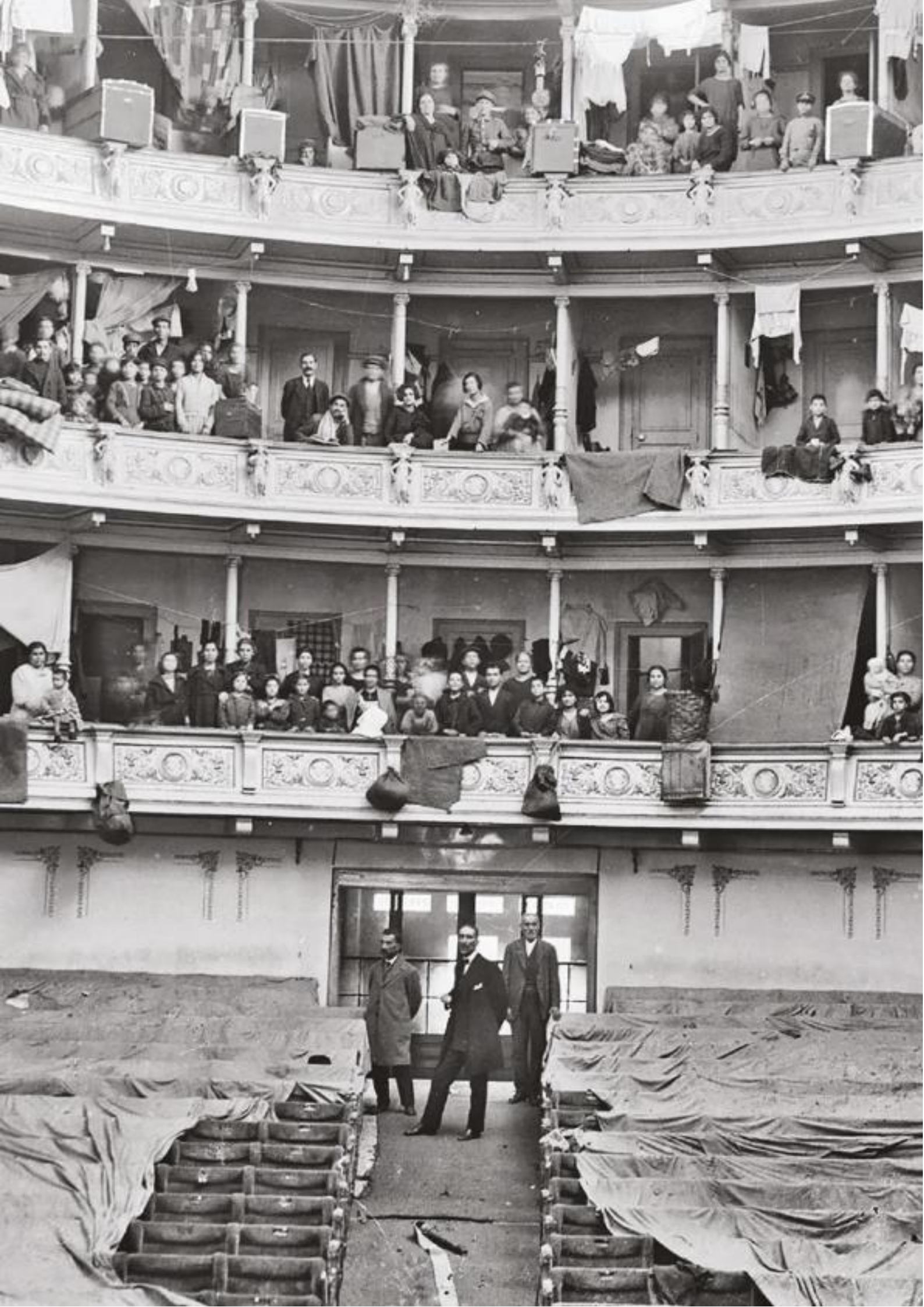
Σε πρώτη φάση, οι πρόσφυγες εγκαθίστανται σε πρόχειρα καταλύματα. *«Την επομένη της Καταστροφής (...) η Αθήνα είναι πλημμυρισμένη από προσωρινά καταλύματα, με όλη την αθλιότητα που αυτά παρουσιάζουν»* (Γκιζέλη, 1992:70). Κατά την Λεοντίδου, οι πρόσφυγες που κατέφθασαν στην Αθήνα δεν καταλαμβάνουν απλώς γη, αλλά εγκαθίστανται όπου μπορούν¹⁷. Παράλληλα, καταλαμβάνουν πλατείες, βαγόνια σιδηροδρόμων, δημόσια κτίρια, όπως σχολεία, εκκλησίες, αρχαιολογικούς χώρους, άλλα δημόσια κτίρια και αποθήκες (Λεοντίδου, 2017). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η περίπτωση του Εθνικού Θεάτρου της Αθήνας, στα θεωρεία του οποίου είχαν στεγαστεί πρόσφυγες.

¹⁷ Δανέζη Γ. (2021) | Οι προσφυγικοί συννοικισμοί | Κλεινόν άστυ

Εικόνα 2.1: Εγκατάσταση προσφύγων μπροστά από το Θησείο,
Αρχείο Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού, Library of Congress. 1922

Εικόνα 2.2 (επόμενη σελίδα): στέγαση προσφύγων στα θεωρεία του Δημοτικού Θεάτρου Αθηνών,
Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, 1923

Ο Νίκος Παραδείσης στην αφήγηση του αναφέρει ότι οι Αμπελόκηποι υποδέχθηκαν το μεγαλύτερο αριθμό προσφύγων και συμπληρώνει ότι «πολλές φορές, δυστυχώς το περιβάλλον εκ μέρους των γηγενών ήταν εχθρικό. Η οικονομική κατάσταση του κράτους ήταν άθλια και η πολιτική ατμόσφαιρα θολή. Η έλευση των προσφύγων άλλαξε δια παντός τη γεωγραφία του Ελλαδικού κράτους. Ο πληθυσμός της Αθήνας διπλασιάστηκε και στην αρχή οι ξεριζωμένοι αναζήτησαν πρόχειρη στέγη σε αποθήκες, εκκλησίες, σχολεία, θέατρα και εργοστάσια. Είναι εντυπωσιακό το ότι, σήμερα, πολλοί που αντιτίθενται στους πρόσφυγες της Συρίας είναι άνθρωποι που οι γονείς τους ήταν και οι ίδιοι πρόσφυγες»¹⁸.

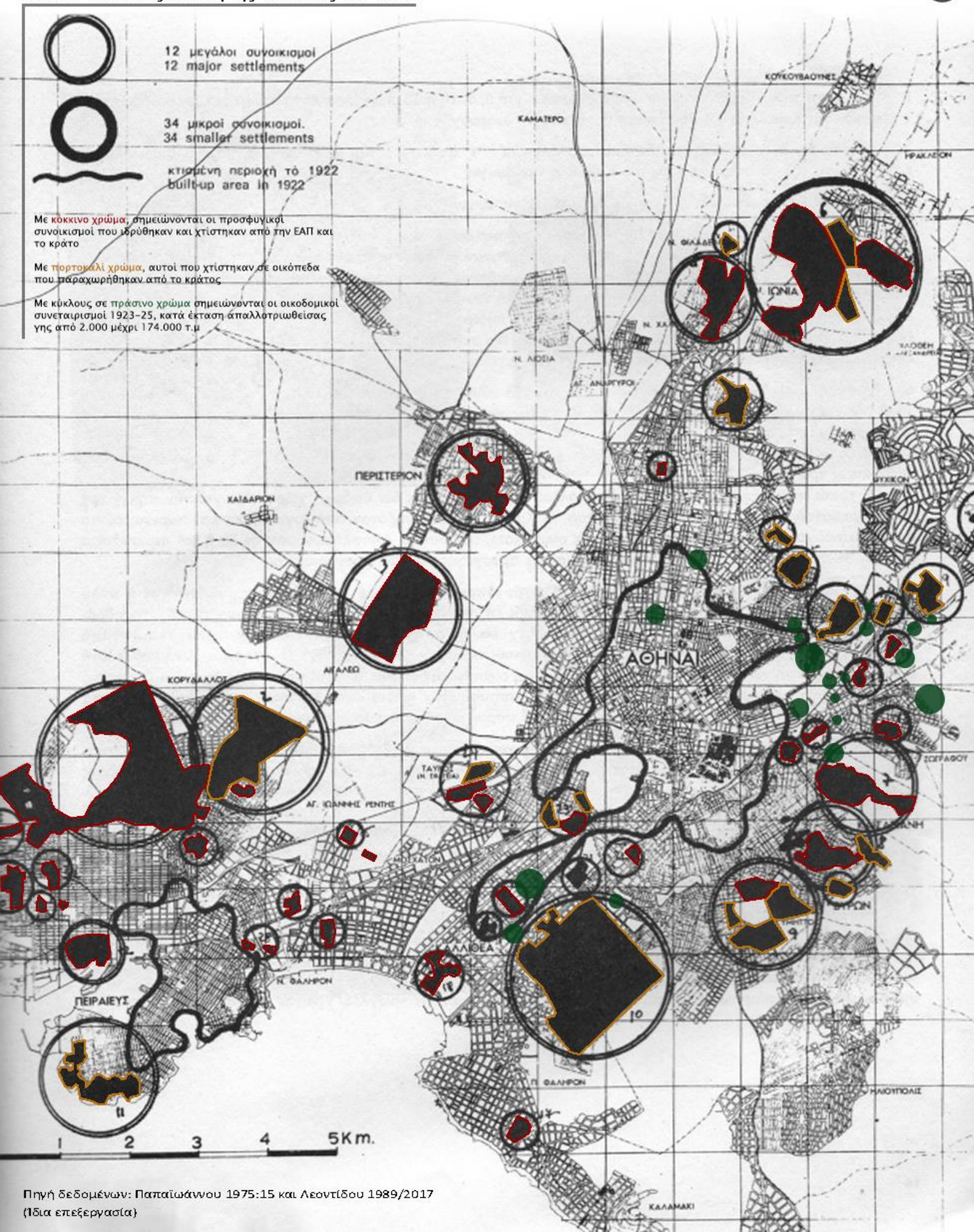
Παράλληλα, παρατηρείται η δράση διάφορων κρατικών φορέων για τη στέγαση των προσφύγων και τη δημιουργία προσφυγικών συνοικισμών. Κατά την Λεοντίδου (2017), πρόκειται για τη μαζικότερη δράση στεγαστικής αποκατάστασης στην οικιστική ιστορία της χώρας. Εσπευσμένα συστάθηκε το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων (εφεξής ΤΠΠ) για προσωρινή περίθαλψη. Επίσης, το ΤΠΠ ξεκίνησε τη δημιουργία τριών συνοικισμών στην Αθήνα –και ενός στον Πειραιά. Παραπήγματα και τενεκεδουπόλεις περιτριγύρισαν τους συνοικισμούς που οικοδομήθηκαν από το Ταμείο. Ακολούθως, το Νοέμβριο του 1923, η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων (εφεξής ΕΑΠ) η οποία έως τα τέλη του Ιουλίου 1929 είχε κατασκευάσει περισσότερες από 10.000 κατοικίες στην Αθήνα. Κατά τον Λοΐζο (1994), οι κρατικοί φορείς έδιναν λύσεις βραχυπρόθεσμου χαρακτήρα καθώς ακόμα και οι πρόσφυγες θεωρούσαν την παραμονή τους στην Ελλάδα προσωρινή.

Επιπλέον, δημιουργείται η Τεχνική Υπηρεσία του Υπουργείου Πρόνοιας (εφεξής ΤΥΥΠ) που δραστηριοποιήθηκε στον τομέα στεγαστικής αποκατάστασης των προσφύγων. Σύμφωνα με τον Μαρμαρά (1991), το έργο της ΤΥΥΠ είχε σκοπό την υλοποίηση προγραμμάτων οργανωμένης δόμησης, ούτως ώστε να σταματήσει η άναρχη και ανοργάνωτη δόμηση (βλ. χάρτης 2.1) (Μυωφά και Σταυριανάκης, 2019). Ωστόσο, οι οργανωμένοι κρατικοί φορείς κατάφεραν να στεγάσουν μόνο ένα μικρό αριθμό προσφύγων, με αποτέλεσμα οι άστεγοι πρόσφυγες να καταλαμβάνουν αυθαίρετα εκτάσεις γης και να οικοδομούν πρόχειρα παραπήγματα, δημιουργώντας συνοικισμούς τόσο σε περιοχές εντός όσο και σε περιοχές εκτός σχεδίου πόλης (Μυωφά και Σταυριανάκης, 2019). Σε αρκετές περιπτώσεις οι περιοχές δημιουργήθηκαν εκ του μηδενός αφού ήταν σχεδόν ακατοίκητες που προηγουμένως αποτελούσαν βοσκότοπους και καλλιεργούμενες εκτάσεις. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι συνοικισμοί Δουργουτιού, Ιλισίου, Γκύζι και Ασυρμάτου (Παπαδοπούλου και Σαρηγιάννης, 2006). Η αυτοστέγαση και κατ' επέκταση η ιδιοκατοίκηση αποτέλεσαν από το 1925 το έναυσμα για την αστική επέκταση της πόλης (Λεοντίδου, 2017).

Αναφορικά με τα κριτήρια χωροθέτησης των προσφυγικών οικισμών καθοριστικό ρόλο είχε η κοντινή απόσταση από βιομηχανίες – βιοτεχνίες και η προσφορά φτηνής εργατικής δύναμης. Η διαθεσιμότητα της γης, η προσφορά δημόσιων εκτάσεων, ανταλλάξιμων κτημάτων, εθνικών γαιών κλπ, και η διαφοροποίηση της τιμής σε αστική και περιαστική γη έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στη χωροθέτηση των συνοικισμών (Κοτζαμάνης,

¹⁸ Πανταζόπουλος Γ. (2019) | Η ιστορία των προσφυγικών συνοικισμών της Αθήνας | LIFO (lifo.gr)

Χάρτης 2.1: Συμπλήρωση του αθηναϊκού τοπίου από το 1922 έως τα τέλη της δεκαετίας του 1930

1997). Επιπλέον κριτήριο επιλογής των χώρων εγκατάστασης των μεταναστών αποτέλεσε η ανάγκη για διατήρηση ενός «ομοιογενούς» περιβάλλοντος, με στόχο την κοινωνικής απομόνωση των προσφύγων. Παρόλο που επρόκειτο για πρόσφυγες *«Έλληνες στη συνείδηση, Ίωνες στις καταβολές, ελληνόγλωσσοι»* παρουσιάστηκαν προβλήματα στο ζήτημα της κοινωνικής συγχώνευσης (Γκιζέλη, 1992). Ο ηθελημένος διαχωρισμός και η θωρακισμένη ανάπτυξη των συνοικισμών των προσφύγων από τις γειτονιές των γηγενών, με επίκεντρο τη διάκριση γηγενών – προσφύγων, είχε ως στόχο οι συνοικισμοί να είναι όσο το δυνατόν αθέατοι (Λεοντίδου, 2017), με αποτέλεσμα να μην διαχέονται στην πόλη. Ειδικότερα, ο προμελετημένος σχεδιασμός από το κράτος, την ΕΑΠ αλλά και τους εμπνευστές των κηπουπόλεων είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία «περιχαρακωμένων» κλειστών θυλάκων τόσο για λόγους κοινωνικούς ή «ταξικούς» όσο και λόγω εσωτερικής κατασκευαστικής ομοιομορφίας (Σταυρίδης κ.α., 2009).

Οι κοινότητες «δορυφόροι» κτίστηκαν σε σχετική απόσταση από τις υφιστάμενες πόλεις για να μην *«ενοχληθεί η «κανονική» ζωή της υφιστάμενης πόλης»* (Παπαϊωάννου, 1975:14). Σε πρώτη φάση το ΤΠΠ και έπειτα η ΕΑΠ και το Υπουργείο Πρόνοιας σε ρόλο «πολεοδόμου» δημιούργησαν 12 κύριους και 34 μικρότερους συνοικισμούς σε απόσταση από 1 έως 4 χιλιόμετρα από τα όρια των οικοδομημένων οικισμών των γηγενών το 1920 (Παπαϊωάννου, 1975). Σταδιακά παρατηρείται η συμπλήρωση των «κενών» στον χάρτη και η ενοποίηση του αθηναϊκού χώρου (Κοτζαμάνης, 1997). Την ίδια στιγμή, οι αστοί της εποχής μετακινήθηκαν στις δικές τους κηπουπόλεις, στο Ψυχικό, στη Φιλοθέη, στην Εκάλη (Λεοντίδου, 2021 στο Δανέζη, 2021). Φυσικά, οι πρόσφυγες, με τη δική τους αστική κουλτούρα κατάφεραν σταδιακά να μετατρέψουν τη «ζώνη ασφαλείας» που είχε αναπτυχθεί γύρω του σε ένα πορώδες τοπίο που επέτρεψε στην κουλτούρα τους να διαχυθεί στην πόλη (Σταυρίδης, 2018).

Στη δεύτερη περίοδο της αποκατάστασης των προσφύγων οι αρμόδιοι φορείς ξεκίνησαν να χτίζουν σε κεντρικά σημεία της πρωτεύουσας. Έτσι, από το 1933 κατασκευάζονται και οι πρώτες πολυκατοικίες κοινωνικού χαρακτήρα όπως για παράδειγμα στο Δουργούτι, στη Στέγη Πατρίδος και στη Λεωφόρο Αλεξάνδρας. Το συγκρότημα της Αλεξάνδρας, που σχεδιάστηκε από τους Δημήτρη Κυριακού (Α' φάση) και Κίμωνα Λάσκαρι (Β' φάση), αποτελεί παράδειγμα συλλογικής προσφυγικής κατοικίας και δείγμα του Ελληνικού μοντερνισμού με την ομοιομορφία να είναι ιδιαιτέρως χαρακτηριστική¹⁹. Πρόκειται για συνολικά οκτώ τριώροφες πολυκατοικίες που απαρτίζονται από 228 διαμερίσματα δύο τύπων (Σταυρίδης, 2018). Ενδιαφέρον παρουσιάζει η αναλογία δομημένου και αδόμητου χώρου -οι πολυκατοικίες καταλαμβάνουν έκταση 4.5 στρεμμάτων σε ένα οικόπεδο περίπου 14.5 στρεμμάτων.

Κοινωνικά, η έλλειψη σχεδιασμού και οργάνωσης του υπαίθριου χώρου, η έλλειψη χωρικών ορίων και η όψη αλάνας συνέβαλλαν στον διαχωρισμό των προσφύγων από τους γηγενείς οδηγώντας στον κοινωνικό αποκλεισμό του προσφυγικού πληθυσμού (Σταυρίδης, 2018). Χωρικά, ο αποκλεισμός των προσφύγων γίνεται αντιληπτός μέσω της απουσίας

¹⁹ Αξίζει να σημειωθεί ότι το συγκρότημα παρουσιάζει αρχιτεκτονικό ενδιαφέρον τόσο για τη μορφολογική του όσο και για την πολεοδομική του οργάνωση. Τα επιμήκη κτίρια ανταποκρίνονται στις ορθολογικές αντιλήψεις του αστικού σχεδιασμού ενώ οι μεγάλοι υπαίθριοι χώροι και οι πλατείες ανάμεσα στις πολυκατοικίες δεν σημαίνονταν καθαρά.

μέριμνας για την ενσωμάτωση των κτιρίων στην πόλη (Σταυρίδης, 2018). Μπορεί κανείς να συμπεράνει, λοιπόν, ότι οι προσφυγικές κατοικίες ήταν υλικά αλλά και συμβολικά ξεκομμένες. Στο εσωτερικό του συγκροτήματος, ο αδιαμόρφωτος ελεύθερος χώρος απέκτησε σημασία «ιδιωτικής δημοσιότητας» ή «συλλογικής ιδιωτικότητας» (Σταυρίδης κ.α., 2009). Πιο συγκεκριμένα, οι επεμβάσεις οικειοποίησης αφορούν τη δημιουργία ορίων για τον διαχωρισμό δημόσιων και ιδιωτικών χώρων και χρήσεων.

Ο χώρος σταδιακά μετατράπηκε σε ένα φιλόξενο δίκτυο διαφορετικών ποιοτήτων και λειτουργιών, σχηματίστηκαν ιδιωτικές αυλές με τη χρήση περίφραξης και τη δημιουργία χαμηλών τοίχων, μικρές παιδικές χαρές, πεζόδρομοι και στέκια συνάντησης (Σταυρίδης, 2018). Οι διάφορες πτυχές της δημόσιας ζωής έγιναν στοιχεία διαμόρφωσης του χώρου μετατρέποντας το αστικό περιβάλλον σε χωρική κατασκευή μιας επεκτεινόμενης κοινωνικής ζωής (Σταυρίδης, 2018). Ανάλογες πρακτικές αναπτύχθηκαν στους εσωτερικούς χώρους του συγκροτήματος, όπως στους χώρους των πλυσταριών και στα κλιμακοστάσια. Παρατηρείται, δηλαδή, η ενεργοποίηση των συλλογικών κατωφλιακών χώρων ως δημόσιοι ζωντανοί χώροι και η επινοητική ικανότητα των ενοίκων σχετικά με την κατοίκηση των μικρών διαμερισμάτων.

Στους προσφυγικούς συνοικισμούς, οι κατοικίες με τα χιαστί κλιμακοστάσια, τα πηγάδια στους κήπους, τις γλάστρες και τα κεντητά κουρτινάκια δημιούργησαν πολύμορφους τόπους και ανέδειξαν τις «φτωχογειτονιές της ελπίδας» (Λεοντίδου, 2017). Η καθημερινή ζωή εκτυλισσόταν στα αίθρια και τις αυλές, που λειτουργούσαν ως πλυντήρια και εργαστήρια. Ο δημόσιος βίος αναπτυσσόταν στα κατώφλια και στα πεζοδρόμια που χρησίμευαν ως χώροι άτυπης κοινωνικοποίησης όπως και στις αλάνες και τις πλατείες που γίνονταν κοινοί χώροι, προλαβαίνοντας τα «κοινά» (commons) μεταγενέστερων εποχών (Gritzas και Kanoulakos, 2015).

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το Δουργούτι, μια προσφυγική παραγκούπολη κοντά στην Ακρόπολη. Η γειτονιά Δουργούτι στον Νέο Κόσμο κτίστηκε αυθαίρετα, δηλαδή δημιουργήθηκε ως προσφυγικός συνοικισμός αυτοστέγασης σε περιοχή εκτός σχεδίου πόλης τη δεκαετία του 1920²⁰ (Μυωφά και Παπαδιάς, 2016), με τους πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στην περιοχή να αναμένουν την ένταξη της περιοχής στο σχέδιο πόλης (Μπίρης, 1966 στο Μυωφά και Παπαδιάς, 2016). Τα όρια της περιοχής επεκτείνονταν συνεχώς καθώς νέα κύματα προσφύγων κατέφευγαν στην περιοχή μέχρι το 1928, με αποτέλεσμα τη δημιουργία ενός συνοικισμού από παράγκες (Παπαδοπούλου και Σαρηγιάννης, 2006). Η περιοχή επεκτεινόταν αυθαίρετα και όχι βάσει κάποιου ειδικού σχεδίου, αφού οι πρόσφυγες έχτιζαν τα παραπήγματα τους όπου υπήρχε κενός χώρος (Μυωφά και Παπαδιάς, 2016).

²⁰ Οι πρώτοι οικιστές, Αρμένιοι στην καταγωγή, κατέφυγαν στην Ελλάδα πριν τη Μικρασιατική Καταστροφή και μετακινήθηκαν ξανά τη δεκαετία του 1930 προς τη Σοβιετική Δημοκρατία της Αρμενίας. Το Αρμένικο στοιχείο που αναπτύχθηκε συνδέει την περιοχή με τους πρώτους κάτοικους της γειτονιάς. Η Καθολική Αρμένικη Εκκλησία που οικοδομήθηκε το 1925 εντείνει την εξασφάλιση των δεσμών που είχαν αναπτύξει με τον συνοικισμό (Αντωνίου, 1995). Μετά το 1922 έφτασαν στο Δουργούτι πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία και την Κωνσταντινούπολη.

Εικόνα 2.3: Δουργούτι, 1955, φωτογράφος: Hans Gerber

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η οπτική του Νίκου Κούνδουρου καθώς η περιοχή αποτέλεσε το σκηνικό για την ταινία του «Μαγική Πόλις» το 1954. Ο Έλληνας σκηνοθέτης και σεναριογράφος παρατηρεί τις δύσκολες συνθήκες διαβίωσης των προσφύγων που έμεναν ακόμη σε παράγκες φτιαγμένες από τσίγκους και χαρτόνια. Σχετικά δημοσιεύματα από εφημερίδες της εποχής υποστηρίζουν ότι κάποια χαρακτηριστικά της γειτονιά παρουσιάζονται μέσα από την ταινία. Ειδικότερα, γίνεται αναφορά στη δαιδαλώδη μορφή της περιοχής, στην ανεπάρκεια χώρου και την έλλειψη ιδιωτικότητας, καθώς ο δημόσιος χώρος αποτελούσε συνέχεια του ιδιωτικού χωρίς κάποιο ευδιάκριτο διαχωρισμό (Μυωφά και Παπαδιάς, 2016).

Ο Τύπος της εποχής παρουσιάζει την περιοχή ως μια γειτονιά με διάφορα κοινωνικά προβλήματα, αναφερόμενος στα υψηλά επίπεδα φτώχειας, στα ζητήματα κοινωνικού αποκλεισμού και τις συνθήκες στέγασης και διαβίωσης (Μυωφά, 2019). Στην πραγματικότητα αναπτύχθηκαν σχέσεις αλληλεγγύης και αλληλοϋποστήριξης μεταξύ των κατοίκων της περιοχή προσελκύοντας, παράλληλα, άλλους ανθρώπους της πόλης. Ξεπέρασαν, έτσι, τις κλειστές κοινότητες και τα προκαθορισμένα όρια των αστικών γκέτο (Σταυρίδης, 2018), μεταφέροντας παράλληλα τις αξίες και τον πολιτισμό τους στη νέα κοινωνία υποδοχής, ακόμα και μέσα από αντικείμενα ως φορέα ιδεών (Σαραντοπούλου, 2020).

Εικόνες 2.4α -γ: πρόχειρες κατασκευές από πηλό, ξύλα και λαμαρίνες συμπληρώνουν την εικόνα της πόλης.
Πηγή: Δανέζη, 2021

2.1.2. Μετανάστες από τα Βαλκάνια (1990)

Τη δεκαετία του 1990, και κυρίως μετά την κατάρρευση των κουμουνιστικών καθεστώτων και τη διάλυση της Ένωσης των Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών το 1991, αλλά και το άνοιγμα των ελληνικών συνόρων στους Βορειοηπειρώτες της Αλβανίας το 1992, παρατηρήθηκε μεγάλη εισροή μεταναστευτικών ροών στη χώρα (Antoniopoulos και Winterdyk, 2006). Έτσι, η Ελλάδα γίνεται για πρώτη φορά χώρα υποδοχής αλλοεθνών μεταναστών. Το πρώτο κύμα μεταναστών αποτελείται από ομογενείς παλινοστούντες και επαναπατριζόμενους Έλληνες Πόντιους που δηλώνουν εθνική καταγωγή ελληνική- και από αλλογενείς μετανάστες, κυρίως από την Αλβανία. Το δεύτερο κύμα μαζικής μετανάστευσης έφτασε στη χώρα μετά το 1995 και περιελάμβανε μετανάστες από τα βαλκανικά κράτη, όπως η Αλβανία, η Βουλγαρία, η Ρουμανία, η Γεωργία και η Ουκρανία, την πρώην Σοβιετική Ένωση, το Πακιστάν και την Ινδία (Kasimis και Kassimi, 2004).

Ο Ζ.Γ. Χατζηδημητρίου, Διευθυντής Προγράμματος Παλινοστούντων του Ε.Ι.Υ.Α.Π.Ο.Ε., στην εισήγηση του με τίτλο «Έλληνες πρόσφυγες από την πρώην ΕΣΣΔ στη Θράκη: προβλήματα ένταξης και προοπτικές», αναφέρεται σε 22.523 Πόντιους πρόσφυγες που έφθασαν στην Ελλάδα μεταξύ 1987 και 1990, ενώ κατά την αμέσως επόμενη πενταετία, δηλαδή μέχρι το τέλος Οκτωβρίου του 1995 προστίθενται άλλοι 41.656 (Σακελλαρόπουλος, 2005). Μέχρι το τέλος της δεκαετίας επαναπατρίστηκαν στο σύνολο 64.179 άτομα μόνο από τις χώρες της πρώην ΕΣΣΔ (Μαυρέας, 1999). Οι πρόσφυγες αυτοί εγκαθίστανται στα μεγάλα αστικά κέντρα, κυρίως στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη. Επιπλέον, η Βόρειος Ελλάδα, και ιδίως πόλεις όπως η Καβάλα, η Δράμα, η Κατερίνη, η Κομοτηνή ή η Ξάνθη γίνονται υποδοχείς προσφύγων. Στην Αθήνα θα εγκατασταθούν μαζικά σε περιοχές, όπως το Μενίδι, η Ελευσίνα, τα Λιόσια ή ο Ασπρόπυργος (Μαυρέας, 1999).

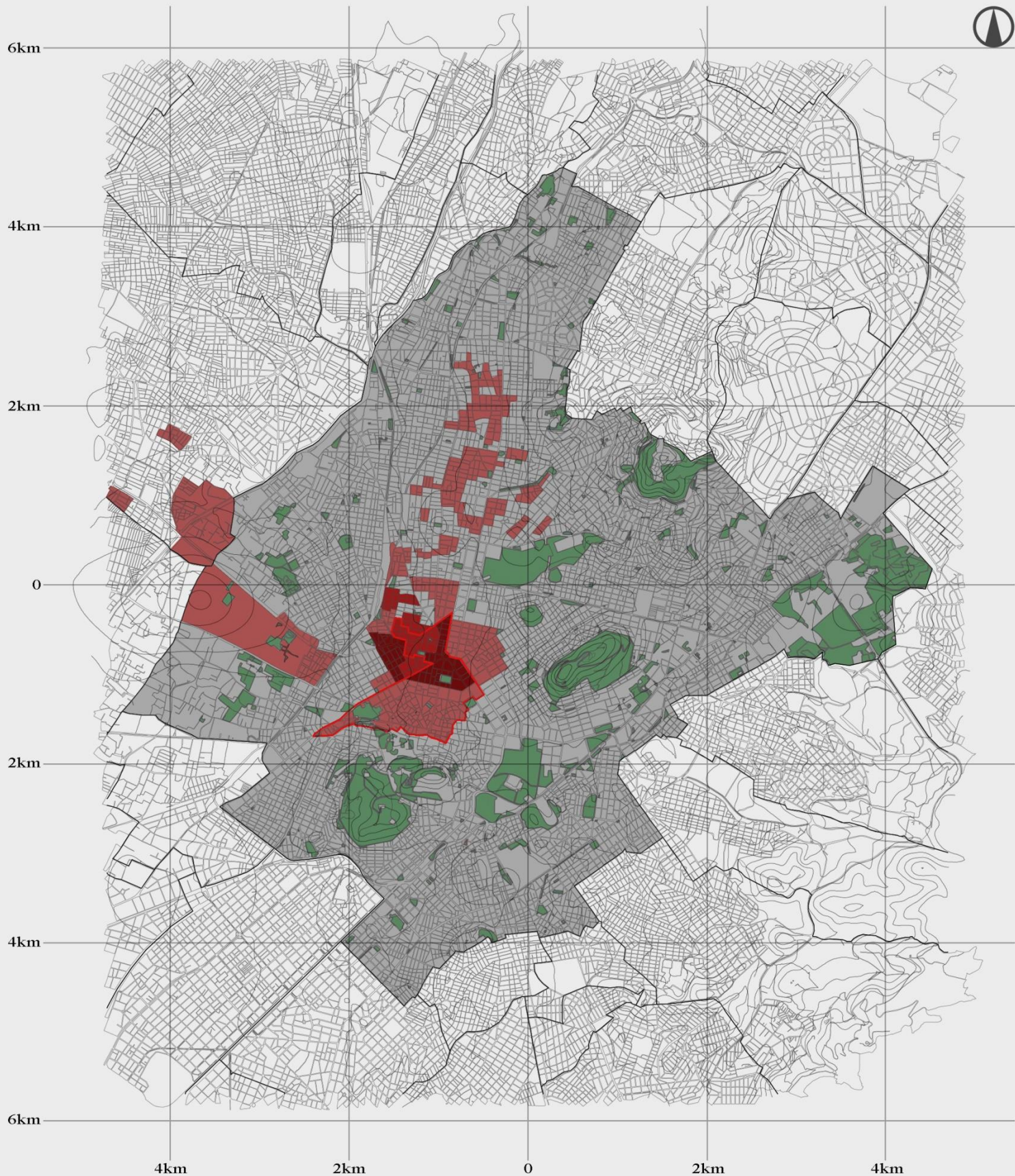
Κατά τη διάρκεια του 1991 οι «καταγεγραμμένοι» μετανάστες από την Αλβανία που εισήλθαν στην Ελλάδα ανέρχονται στους 21.247 ομογενείς -Βορειοηπειρώτες- και 12.891 Αλβανούς. Από τον Ιανουάριο του 1990 μέχρι και τον Ιούλιο του 1991, πέρασαν τα σύνορα 12.466 νόμιμοι Ελληνοαλβανοί μετανάστες, αλλά, τελικά, εγκαταστάθηκαν στη χώρα οι 8.412. Η στάση των ελληνικών αρχών ήταν αποθαρρυντική για τους νεοεισρχθέντες μετανάστες, με αποτέλεσμα αυτοί να διαμένουν στην Ελλάδα παράνομα και ο ακριβής τους αριθμός να μην είναι εύκολα προσδιορίσιμος. Σύμφωνα με τις επίσημες εκτιμήσεις του Υπουργείου Εξωτερικών ο πραγματικός αριθμός των προσφύγων υπολογίζεται πολύ μεγαλύτερος, ανέρχεται, μάλιστα, σε περίπου 150.000 άτομα (Μαυρέας, 1999).

Όσον αφορά την επιλογή των Αλβανών μεταναστών να εγκατασταθούν στην Ελλάδα, βασικό κριτήριο αποτέλεσε η ανάπτυξη της παραοικονομίας, που εξασφάλιζε στους μετανάστες υψηλά ημερομίσθια και κοινωνικοπολιτική σταθερότητα. Η ένταξη της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή ζώνη συνέβαλλε στην οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη της χώρας (Kasimis και Kassimi, 2004). Επίσης, σημαντικό ρόλο είχε η γεωγραφική θέση της Ελλάδας και η μεγάλη έκταση των ακτογραμμών της που επιτρέπουν την πρόσβαση γειτονικών λαών από ξηρά και θάλασσα. Επιπλέον, αξίζει να σημειωθεί η επιλογή των μεταναστών για προσωρινή εγκατάσταση στις χώρες του ευρωπαϊκού νότου, μέχρι να έχουν τη δυνατότητα να μετακινηθούν σε άλλη χώρα της επιλογής τους.

Όπως παρουσιάζεται στον χάρτη 2.2, μεγάλη μερίδα των μεταναστών επιλέγει να εγκατασταθεί στον κεντρικό πυκνοκατοικημένο πυρήνα της πόλης. Ο χώρος διαμονής των μεταναστών είναι συγκεκριμένος οικονομικά και πολιτικά. Συγκεντρώνονται στις πιο πυκνοδομημένες περιοχές της Αθήνας, όπως τα Πατήσια που από τη δεκαετία του '90 εμφανίζουν σημάδια υποβάθμισης. Έντονη εκπροσώπηση του μεταναστευτικού πληθυσμού καταγράφεται στην περιοχή Ελαιώνα, πρόκειται για μια περιοχή άναρχης δόμησης που δεν είχε ενταχθεί ακόμα στο πολεοδομικό σχέδιο. Η εικόνα αυτή επιβεβαιώνει την πεποίθηση ότι οι υποβαθμισμένες ζώνες της Αθήνας λειτούργησαν ως ελκυστές για τους μετανάστες. Αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι μετακινούμενοι πληθυσμοί από αναπτυσσόμενες οικονομικά χώρες εντοπίζονται, επίσης, στη περιοχή του Ψυχικού και το Κολωνάκι. Ο Ψημμένος (2004) στην έρευνα του για την εγκατάσταση των μεταναστών στην Αθήνα, επικεντρώνεται στους Αλβανούς που εγκαταστάθηκαν στην πόλη κατά το 1991–1993. Στην έρευνα του υποστηρίζει ότι οι περιοχές εγκατάστασης των μεταναστών αποτελούν σκοτεινές ζώνες, γκέτο, περιθωριοποιημένες περιοχές κ.ά. Οι μετανάστες λόγω της οικονομικής τους δυσχέρειας και της ρατσιστικής αντιμετώπισης από τους γηγενείς κατέληξαν στους «νεκρούς χώρους» της πόλης. Για την ακρίβεια, κατέφυγαν αναγκαστικά στον δημόσιο χώρο, στους δρόμους, στις πλατείες και στους υπόγειους σταθμούς, στη περιοχή της Ομόνοιας, της Βικτώριας και της πλατείας Βάθης.

Σε προφορική συνέντευξη στον Ψημμένο (2004), ο Γιάννης, εργάτης από την Αλβανία αναφέρει: *«Κοιμόμουν στον σιδηροδρομικό σταθμό μαζί μ' άλλους δίπλα στα ουρητήρια, όταν η Αστυνομία μας συνέλαβε. Μας ανέκριναν, μας έψαξαν για μαχαίρι και μετά μας άφησαν ελεύθερους. Θυμάμαι μου είπανε ότι απαγορεύεται να κοιμόμαστε στους σταθμούς και εγώ προσπαθούσα να τους εξηγήσω ότι αυτοί είναι οι μοναδικοί χώροι για τους Αλβανούς»* (σ.154).

Εναλλακτικά, οι μετανάστες στεγάστηκαν σε εγκαταλελειμμένες κατοικίες ή παλιά ξενοδοχεία της Ομόνοιας έναντι ενοικίου, καθώς η ενοικίαση κατοικίας δεν ήταν εφικτή. Τα παλιά νεοκλασικά ξενοδοχεία, τα οποία λειτουργούσαν και ως οίκοι ανοχής, είχαν εγκαταλειφθεί στα τέλη της δεκαετίας του 1980 λόγω ακαταλληλότητας. Πρόκειται για υποβαθμισμένους χώρους που δεν ακολουθούσαν κάποιο πρόγραμμα υγειονομικής συντήρησης και χαρακτηρίζονταν ως ακατάλληλοι για διαβίωση. Ωστόσο, επαναλειτούργησαν για να φιλοξενήσουν τους πρώτους Αλβανούς μετανάστες. Οι χώροι διαμονής φανερώνουν τη στάση των γηγενών απέναντι σε ό,τι θεωρούν «ξένο» ή διαφορετικό. Η περιθωριοποίηση των μεταναστών και οι κακές συνθήκες διαβίωσης στους πρώτους χώρους προσωρινής εγκατάστασης αποκαλύπτουν την προσπάθεια της Αθηναϊκής κοινωνίας να τους πείσει να φύγουν (Cooper, 1979 στο Ψημμένος, 2004). Παρ' όλα αυτά οι ένοικοι μετέτρεψαν το αφιλόξενο περιβάλλον των ξενοδοχείων σε χώρο κοινωνικής έκφρασης. Δηλαδή, οι Αλβανοί μετανάστες μετέτρεψαν τις ταράτσες, τα μπαλκόνια ή τις στέγες των διπλανών κτιρίων σε χώρους συνεστιάσεων και κοινωνικοποίησης. Επίσης, στα ξενοδοχεία αυτά λειτουργούσαν αντιπροσωπευτικά συμβούλια για την επίλυση προσωπικών προβλημάτων των μεταναστών και την επιβολή της τάξης εντός των ξενοδοχείων (Ψημμένος, 2004).

Χάρτης 2.2: Συνολική συγκέντρωση μεταναστευτικού πληθυσμού στον Δήμο Αθηναίων, 1991

_ Συγκέντρωση μεταναστών

- 0 % - 4.55 %
- 4.55 % - 9.09 %
- 9.09 % - 13.64 %
- 13.64 % - 18.18 %
- 7.07 % (ΑΛΒΑΝΟΙ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΣ)
- δημόσιοι χώροι πρασίνου / πάρκα

Εικόνα 2.5: Αλβανοί μετανάστες στον δημόσιο χώρο, φωτογράφος: Στάβερης Σ., 1991

Επιπλέον, οι μετανάστες κατά τη διάρκεια της μέρας οικειοποιούνταν τους χώρους εστίασης στην περιοχή της Βάθης και της Ομόνοιας, δίνοντας σε αυτούς μια διαφορετική διάσταση. Για παράδειγμα, οι μετανάστες αναζήτησαν σε διάφορες καφετέριες και άλλους χώρους πρόχειρους καταυλισμούς.

Στην πρώτη περίοδο εγκατάστασης, η κοινωνική ενσωμάτωση και η χωρική αφομοίωση των μεταναστών δεν ήταν εφικτή, αφού όσοι προσπάθησαν να μετεγκατασταθούν σε περιοχές έξω από το γκέτο που είχε δημιουργηθεί αντιμετώπισαν την άρνηση των γηγενών ιδιοκτητών, συνεπώς και ρατσιστικές συμπεριφορές²¹. Παρατηρείται, λοιπόν, ότι ο μεταναστευτικός πληθυσμός κατέλαβε το κέντρο της πόλης παρουσιάζοντας υψηλή συγκέντρωση, με αποτέλεσμα να είναι διαχωρισμένος από την ευρύτερη κοινωνία. Απότοκος του φαινομένου αυτού είναι οι πλατείες συγκέντρωσης των μεταναστών να χαρακτηριστούν «πλατείες Τιράνων» με χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η πλατεία Αγίου Θωμά όπου σύχναζαν νεαροί Αλβανοί μετανάστες. Στο κέντρο, στην πλατεία Ομονοίας, οι αλβανικές εφημερίδες στα περίπτερα όπου μαζεύονταν οι μετανάστες ενισχύουν τη δυνατότητα ορατότητας της μειονοτικής πληθυσμιακής ομάδας στον δημόσιο χώρο. Έτσι, σε πρώτη φάση, η γλώσσα, ως πολιτισμικό χαρακτηριστικό, συνέβαλε στην εξάλειψη των πολιτικών (α)ορατότητας των μεταναστών πριν την παρουσία μεταναστευτικών καταστημάτων στη πόλη.

²¹ Μπίτσικα Π. (2008) | «Πλατείες Τιράνων» στην πολυεθνική Αθήνα | ΤΟ ΒΗΜΑ (tovima.gr)

Εν κατακλείδι, στην περίπτωση των μεταναστών από την Αλβανία ο δημόσιος χώρος με δυσκολία ανταποκρίθηκε στις ανάγκες τους και μετατράπηκε σε χώρο κοινωνικοποίησης, δεδομένου ότι οι μετανάστες αντιμετώπιζαν ξενοφοβικές και ρατσιστικές αντιλήψεις και συμπεριφορές. Τα πρώτα χρόνια διαμονής στην Αθήνα, οι Αλβανοί ζούσαν στη σκιά της σύλληψης και του διωγμού από τους ντόπιους καταστηματαρχές. Δυο πόλοι ζωής σχηματίστηκαν στο κέντρο της πόλης, με τη χρήση του γεωγραφικού χώρου από τους πολίτες της Αθήνας να αρχίζει εκεί που τελειώνει για τους μετανάστες. Ο ένας πόλος αφορά στη σχέση του ατόμου με την ευρύτερη κοινωνία, αντίθετα ο άλλος στηρίζεται στον αποκλεισμό των μελών της μεταναστευτικής ομάδας (Ψημμένος, 2004).

2.2. 21^{ος} αιώνας

Φθάνοντας στη δεκαετία του 2000, παρουσιάζονται τα μεγάλα κύματα μεικτών πληθυσμών, οι συνθήκες εγκατάστασης και οι τάσεις οικιστικής κινητικότητας. Τέλος, εξετάζονται οι πολιτικές και συνθήκες στέγασης των προσφύγων του 2015. Αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι, σύμφωνα με την Ελληνική Στατιστική Υπηρεσία από την αρχή της δεκαετίας μέχρι το 2011 στην περίπτωση των μεταναστών καταγράφεται πληθυσμιακή σταθεροποίηση, με περίπου 140.000 μετανάστες για το 2001 και 150.000 για το 2011.

2.2.1. Μεικτοί μεταναστευτικοί πληθυσμοί (Μεταξύ 2000-2012)

Η Ελλάδα, από τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 2000, είχε καταστεί ως χώρα υποδοχής μεταναστών και ως κύρια πύλη διέλευσης μεταναστευτικών ρευμάτων στην Ευρωπαϊκή Ένωση (Human Rights Watch, 2012). Η κοινωνική, οικονομική και πολιτική κατάσταση σε Ευρώπη, Ασία και Αφρική και λόγω των χερσαίων συνόρων της Ελλάδας με την Τουρκία καθιέρωσαν τη χώρα ως χώρα υποδοχής μεταναστών. Μετανάστες από την Ασία και την Αφρική χωρίς έγγραφα και αιτούντες ασύλου μετέβαιναν στο κέντρο της Αθήνας αλλάζοντας τη δημογραφική εικόνα της πόλης.

Σύμφωνα με τον Οργανισμό Εξωτερικών Συνόρων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, Frontex, κατά το 2011 καταγράφηκαν 55.000 περιπτώσεις σχετικά με την παράτυπη διέλευση των συνόρων Ελλάδας-Τουρκίας (Human Rights Watch, 2012). Ωστόσο, το επόμενο έτος οι συλλήψεις στα ελληνοτουρκικά σύνορα μειώθηκαν λόγω των αυστηρότερων μέτρων ελέγχου, με αποτέλεσμα τη μετατόπιση της παράνομης μετανάστευσης στα θαλάσσια σύνορα. Σύμφωνα με την εκτίμηση του Υπουργείου Δημόσιας Τάξης και Προστασίας του Πολίτη, κατά το 2010-2011 το μεγαλύτερο ποσοστό συλληφθέντων στα ελληνικά σύνορα προερχόταν κυρίως από το Πακιστάν, το Μπαγκλαντές, το Μαρόκο και την Αλγερία (UNHCR, 2014). Η ελληνική κυβέρνηση με επίσημα στοιχεία αναφέρει ότι οι Αφγανοί αποτελούν την αριθμητικά σημαντικότερη εθνική ομάδα που εισήλθε στην Ελλάδα το 2011, με δεύτερους κατά σειρά τους μετανάστες από το Πακιστάν (ΕΛ.ΑΣ. 2012). Σύμφωνα με την Ελληνική Αστυνομία, κατά το 2012 υποβλήθηκαν 9.577 αιτήσεις ασύλου από μετανάστες κυρίως από το Πακιστάν, το Μπαγκλαντές, τη Γεωργία, το Αφγανιστάν και την Αλβανία (UNHCR, 2014). Μέχρι το 2009, περίπου 20.000 μετανάστες από το Μπαγκλαντές ζούσαν στην Ελλάδα, με κέντρο της κοινότητας την Αθήνα (Roudometof και Makrides, 2010).

Οι μετανάστες από το Πακιστάν αποτελούν μια από τις πρώτες ομάδες ασιατών μεταναστών που έφτασαν στην Ελλάδα. Αρχικά ένας αρκετά μικρός αριθμός πακιστανών

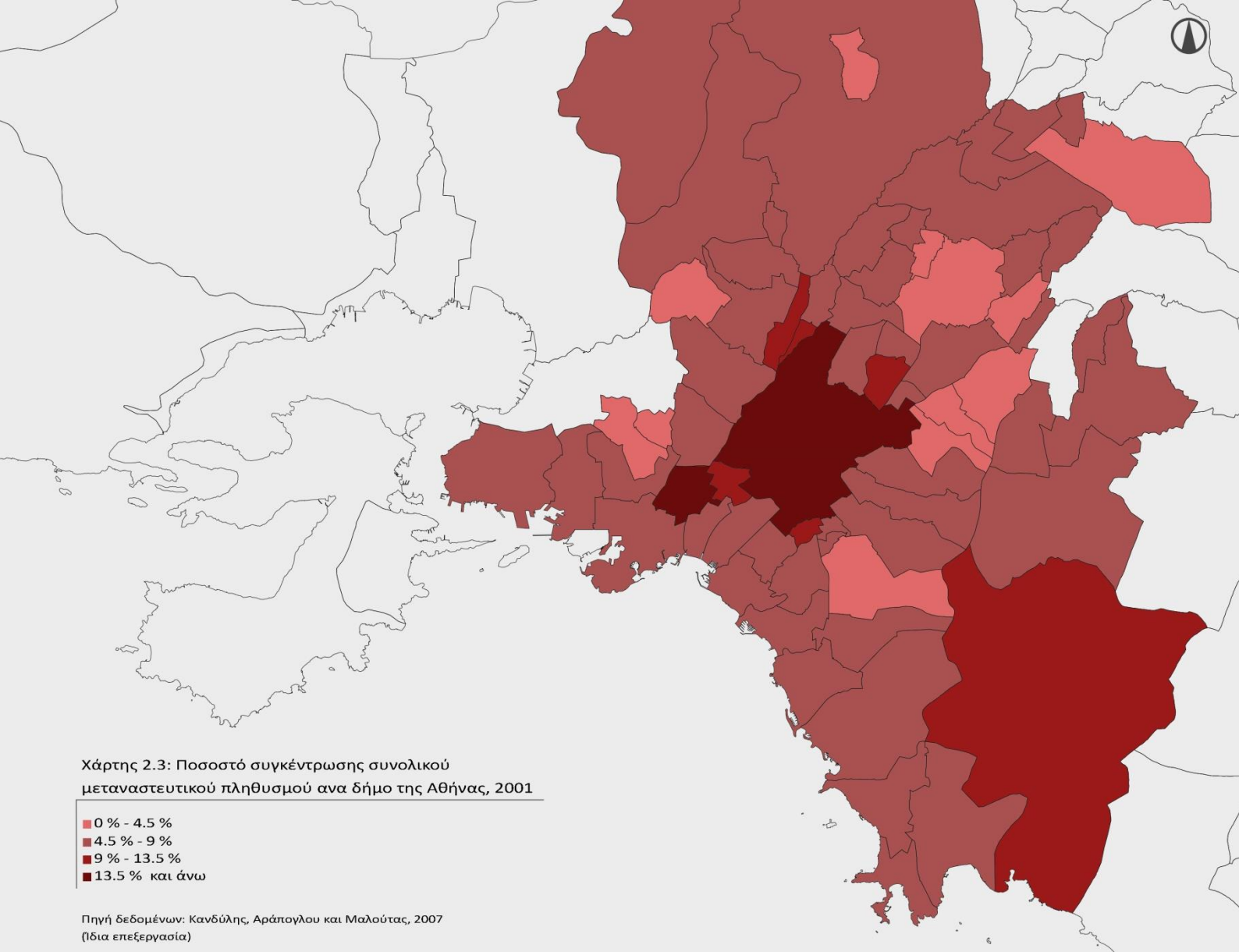
ανδρών μετανάστευσε στην Αθήνα κατά το 1970. Έπειτα, κατά τη δεκαετία του 1980 η Ελλάδα έγινε χώρα διέλευσης για πολλούς μετανάστες, συμπεριλαμβανομένων των Πακιστανών, που εισήλθαν κυρίως στη χώρα παράνομα. Αρκετοί μετανάστες εργάστηκαν ως εξειδικευμένοι εργαζόμενοι στον δευτερογενή τομέα απασχόλησης και πιο συγκεκριμένα στη βιομηχανία κλωστοϋφαντουργίας, μέσω των προγραμμάτων που πραγματοποιήθηκαν από την Ομοσπονδία Ελλήνων Βιομηχάνων και τη συμφωνία μεταξύ Ελλάδας και Πακιστάν (Δερμεντζόπουλος, 2009).

Στη συνέχεια, από το 1991 παρατηρείται η εντατικοποίηση των πληθυσμιακών ροών από το Πακιστάν στην Ελλάδα και η σταδιακή καθιέρωση της Πακιστανικής κοινότητας²². Ακολούθως, από το 2003 η δημιουργία ενός διεθνικού δικτύου διευκολύνει και τροφοδοτεί την κοινότητα με νέα μεταναστευτικά ρεύματα (Tonchev, 2007). Ο Tonchev (2007) αναφέρει ότι το 2006 η πακιστανική κοινότητα ήταν η μεγαλύτερη ασιατική κοινότητα στην Ελλάδα με περίπου 40.000-50.000 άτομα, ωστόσο μόνο 15.478 καταχωρήθηκαν στις επίσημες στατιστικές εργασίες.

Κοινό γνώρισμα των μεταναστών από το Πακιστάν αποτελεί το φύλο - κατά το 2009 κατοικούσαν στην Ελλάδα 432 γυναίκες από το Πακιστάν από σύνολο 7.035 νόμιμων μεταναστών. Πιο συγκεκριμένα, το 2009 μόνο 500 πακιστανοί άνδρες κατοικούσαν στην Ελλάδα με την οικογένειά τους (Δερμεντζόπουλος, 2009). Ως αποτέλεσμα αυτού, παρατηρείται ο σχηματισμός διακρατικών οικογενειακών δεσμών. Η σχεδόν αποκλειστική ανδρική μετανάστευση αποδίδεται στην κουλτούρα της χώρας αλλά και στις κρατικές πολιτικές στην Ελλάδα. Επιπλέον, χαρακτηριστικό της πακιστανικής μετανάστευσης στην Ελλάδα είναι το χαμηλό επίπεδο μόρφωσης, με το ποσοστό αναλφαβητισμού στους μετανάστες από το Πακιστάν (13,8%) να ξεπερνά τον μέσο όρο όλων των άλλων μεταναστευτικών ομάδων (9,2%) (Tonchev, 2007).

Οι μεικτοί πληθυσμοί των μεταναστευτικών ροών λόγω της απουσίας διαθέσιμων ειδικών δομών κοινωνικής κατοικίας και παροχών εναλλακτικών μορφών υποστήριξης, όπως για παράδειγμα οικονομική υποστήριξη και επιδότηση ενοικίου για τους δικαιούχους διεθνούς προστασίας, παρέμεναν άστεγοι και εκτεθειμένοι σε κινδύνους στα αστικά κέντρα (UNHCR, 2014). Η λανθασμένη διαχείριση των πολιτικών μετανάστευσης και ασύλου σε συνδυασμό με την επερχόμενη οικονομική κρίση εξανάγκασαν τον μεταναστευτικό πληθυσμό να εγκατασταθεί στον δημόσιο χώρο, σε πάρκα και πλατείες, και εγκαταλελειμμένα κτίρια. Απόρροια αυτής της κατάστασης ήταν η υποβάθμιση του αστικού κέντρου, η αύξηση της εγκληματικότητας και οι εκδηλώσεις ξενοφοβικής βίας (Human Rights Watch, 2012). Έτσι, στην Αθήνα ο δημόσιος χώρος αποτέλεσε τόπο αστικών συγκρούσεων και χαρακτηρίστηκε ως πεδίο επικινδυνότητας και ενθάρρυνσης του φόβου, με έντονο το φαινόμενο του αποκλεισμού.

²² Η πλειονότητα του πληθυσμού κατά κύριο λόγο αφορά μουσουλμάνους στο θρήσκευμα, από την περιοχή του Βόρειου Ρυητζάβ και ειδικότερα από το Gujrat, μια περιοχή μεταξύ της Ινδίας και του Πακιστάν. Οι περισσότεροι Πακιστανοί που βρίσκονται στην Ελλάδα έχουν ως μητρική γλώσσα τη Ρυητζάβι. Οι οικονομικοί και κοινωνικοπολιτικοί παράγοντες αποτελούν τις βασικές αιτίες μετανάστευσης των Πακιστανών, με την εύρεση εργασίας και τους οικογενειακούς και εθνικούς δεσμούς να συνιστούν τους παράγοντες επιλογής της χώρας εγκατάστασης.

Η Judith Sunderland, ερευνήτρια στη Human Rights Watch για τη Δυτική Ευρώπη, δηλώνει «Άτομα προερχόμενα από εμπόλεμες ζώνες αποφεύγουν να κυκλοφορήσουν το βράδυ στην Αθήνα λόγω του φόβου ότι θα δεχθούν επίθεση» και συμπληρώνει «Η οικονομική κρίση και η μετανάστευση δεν δικαιολογούν την αποτυχία της Ελλάδας να αντιμετωπίσει τη βία που διαρρηγνύει τον κοινωνικό της ιστό» (Human Rights Watch, 2012).

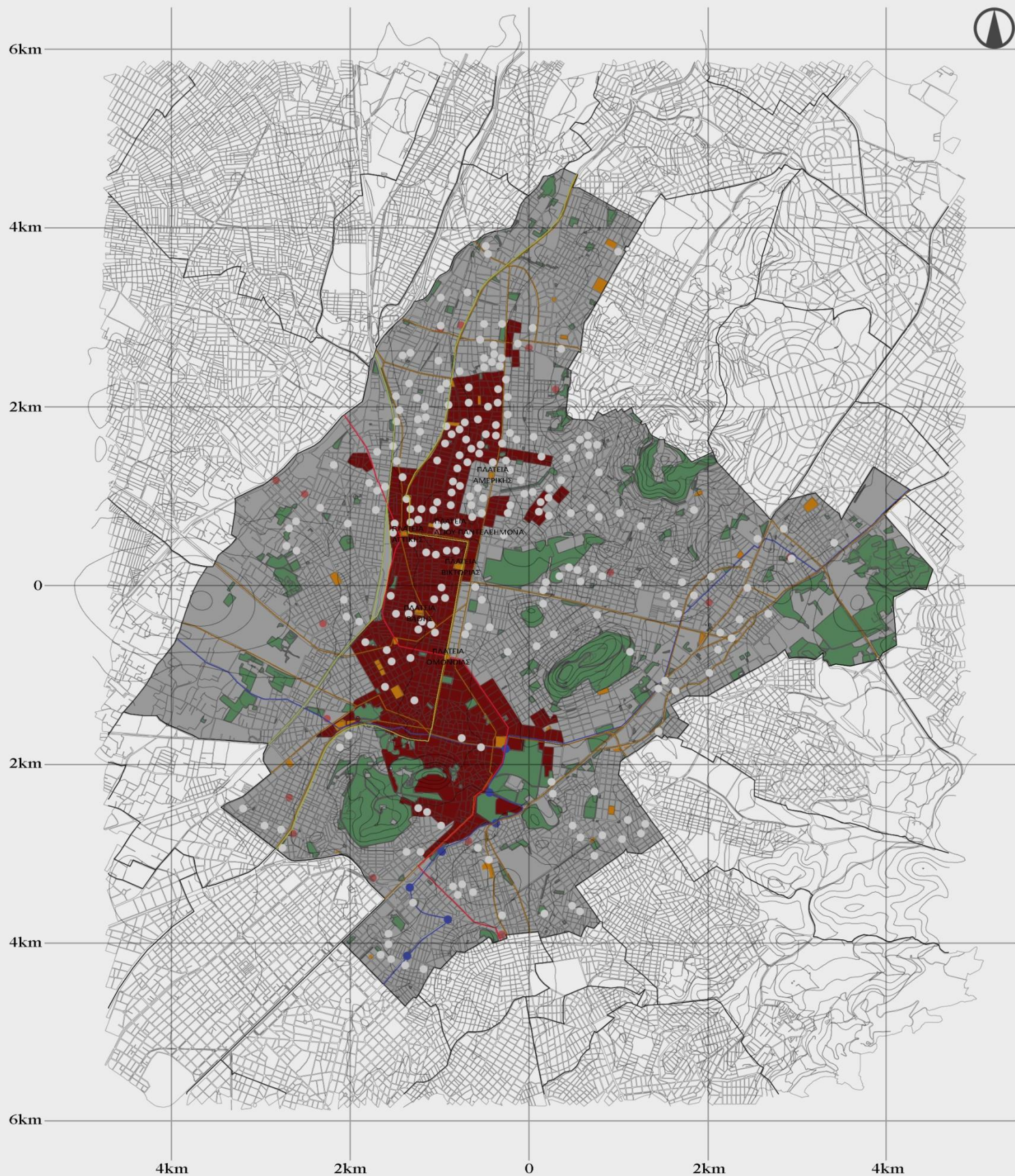
Στον χάρτη 2.3 καταγράφεται η κατανομή του συνολικού μεταναστευτικού πληθυσμού στους Δήμους της Αθήνας το 2001. Η παρουσία των μεταναστών είναι εντονότερη στη περιοχή μελέτης, τον Δήμο Αθηναίων, και τους όμορους Δήμους. Ταυτόχρονα, η συμμετοχή τους μειώνεται στη περιφέρεια με εξαίρεση το δυτικό άκρο (Κανδύλης, Αράπογλου και Μαλούτας, 2007). Υψηλές συγκεντρώσεις εντοπίζονται σε βιομηχανικές περιοχές σε σχετικά μικρή απόσταση από το λιμάνι του Πειραιά, όπως το Μοσχάτο και αγροτικές περιοχές όπως ο Δήμος Κρωπίας. Διακρίνεται ότι στην περίπτωση της Αθήνας, όπως και σε άλλες Ευρωπαϊκές μεσογειακές πόλεις, λειτουργεί το αντίστροφο μοντέλο του νεωτερικού τοπίου του Burgess. Έτσι, σε αντιδιαστολή με την εικόνα που είχε σχηματιστεί μέχρι την δεκαετία του '70, οι ευαίσθητοι κοινωνικά πληθυσμοί εμφανίζουν εμφανώς μεγαλύτερες συγκεντρώσεις στους πυκνοδομημένους πυρήνες της πόλης, ενώ οι εύποροι πληθυσμοί επιλέγουν τα προάστια (Λεοντίδου, 2007 στο Λάλλας, 2019).

Κατά την περίοδο 2000-2010 η οριζόντια κατανομή των σημείων ιδιοκατοίκησης των μεταναστών στον Δήμο Αθηναίων αποκαλύπτει τη διττή γεωγραφία της πόλης. Σύμφωνα με τα στοιχεία του χάρτη 2.4, από τη μια σκοπιά παρατηρούνται πυκνώσεις στη κατανομή μεταναστών ιδιοκτητών στο βόρειο κέντρο του Δήμου, δηλαδή στις γειτονιές της Κυψέλης, της Βικτωρίας, των Πατησίων, των Σεπολίων και του Αγίου Νικολάου. Τα σημεία με τη μεγαλύτερη συγκέντρωση βρίσκονται δυτικά της πλατείας Ομονοίας και πιο συγκεκριμένα στις πλατείες Βάθης, Αττικής και Αγίου Παντελεήμονα. Παράλληλα σχηματίζονται κοινωνικά μεικτές περιοχές περιμετρικά του Δήμου, για παράδειγμα στη περιοχή του Γκύζη, στους Αμπελόκηπους και το Παγκράτι όπου καταγράφονται χαμηλότερες πυκνώσεις. Θα πρέπει, όμως, να τονιστεί η διαφοροποίηση συγκέντρωσης και ιδιοκατοίκησης. Οι περιοχές ιδιοκατοίκησης των μεταναστών βρίσκονται στο κέντρο της πόλης και γειτνιάζουν με συγκοινωνιακούς κόμβους, τον σταθμό Λαρίσης και Αττικής. Πρόκειται για περιοχές με εγκαταλελειμμένο κτιριακό απόθεμα από τους γηγενείς και προσιτό προς τους μετανάστες (Αράπογλου και Μαλουτάς, 2011 στο Μπαλαμπανίδης 2015). Επιπλέον, το διαφορετικό καθεστώς στο κέντρο της Αθήνας, οι αξίες γης και τα μικρότερα διαμερίσματα εξηγούν τη χωροθέτηση των μεταναστευτικών νοικοκυριών.

Εικόνα 2.6: Εθνικιστική συγκέντρωση, φωτογράφος: Τζωρτζίνης Α.

Η συγκρότηση των επονομαζόμενων «ομάδων πολιτών» με πρόθεση την «προστασία» και «καθαρισμό» των συνοικιών άλλαξε άρδην το πολιτικό - κοινωνικό σκηνικό, με τα περιστατικά ξενοφοβικής βίας από συμμορίες Ελλήνων σταδιακά να πολλαπλασιάζονται. Σύμφωνα με την έρευνα της Human Rights Watch (2012) προκύπτει ότι οι πλατείες στο κέντρο της πρωτεύουσας, όπως η πλατεία Αγίου Παντελεήμονα, η πλατεία Αττικής και η πλατεία Βικτωρίας, αποτελούσαν επικίνδυνες περιοχές για κάθε αλλοδαπό. Η συνοικία του Αγίου Παντελεήμονα, ως περιοχή κατοικίας, μετατράπηκε σε πεδίο διεκδικήσεων μετά την εγκατάσταση μεταναστών κυρίως από χώρες της Ασίας και της Αφρικής (βλ. χάρτης 2.5). Η πρόθεση των γηγενών για περιθωριοποίηση των μεταναστών και διαχωρισμό ήταν εμφανής, με τους μετανάστες να αντιμετωπίζονται ως απειλή.

Χάρτης 2.4: Συνολική συγκέντρωση μεταναστευτικού πληθυσμού στον Δήμο Αθηναίων, 2001

_ Συγκέντρωση μεταναστών

■ 0 % - 25 %

■ 25 % - 50 %

● σημεία ιδιοκατοίκησης μεταναστών (2000 - 2010)

_ Πράσινοι/ Ελεύθεροι χώροι

■ δημόσιοι χώροι πρασίνου / πάρκα

■ πλατείες

■ παιδική χαρά

_ Δίκτυα μεταφοράς

— κύρια οδική αρτηρία

— διαδρομή μετρό

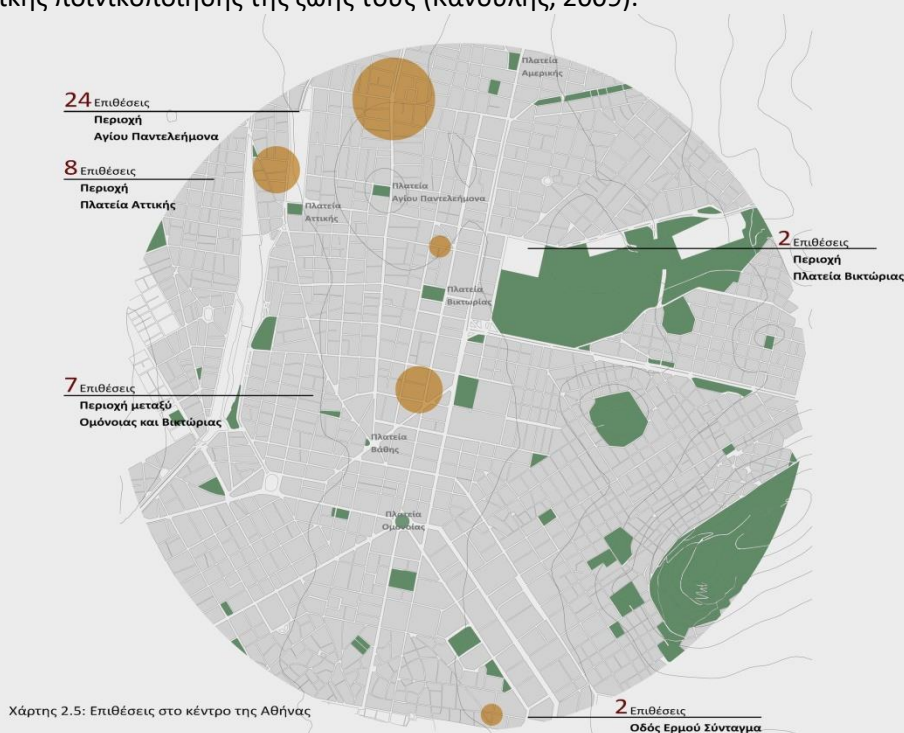
— σιδηροδρομικό δίκτυο

— διαδρομή ΤΡΑΜ

● στάσεις ΤΡΑΜ

Η οικειοποίηση του δημόσιου χώρου από νέες μεταναστευτικές ομάδες και ο νέος – ρόλος που κλήθηκε να αναλάβει ως χώρος συνάντησης, κοινωνικοποίησης, παιχνιδιού, διαμονής αστέγων και διανομής φαγητού δημιούργησαν τις απαραίτητες συνθήκες επιβίωσης για τους μετανάστες. Ωστόσο, οι «εκπρόσωποι» του ελληνικού στοιχείου με διάθεση κοινωνικής σύγκρουσης αντιπαρατέθηκαν με τη μεταναστευτική οικειοποίηση (Κανδύλης, 2009). Τα γκράφιτι με αντιμεταναστευτικό περιεχόμενο, οι αφίσες, οι πορείες και οι εκδηλώσεις συλλογικής διαμαρτυρίας των κατοίκων ως συμβολικές ενέργειες κυριαρχίας μετέβαλαν τους όρους πρόσβασης των μεταναστών στους δημόσιους χώρους (Human Rights Watch, 2012). Οι συγκρούσεις και τα περιστατικά φυσικής βίας κλιμακώθηκαν με την άτυπη κατάληψη της παιδικής χαράς, σφραγίζοντας τον χώρο με λουκέτο στην πόρτα και απομακρύνοντας τους μετανάστες ασιατικής προέλευσης (Πέττας, 2017). Ως σημεία κλειδιά δεν χαρακτηρίστηκαν μόνο η άδεια πλατεία, η κλειστή παιδική χαρά, οι πεζόδρομοι και τα πεζοδρόμια, αλλά κάθε χώρος που λειτουργούσε ως σύμβολο της μεταναστευτικής παρουσίας. Έτσι, εμπρηστικές ενέργειες σημειώθηκαν σε άτυπο χώρο θρησκευτικής λατρείας και στον υπόγειο χώρο εκκλησίας (Κανδύλης, 2009).

Στην Ομόνοια, όπου ήδη από το 2001 οι μεταναστευτικοί πληθυσμοί αποτελούσαν σχεδόν τον μισό πληθυσμό της περιοχής (48.8%), η παρουσία των μεταναστών εντοπίζεται μέσα από τη μεταναστευτική επιχειρηματικότητα και τις δημόσιες συναθροίσεις γύρω από τις επιχειρήσεις αυτές. Παράλληλα, η οικειοποίηση του χώρου και η πρωταρχική επαφή με την πόλη εμφανίζεται σε κάθε δημόσιο χώρο, σε άτυπους χώρους θρησκευτικής λατρείας, μέσα από το παραεμπόριο και τις «καταλήψεις» εγκαταλειμμένων κτιρίων (Κανδύλης, 2009). Στην περιοχή της Ομόνοιας η διεκδίκηση του δημόσιου χώρου απέκτησε συμβολικό και κεντρικό χαρακτήρα αντίστοιχο με τον χαρακτήρα της περιοχής. Με άλλα λόγια, η απόρριψη των μεταναστών υπερβαίνει τη συγκεκριμένη περιοχή και τείνει να αφορά ολόκληρη την επικράτεια. Παρατηρείται, λοιπόν, ότι οι συγκρούσεις και η άσκηση κυριαρχίας των γηγενών εκτυλίσσονταν σε δυο επίπεδα, σε επίπεδο κατοίκων/γειτονιάς και σε επίπεδο επικράτειας. Σε κάθε περίπτωση οι μετανάστες δεν κατάφεραν, παρά μόνο σε ελάχιστες περιπτώσεις, να αντιπαραθέσουν τη δική τους διεκδικητική στάση απέναντι στις επιθέσεις που δέχονταν λόγω των δυσκολιών της συλλογικής δράσης των μεταναστών και της πολιτικής ποινικοποίησης της ζωής τους (Κανδύλης, 2009).

2.2.2. Πρόσφυγες από τη Μέση Ανατολή (2015)

Η αύξηση των προσφυγικών ροών από χώρες όπως η Συρία, το Αφγανιστάν και το Ιράκ κατά το 2015, απόρροια των πολεμικών συρράξεων στη Μέση Ανατολή και την Ασία, δημιούργησαν την ανάγκη στέγασης μεγάλων πληθυσμιακών ομάδων με ξένη υπηκοότητα (Μυωφά και Σταυριανάκης, 2019). Σύμφωνα με την ΕΛ.ΑΣ. (2017), αποτιμάται ότι κατά την περίοδο 2015-2016 πέρασαν τα ελληνικά σύνορα 964.000 άτομα με Συριακή, Αφγανική ή Ιρακινή ιθαγένεια, από σύνολο περίπου 1.116.000 προσφύγων και μεταναστών (Μυωφά και Σταυριανάκης, 2019).

Τα προσφυγικά ρεύματα εγκαταλείπουν τη χώρα καταγωγής, αφενός λόγω ενδοκρατικών ή διακρατικών αναταράξεων και αφετέρου λόγω οικονομικής δυσχέρειας και ανασφάλειας, με την Ευρώπη να αποτελεί το κέντρο ή τον πυρήνα για τον προσφυγικό και μεταναστευτικό πληθυσμό. Οι προσφυγικοί πληθυσμοί δρουν, επομένως, με βασικό κριτήριο τις οικονομικές παροχές και το Ευρωπαϊκό σύστημα πρόνοιας και παροχών (Κωτούλας, 2016). Επιπλέον, κατά κύριο λόγο η επιλογή της χώρας προορισμού αφορούσε τον σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, το οικείο περιβάλλον και τους συγγενικούς δεσμούς (UNHCR, 2016). Για ακόμη μια φορά, η Ελλάδα εξαιτίας της γεωγραφικής της θέσης και της γειτνίασης της με τις χώρες αποστολής προσφυγικών ροών αποτέλεσε πύλη εισόδου προς την Ευρώπη και χώρο εγκατάστασης των ροών αυτών. Σε αυτήν την περίπτωση η πλειονότητα των προσφύγων και μεταναστών σκόπευε να ταξιδέψει προς κάποια άλλη Ευρωπαϊκή χώρα (UNHCR, 2016).

Αναφορικά με το προφίλ των πληθυσμιακών ροών που εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα μέχρι το 2016, παρατηρείται η έλευση πολυμελών οικογενειών. Πιο συγκεκριμένα, το 83% των Σύρων και το 66% των Αφγανών ταξίδεψαν με προορισμό την Ελλάδα με την οικογένεια τους. Ένα επιπλέον δημογραφικό χαρακτηριστικό είναι ότι το μεγαλύτερο μέρος των Σύρων ήταν Αραβικής ή Κουρδικής εθνικότητας και δήλωναν μουσουλμάνοι. Η πλειοψηφία των Αφγανών κατείχαν Τατζικ, Χαζάρα ή Πατούν εθνικότητα και ασπάζονταν τη μουσουλμανική θρησκεία. Επίσης, βρίσκονταν στη χώρα αρκετά άτομα που διέκοψαν την κανονική τους φοίτηση στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση, δεν ασκούσαν κάποια επαγγελματική δραστηριότητα στη χώρα καταγωγής και άνηκαν στις ευπαθείς ομάδες (UNHCR, 2016).

Σε πρώτη φάση οι πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν προσωρινά σε δημόσια κτίρια ή άτυπους χώρους στέγασης, όπως στο Πεδίο του Άρεως και στην πλατεία Βικτωρίας. Η αυθόρμητη δημιουργία μιας άτυπης κοινότητας Αφγανών προσφύγων σε ένα δημόσιο χώρο, στο κέντρο του Δήμου Αθηναίων, στο Πεδίο του Άρεως αποτέλεσε την πρώτη αστική εκδήλωση μιας άνευ προηγουμένου ανθρωπιστικής κρίσης (Kandyliis και Maloutas, 2017). Ο «άτυπος» οικισμός προσφύγων λειτούργησε αρχικά ως καθημερινό προσκλητήριο ευαισθητοποίησης προσφοράς και αλληλεγγύης και ταυτόχρονα ως παράδειγμα προβληματικής διαχείρισης δημόσιου χώρου, δημιουργώντας ανησυχίες σχετικά με τις συνθήκες υγιεινής και την ασφάλεια στη γύρω κατοικημένη περιοχή. Οι χώροι φιλοξενίας βραχυπρόθεσμου χαρακτήρα εκκενώθηκαν το καλοκαίρι του 2016.

Εικόνα 2.7: Αυτοοργανωμένος καταυλισμός προσφύγων, Πεδίον του Άρεως, 2015, φωτογράφος: Wassilis A.

Εικόνα 2.8: Πλατεία Βικτωρίας, φωτογράφος: Karellos A.

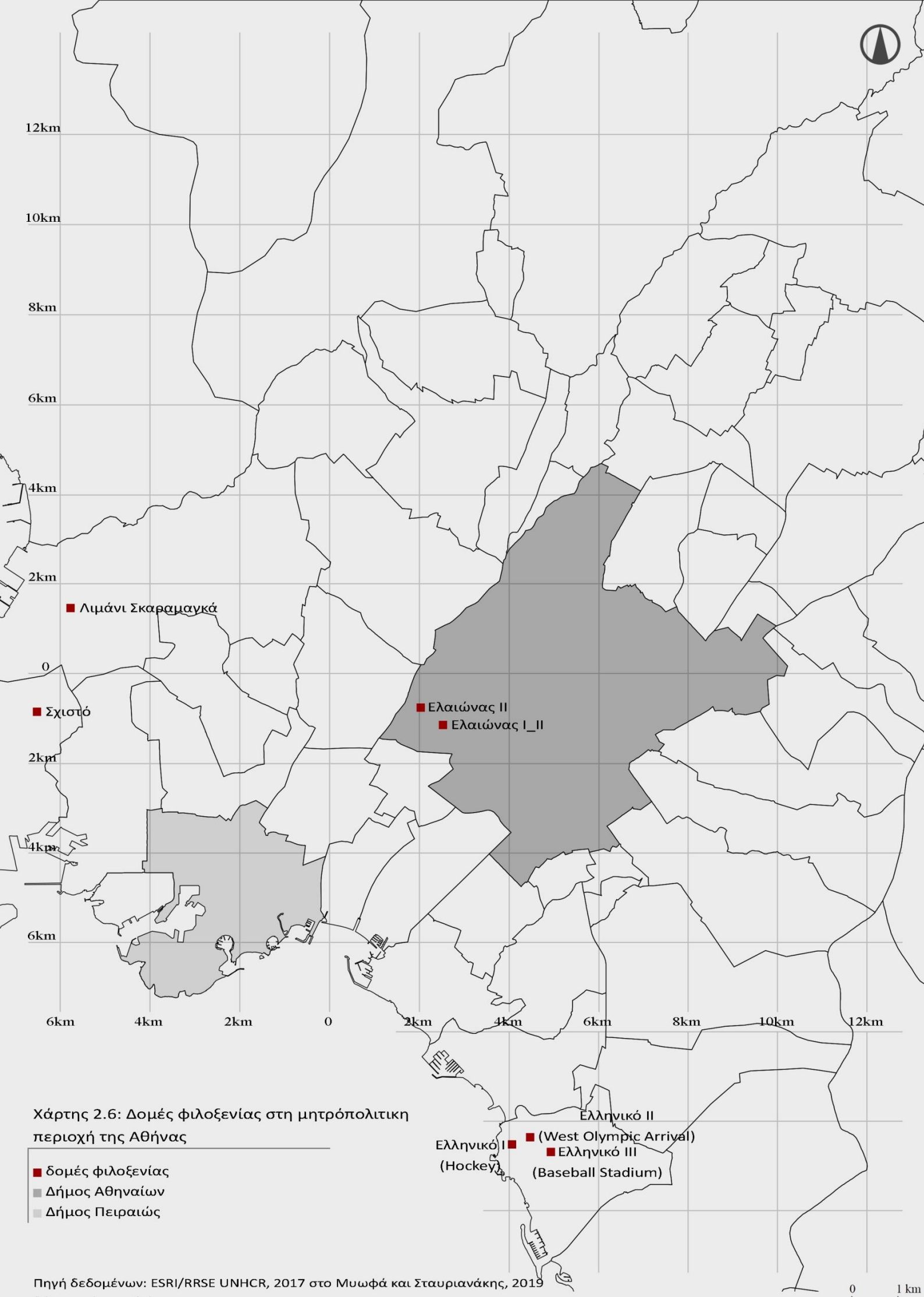

Έπειτα, ιδρύθηκε το πρώτο κέντρο διαμονής για πρόσφυγες, σε βιομηχανική περιοχή στο εσωτερικό της πόλης. Ο χώρος εξοπλίστηκε με εμπορευματοκιβώτια και γρήγορα μετατράπηκε σε ανοικτό στρατόπεδο προσφύγων (Kandylis και Maloutas, 2017). Σύμφωνα με τον Emmanuel, η δημιουργία δομών φιλοξενίας δημιουργήθηκαν εκ του μηδενός, καθώς η χώρα δεν είχε ετοιμαστεί επαρκώς όσον αφορά το ζήτημα της στέγασης των προσφύγων (Emmanuel, 2017). Οι κρατικές αρχές σε συνεργασία με την Ύπατη Αρμοστεία του ΟΗΕ για τους πρόσφυγες και τη συνεισφορά μη κερδοσκοπικών οργανισμών και της Ευρωπαϊκής Ένωσης εξόπλισαν και στελέχωσαν τις δομές, παρέχοντας παράλληλα, διάφορες υπηρεσίες στους πρόσφυγες (Μυωφά και Σταυριανάκης, 2019).

Στη μητροπολιτική περιοχή της Αθήνας, το 2016 λειτουργούσαν οκτώ δομές φιλοξενίας, οι τρεις εξ αυτών στον Δήμο Αθηναίων στην περιοχή Ελαιώνα (βλ. χάρτης 2.6), σε εγκαταλελειμμένες βιομηχανικές εγκαταστάσεις, ιδιοκτησίας του Δήμου Αθηναίων. Γίνεται, λοιπόν, αντιληπτό ότι οι διάφοροι φορείς δε στράφηκαν αποκλειστικά στους κενούς χώρους, όπως παλιά στρατόπεδα, γήπεδα και άλλους περιφραγμένους χώρους για εναλλακτικούς τρόπους παροχής στέγης, αλλά επαναχρησιμοποίησαν παλαιά και εγκαταλελειμμένα κτίρια και άλλες εγκαταστάσεις (Kandylis και Maloutas, 2017). Στις εγκαταστάσεις του Ελαιώνα διέμεναν 2.200 άτομα, στην πλειονότητα τους Σύροι και Αφγανοί. Παρόλο που οι εγκαταστάσεις απέκτησαν ένα μόνιμο χαρακτήρα, οι οικισμοί με βασικό τύπο κατοικίας τα κοντέινερ ισχυροποίησαν την αντίληψη της προσωρινότητας. Για να γίνει πιο σαφές, ο Emmanuel συγκρίνει τις εγκαταστάσεις φιλοξενίας των προσφύγων με αυτές που χρησιμοποιούνται σε έκτακτες ανάγκες, όπως οι σεισμοί (Emmanuel, 2017).

Ειδικότερα, παρατηρείται η τροποποίηση των πολεοδομικών κανονισμών για την έστω και προσωρινή, κάλυψη των βασικών αναγκών των προσφύγων με την τοποθέτηση σκηνών ή κοντέινερ και τη δημιουργία οικισμών. Επιπλέον, παρατηρείται η επανάχρηση και αλλαγή χρήσης κτιρίων εκτός σχεδίου πόλης και κατ' εξαίρεση των ισχυόντων πολεοδομικών κανονισμών, τα οποία θα μπορούσαν να παρέχουν στους πρόσφυγες τις στοιχειώδεις υποδομές (Μυωφά και Σταυριανάκης, 2019). Η λήψη μέτρων για την περίφραξη των δομών, για παράδειγμα με τη χρησιμοποίηση μπλε προστατευτικού, ούτως ώστε να μην είναι ορατές και η χωροθέτηση τους σε σχετική απόσταση από τις αστικές περιοχές υποδηλώνουν την πρόθεση διαχωρισμού των χώρων φιλοξενίας των μεταναστών από τις περιοχές κατοικίας των γηγενών (Μυωφά και Σταυριανάκης, 2019). Αυτό είχε ως αποτέλεσμα σε ορισμένες περιπτώσεις οι επιλεγόμενες απομονωμένες περιοχές να μην εξυπηρετούνται από τα μέσα μαζικής μεταφοράς και οι νεοεισερχόμενοι να είναι αναγκασμένοι να περπατούν μεγάλες αποστάσεις για να φτάσουν από τις δομές στην πλησιέστερη εμπορική περιοχή (Kandylis και Maloutas, 2017).

Παράλληλα με τη δημιουργία ανοικτών δομών φιλοξενίας, τέθηκε σε ισχύ ένα ριζικά διαφορετικό πρόγραμμα στέγασης των προσφύγων εκτός των κέντρων διαμονής (out-of-camp housing system). Η Ύπατη Αρμοστεία για τους Πρόσφυγες στο πλαίσιο του προγράμματος μετεγκατάστασης σε συνεργασία με τις τοπικές αρχές και ΜΚΟ προσέφεραν διαμονή σε περίπου 20.000 πρόσφυγες σε ενοικιαζόμενους χώρους, όπως διαμερίσματα, ξενοδοχεία και οικογένειες υποδοχής.

03. Πολυπολιτισμική Αθήνα

Στο κεφάλαιο αυτό επιδιώκεται η ανάδειξη της διττής γεωγραφίας της μεταναστευτικής κατοικίας αντλώντας στοιχεία από χαρτογραφική έρευνα στον Δήμο Αθηναίων και καταγράφοντας τα χαρακτηριστικά της εγκατάστασης των μεταναστών σε συνάρτηση με τις διομαδικές σχέσεις και τα κοινωνικά χαρακτηριστικά του μεταναστευτικού πληθυσμού. Επιπλέον, με κεντρικό άξονα την καθημερινότητα των χρηστών του χώρου ερευνάται ο σχηματισμός μιας ετερογενούς κοινωνίας της οικειότητας σε κάθε γεωγραφική κλίμακα, στην πόλη και στον αστικό χώρο. Έτσι, η καθημερινή ζωή αποτελεί τη θεωρητική οπτική (standpoint) μέσα από την οποία συνδέεται η κοινωνική και η χωρική διάσταση της μετανάστευσης και εξετάζεται ο τρόπος με τον οποίο η εργασία και ο ελεύθερος χρόνος διαμορφώνουν τον χώρο και συμβάλλουν στην χώρο-κοινωνική ενσωμάτωση.

3.1. Αστικοί θύλακες

Στο επόμενο μέρος της έρευνας επιχειρείται η χωρική αποτύπωση της πολυπολιτισμικότητας μέσα από την κατανομή των μεταναστών. Σκοπός της ενότητας είναι η απόδοση της χωρικής διάστασης του φαινομένου εξετάζοντας τις χωρικές, εθνοτικές και κοινωνικές επιρροές. Για μια αναλυτικότερη εκτίμηση του εθνοτικού διαχωρισμού αναλύεται η χωρική διάσταση της μετανάστευσης σε τρία μέρη σύμφωνα με τον δείκτη ανομοιογένειας, έκθεσης και κεντροποίησης. Η εξέταση των δεικτών ανάλυσης προσδιορίζεται με εθνολογικά και χωρικά κριτήρια μεταξύ τριών χωρικών πεδίων, του ιστορικού και εμπορικού κέντρου του Δήμου Αθηνών, την περιοχή μελέτης - τον Δήμο Αθηνών και της Περιφέρειας Αττικής.

Ο στεγαστικός διαχωρισμός εκφράζεται χωρικά μέσα από τον αστικό χώρο, αναδεικνύοντας τη γειτονιά ως το κατεξοχήν πεδίο προβολής των «καθημερινότητων» των μεταναστών, της διαπλοκής διαφορετικών πρακτικών, αλλά και της ανάπτυξης ενός ανοίκειου περιβάλλοντος. Η μελέτη του αστικού χώρου ως μεταβαλλόμενου τόπου λόγω των μεταναστευτικών κινήσεων επιτρέπει τη διερεύνηση της ετερογένειας, ανατρέποντας τις στερεοτυπικές αντιλήψεις περί διαμόρφωσης γειτονιάς.

3.1.1. Διαχωρισμός μεταναστευτικής κατοικίας

Αναφορικά με τη γεωγραφία της μεταναστευτικής κατοικίας στην Αθήνα διαπιστώνεται ότι η πόλη αποτελεί μια περίπτωση όπου οι μεταναστευτικοί πληθυσμοί παρουσιάζουν χωρική διασπορά, απορρίπτοντας, έτσι, τα εθνικά, φυλετικά και ταξικά προσδιορισμένα όρια και ανατρέποντας τα χωρικά πρότυπα στεγαστικού διαχωρισμού που παρουσιάζουν κυρίως πόλεις των ΗΠΑ και της βόρειας ή κεντρικής Ευρώπης (Μπαλαμπανίδης, 2016). Ωστόσο, μια μερίδα κοινωνικών ερευνητών και ερευνητών του χώρου, εστιάζουν στο ζήτημα της πολυεθνικής κοινωνικής γεωγραφίας μέσα από τον δημόσιο λόγο και παρουσιάζουν τους μετανάστες *«ως εξαθλιωμένα, περιθωριακά και εγκληματικά υποκείμενα»* (Μπαλαμπανίδης, 2016). Σχετικά με τις περιοχές κατοικίας των μεταναστών περιγράφηκαν συλλήβδην ως φτωχές και υποβαθμισμένες γειτονιές. Οι γειτονιές αυτές χαρακτηρίστηκαν *a priori* κόκκινες ζώνες, γκέτο ή άβατα παραβατικότητας, στιγματίζοντας τους κατοίκους τους και καλλιεργώντας ρατσιστικές αντιλήψεις (Λαφαζάνη, 2014).

Στον αντίποδα των ρατσιστικών ρητορικών, επιστημονικές έρευνες αναφέρονται στη χωροκοινωνική πραγματικότητα απαλλαγμένη από κάθε στερεότυπο ή προκατάληψη, με αποτέλεσμα την αμφισβήτηση της ιδέας των γκετοποιημένων περιοχών εγκατάστασης των μεταναστών. Η εθνοτική ποικιλομορφία στην Αθήνα αποτέλεσε ευκαιρία κοινωνικής και οικονομικής ενδυνάμωσης της πόλης, αλλά και λύση διαφόρων κοινωνικών και αστικών προβλημάτων (Μπαλαμπανίδης, 2016).

Το αρκετά χαμηλό επίπεδο στεγαστικού διαχωρισμού κατά κύριο λόγο αποδίδεται στη διασπορά της Αλβανικής κοινότητας και τη μη ύπαρξη του εθνοτικού της στίγματος στον χώρο της πόλης. Έτσι, κατά τους Kandyli et al. (2012), το εύρος, αλλά και η σύνθεση της γεωγραφίας αναφορικά με τη μεταναστευτική κατοικία του αλβανικού πληθυσμού, συμβάλλουν στη μείωση του εθνοτικού διαχωρισμού. Παρόλο που η χωρική κατανομή του αλβανικού πληθυσμού δεν παρουσιάζει ιδιαίτερη διαφορά από αυτήν των Ελλήνων, στην

περίπτωση των μικρότερων εθνοτικών ομάδων παρουσιάζονται ψηλά επίπεδα συσπείρωσης, χωρίς ωστόσο τα διαφορετικά πρότυπα κατοίκησης να τους διαχωρίζουν από τους γηγενείς. Παρατηρούνται, λοιπόν, σημαντικές διαφορές στην ανάπτυξη της κοινωνικής γεωγραφίας μεταξύ διαφορετικών μεταναστευτικών ομάδων (Αράπογλου, 2006 και Μαλούτας, 2007). Όμως, μετανάστες διαφορετικής εθνικότητας, όπως για παράδειγμα μετανάστες από την Ανατολική Ευρώπη, παρουσιάζουν ομοιότητες στη σύνθεση ή τη γεωγραφική προέλευση αναπτύσσοντας «αντίστοιχο σχήμα» (Μαλούτας και Σπυρέλλης, 2019).

Ειδικότερα, οι αλβανοί μετανάστες, η μεγαλύτερη αριθμητικά ομάδα, παρά την υψηλότερη συγκέντρωση στις πιο πυκνοδομημένες περιοχές του κέντρου παραμένουν στο Δήμο Αθηναίων συλλογικά «αόρατοι». Στην περίπτωση αυτή, λαμβάνοντας υπόψη την επιλογή της συγκεκριμένης μεταναστευτικής ομάδας να ακολουθεί ένα έντονα μοντέλο αφομοίωσης (Kokkali, 2008 στο Καβουλάκος, 2009) προσλαμβάνοντας, ωστόσο, μικρή πολιτισμική απόσταση από την κοινωνία υποδοχής (Θεοδώρου, 2017). Φανερώνεται, έτσι, η απουσία συγκρότησης μιας διακριτής αλβανικής γειτονιάς, «κεντρικότητας» και εθνικοποίησης κάποιας περιοχής. Η διάχυτη γεωγραφία δεν προκύπτει μόνο από τον τρόπο οργάνωσης του χώρου, αλλά επίσης από τον τρόπο οργάνωσης αυτής της μεταναστευτικής ομάδας. Με άλλα λόγια, η γεωγραφία της εγκατάστασης τους στον Δήμο αποδίδεται στην άρνηση ταύτισης με τη συνολικότερη μεταναστευτική κοινότητα, τη διάρκεια παραμονής και τη διάρθρωση της μεταναστευτικής κατοικίας σε ατομικό ή οικογενειακό επίπεδο.

Οι υπήκοοι από χώρες της Ασίας, όπως η Ινδία, το Πακιστάν και το Μπαγκλαντές, υιοθετούν τον διαχωρισμό ως στρατηγική επιπολιτισμοποίησης και εμφανίζουν πυκνές συγκεντρώσεις (Μπεζεβέγκης και Παυλόπουλος, 2008). Οι μετανάστες από την Ασία χωροθετούνται στις περιοχές κατοίκησης των πιο χαμηλών κοινωνικά στρωμάτων στο κέντρο του Δήμου, εμφανίζοντας ισχυρή παρουσία νότια της Ομόνοιας και στην περιοχή κάτω από την Πλατεία Βάθης. Παράλληλα, παρατηρείται σημειακά αυξημένη συγκέντρωση στη λεωφόρο Συγγρού, Κλαυθμώνος και Συντάγματος. Οι πυκνότερες συγκεντρώσεις μεταναστών από την Ασία φαίνεται να συγκεντρώνονται σε υποβαθμισμένες περιοχές του κέντρου και πρόκειται κατά κύριο λόγο για Μπαγκλαντέςιοι. Στους Αμπελόκηπους παρατηρείται η συγκρότηση της κοινότητας των μεταναστών από τις Φιλιππίνες, ενώ συνήθως οι γυναίκες καλύπτουν γεωγραφικά τα προάστια των πιο εύπορων στρωμάτων καθώς εργάζονται ως οικιακές βοηθοί.

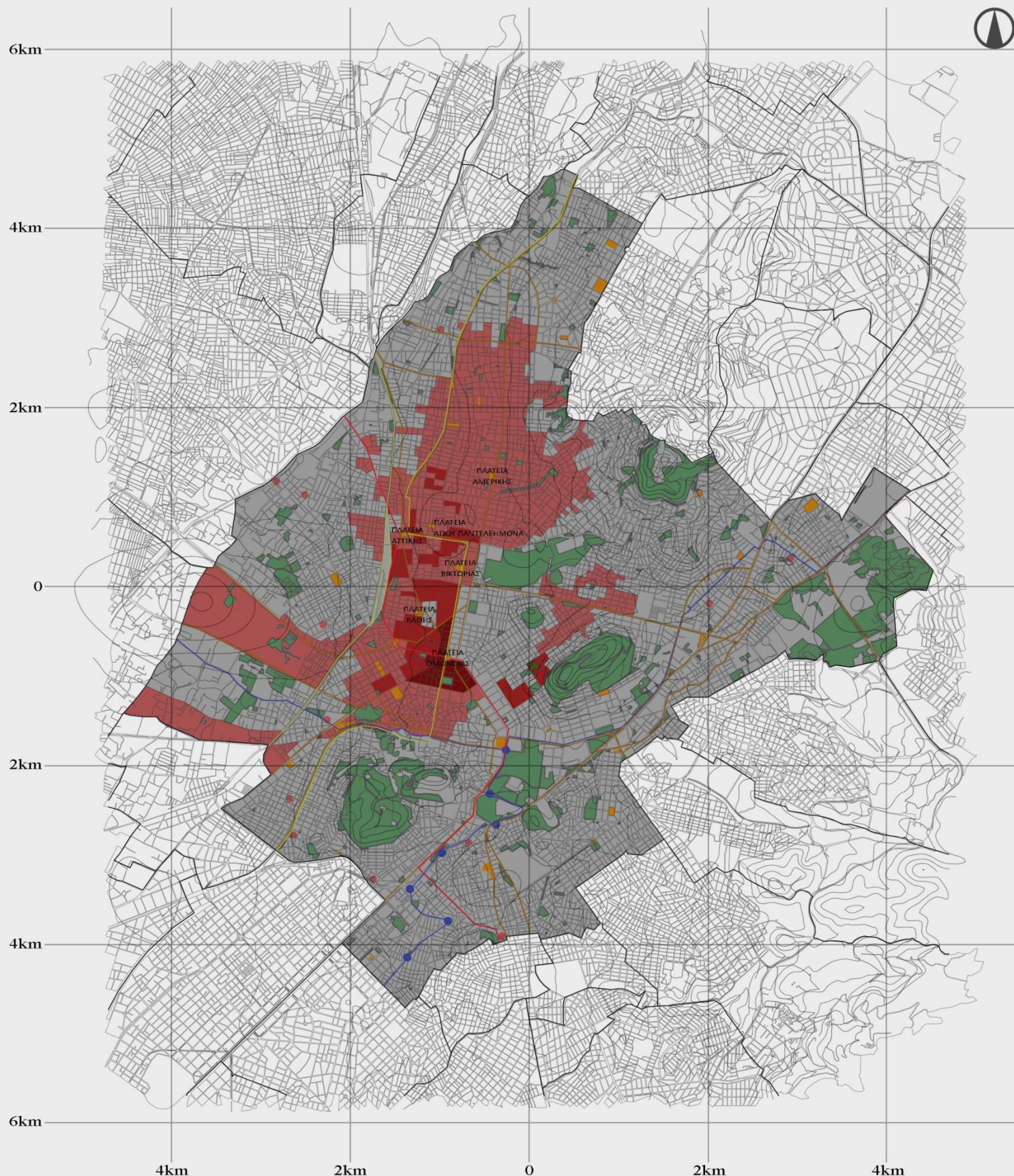
Όσον αφορά τους μετανάστες από χώρες της Μέσης Ανατολής, όπως η Συρία, το Ιράν και το Ιράκ, τείνουν προς τον διαχωρισμό με μέσες προοπτικές ενσωμάτωσης στην ευρύτερη κοινωνία παρουσιάζοντας μεγάλη συγκέντρωση στο πυκνοδομημένο κέντρο, παρά την ιδιόμορφη κατανομή και σύνθεση τους (Μπεζεβέγκης και Παυλόπουλος, 2008). Οι μετανάστες από τη συγκεκριμένη ομάδα ακολουθούν ένα κοινό πρότυπο χωροθέτησης, με την πλειοψηφία των μεταναστευτικών ομάδων να συγκεντρώνεται στο κέντρο της Αθήνας και πιο συγκεκριμένα στην ευρύτερη περιοχή δυτικά της Ομόνοιας, στη συνοικία Αγίου Παύλου, στο Μεταξουργείο και τα προσφυγικά του Νέου Κόσμου.

Αναφορικά με την Αφρικανική κοινότητα²³, που σχηματίστηκε σχετικά πρόσφατα, παρουσιάζονται εσωστρεφή κοινωνικά χαρακτηριστικά λόγω και των περιορισμένων πιθανοτήτων για νομιμοποίηση (Μπεζεβέγκης και Παυλόπουλος, 2008). Οι μετανάστες από την Αφρική είναι προσκολλημένοι στην εθνική τους ταυτότητα και πολιτισμό, απορρίπτοντας συνήθως το μοντέλο ενσωμάτωσης της επιπολιτισμοποίησης. Σε αρκετές περιπτώσεις, μάλιστα, χωρίς καμία διαπολιτισμική επικοινωνία ακόμα και με άλλες υποομάδες από χώρες της Αφρικής. Ωστόσο, η δυναμική της συγκεκριμένης κοινότητας αποτυπώνεται χωρικά εξωστρεφώς με αποτέλεσμα να καταγράφονται μικροί θύλακες με πυκνές συγκεντρώσεις. Εντοπίζεται η δημιουργία Αφρικανικής γειτονιάς στην πόλη, δυτικά της οδού Πατησίων που σημειακά ξεπερνά το όριο της λεωφόρου. Εντοπίζεται, επίσης, μια κοινότητα Νιγηριανών που βασίζεται στις εμπορικές χρήσεις στην περιοχή Ομονοίας και πιο συγκεκριμένα στην οδό Γερανίου.

Ο μεταναστευτικός πληθυσμός από την ανατολική Ευρώπη και τις βαλκανικές χώρες καλύπτει ομάδες με διαφορετική εθνική ταυτότητα και αφορά μετανάστες με ξεχωριστά κοινωνικά και οικονομικά χαρακτηριστικά. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα οι συσπειρώσεις που προκύπτουν να εμφανίζουν εθνοτική ποικιλομορφία. Η χωρική κατανομή της συγκεκριμένης ομάδας επεκτείνεται κυρίως σε μικρές περιοχές του κέντρου, γύρω από τις πλατείες Ομονοίας, Βάθης και Καραϊσκάκη και δευτερευόντως σε γειτονίες που κατοικούνται από τη μεσαία τάξη λόγω της κοινωνικής αφομοίωσης (Μπεζεβέγκης και Παυλόπουλος, 2008). Έτσι, για παράδειγμα, στην περίπτωση των μεταναστών από τη Βουλγαρία, παρά τις πυκνές συγκεντρώσεις, δεν αναπτύσσονται σχέσεις γειτονιάς μεταξύ ομοεθνών. Η επιλογή αυτή βασίζεται στην επιθυμία των μεταναστών για επαναπατρισμό και στην κοινωνική σύνθεση της ομάδας, που αριθμητικά κυριαρχούν οι γυναίκες.

Από πολεοδομική σκοπιά, οι τόποι εγκατάστασης των μεταναστευτικών ομάδων αποτελούν περιοχές με διαθέσιμες και οικονομικά προσιτές μονάδες στέγασης σε κοντινή απόσταση από τις πλατείες και τους σιδηροδρομικούς σταθμούς. Σύμφωνα με τον χάρτη 3.1, ιδιαίτερα υψηλός βαθμός εθνοτικής ποικιλομορφίας εντοπίζεται στο κέντρο του Δήμου αμβλύνοντας τα φαινόμενα χωρικού και κοινωνικού διαχωρισμού. Επιπλέον, παρατηρούνται αυξημένες συγκεντρώσεις μεταναστευτικών ομάδων σε πρώην βιοτεχνικές περιοχές και εργατικές συνοικίες όπως τα Σεπόλια, ο Κολωνός και ο Προφήτης Δανιήλ. Αντίστοιχη αυξημένη συγκέντρωση παρουσιάζουν προσφυγικές περιοχές με οργανωμένη ή αυθαίρετη δόμηση, όπως για παράδειγμα ο Νέος Κόσμος, όπως και περιοχές που δομήθηκαν επί του θεσμού της αντιπαροχής τις δεκαετίες του 50 και του 60, όπως η Κυψέλη και τα Πατήσια. Τέλος, η μεταναστευτική παρουσία είναι εντονότερη στις από δεκαετίες «εγκαταλειμμένες» περιοχές του κέντρου από τους γηγενείς με εμφανή σημάδια υποβάθμισης. Απόρροια των πιο πάνω στοιχείων αποτελεί η ύφεση της φυγόκεντρης τάσης που παρουσιάστηκε μετά την υποβάθμιση των περιοχών και τη μετακίνηση γηγενών προς τα προάστια.

²³ Παρόλο που ο όρος αφρικανική κοινότητα θεωρείται μάλλον αδόκιμος αφού πρόκειται για διαφορετικές εθνικές κοινότητες σε αυτή τη περίπτωση χρησιμοποιείται για λόγους ευκολίας και διεξαγωγής άλλων συμπερασμάτων με έμφαση σε άλλες αντιθέσεις.

Χάρτης 3.1: Συνολική συγκέντρωση μεταναστευτικού πληθυσμού στον Δήμο Αθηναίων, 2011

_ Συγκέντρωση μεταναστών

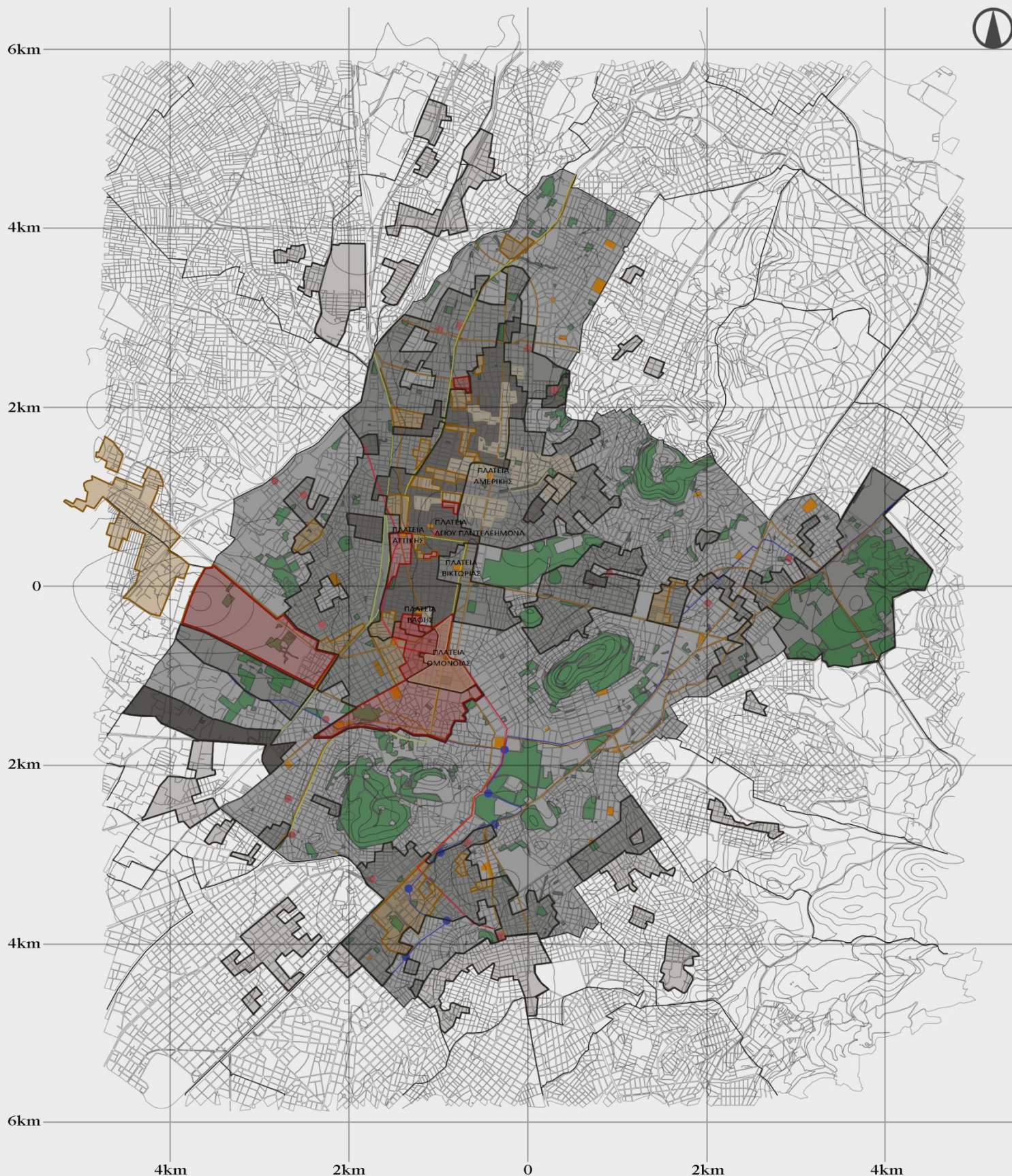
- 0 % - 25 %
- 25 % - 50 %
- 50 % - 75 %
- 75 % - 100 %

_ Πράσινοι/ Ελεύθεροι χώροι

- δημόσιοι χώροι πρασίνου / πάρκα
- πλατείες
- παιδική χαρά

_ Δίκτυα μεταφοράς

- κύρια οδική αρτηρία
- διαδρομή μετρό
- σιδηροδρομικό δίκτυο
- διαδρομή TRAM
- στάσεις TRAM

Χάρτης 3.2: Συγκέντρωση μεταναστευτικού πληθυσμού στον Δήμο Αθηναίων, 2011

— Περιοχές προέλευσης — Ασία -19.43 ■ 19.43-38.86 — Μέση Ανατολή -6.08 — Αφρική -11.93 ■ 11.93-23.86 — Ανατολική Ευρώπη -10.6 ■ 10.6-21.2 ■ 21.2-42.4 — Πράσινοι/ Ελεύθεροι χώροι ■ δημόσιοι χώροι πρασίνου / πάρκα ■ πλατείες ● παιδική χαρά	— Δίκτυα μεταφοράς — κύρια οδική αρτηρία — διαδρομή μετρό — σιδηροδρομικό δίκτυο — διαδρομή TRAM ● στάσεις TRAM

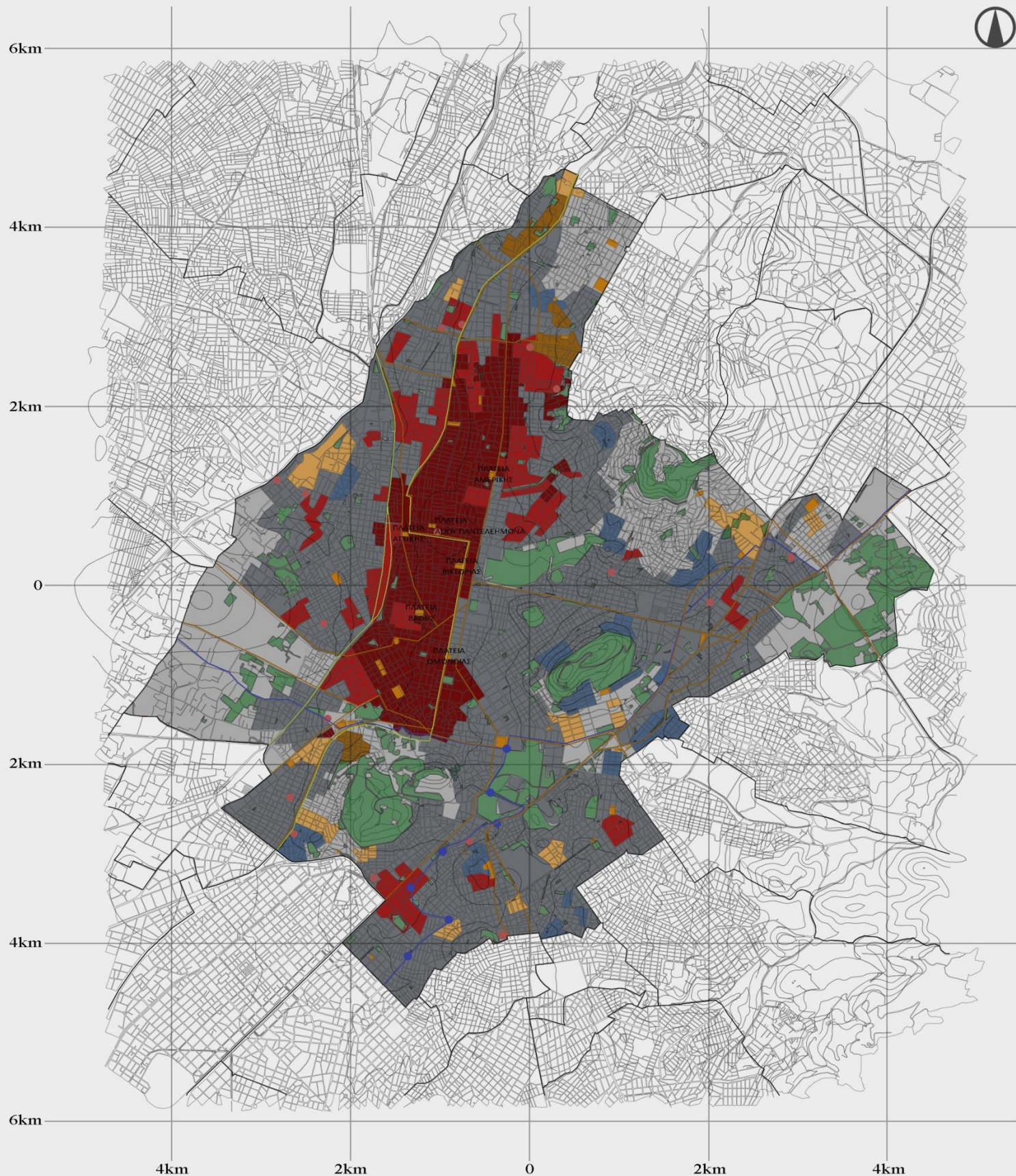
Η εικόνα που αποτυπώνεται στους χάρτες 3.1 και 3.2 επιτρέπει τη σύνδεση μεταξύ κοινωνικής και εθνοτικής γεωγραφίας. Όπως γράφει η Λεοντίδου (2010), η δομή του πολεοδομικού συγκροτήματος διαχωρίζεται με σαφήνεια, από ένα νοητό διαγώνιο άξονα, από τα νοτιοδυτικά ως τα βορειοδυτικά στις περιοχές κατοικίας της εργατικής και μεσαίας αστικής τάξης αντίστοιχα. Είναι αξιοσημείωτο ότι, αντίστοιχος διαχωρισμός διακρίνεται στον πυρήνα της πόλης. Ειδικότερα, οι συνοικίες, ως πόλοι έλξης, χωρίζονται με αποτέλεσμα να εκφράζεται χωρικά δομική κοινωνική ανισότητα. Πρόκειται για τις δυτικές και ανατολικές περιοχές του κέντρου, τα λαϊκά στρώματα συγκεντρώνονται κατ' εξοχήν στις περιοχές γύρω από την Ομόνοια, ενώ ευπορότεροι πληθυσμοί επιλέγουν τις περιοχές γύρω από το Σύνταγμα, από την οδό Ερμού ως το Κολωνάκι. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι οδοί Σταδίου και Πανεπιστημίου όπου στη περιδιάβαση από το Κολωνάκι στο Σύνταγμα και τέλος, στην Ομόνοια η αντιθετική σχέση γίνεται αντιληπτή μέσα από τις όψεις των εμπορικών καταστημάτων (Λεοντίδου, 2010).

Η παρουσία πολυεθνικών κοινοτήτων εντοπίζεται στις πιο πυκνοδομημένες περιοχές του Δήμου, σε πολυκατοικίες της αντιπαροχής, που δομήθηκαν τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες, από το 1950 μέχρι το 1980. Η ανάπτυξη καθ' ύψος στις γειτονίες του κέντρου δημιουργεί ένα σχήμα κατακόρυφης διαστρωμάτωσης, επιτρέποντας σε γηγενείς και μετανάστες να συγκατοικούν στα ίδια κτίρια. Η μελέτη του κάθετου διαχωρισμού (vertical segregation) και ο συσχετισμός ορόφου με την κοινωνική φυσιогνωμία των ενοίκων τεκμηριώνεται με την απογραφή του 2011. Τα αναλυτικά δεδομένα από την απογραφή πληθυσμού αποτυπώνονται στον χάρτη 3.3 αναδεικνύοντας τις περιοχές όπου υφίσταται ο κάθετος διαχωρισμός, με το φαινόμενο να εντοπίζεται έντονο στις περιπτώσεις που οι υψηλότερες κοινωνικά και εθνοτικά ομάδες εμφανίζουν υπερεκπροσώπηση στους υψηλότερους ορόφους, ενώ, σε αντίθεση οι μειονοτικές και πιο «αδύναμες» ομάδες στα ισόγεια και υπόγεια (Μαλούτας και Σπυρέλλης, 2015)²⁴. Σύμφωνα με τον χάρτη του εθνοτικού διαχωρισμού προκύπτει ότι η παρουσία του φαινομένου είναι εντονότερη στη περιοχή του Γκύζη, των Εξαρχείων, της Νεάπολης, της Κυψέλης, των Αμπελόκηπων, του Ζωγράφου κλπ. αλλά και στις γειτονίες γύρω από τους άξονες κυκλοφορίας Πατησίων και Αχαρνών.

«Το υπόγειο είναι ένα ξεκίνημα, είναι μια ευκαιρία σε κάποιον που δεν έχει τη δυνατότητα να πάρει πιο ακριβό διαμέρισμα. Του δίνεται αυτή η δυνατότητα να μπορεί να ξεκινήσει από κάπου, αυτή η δυνατότητα που του παρέχετε να είναι μέσα στο υπόγειο αλλά να είναι στον ίδιο χώρο με όλους τους άλλους –ενοίκους- της πολυκατοικίας ώστε να έρθουν σε επαφή. Τελικά αυτό είναι το ζητούμενο, άρα το υπόγειο αυτό, που λέγεται Κυψέλη, δίνει αυτή τη δυνατότητα της επαφής ανάμεσα σε ανθρώπους από διαφορετικούς πολιτισμούς, από διαφορετικές κουλτούρες, από διαφορετικούς τόπους»²⁵.

²⁴ Ωστόσο, σημειώνεται ότι στη περίπτωση ιδιοκατοίκησης οι μετανάστες συγκεντρώνονται στα μεσαία επίπεδα και δεν αποκλείονται στους υπόγειους χώρους. Πιο ειδικά, κατοικούν κυρίως στους δυο πρώτους ορόφους, με σημαντικό μερίδιο να συγκεντρώνεται στον τρίτο και τέταρτο όροφο.

²⁵ Γαϊτανίδης Γ., Κιάος Θ., Μήλιου Π., (Σταυρίδης Σ. Καλλιτεχνικός και επιστημονικός σύμβουλος) (2012) | Κυψέλη, το υπόγειο | ΜΙΚΡΟΠΟΛΕΙΣ

Χάρτης 3.3: Περιοχές κάθετου εθνοτικού διαχωρισμού

_ Κάτοικοι πολυκατοικιών κατασκευής 1946-1980

● Πολύ υψηλή παρουσία πολιτών λοιπών χωρών σε όλους τους ορόφους

● Υψηλή παρουσία πολιτών λοιπών χωρών σε όλους τους ορόφους

● Πολύ ισχυρός κάθετος κοινωνικός διαχωρισμός

● Ισχυρός κάθετος κοινωνικός διαχωρισμός

● Πολύ υψηλή παρουσία Ελλήνων και πολιτών αναπτυγμένων οικονομικά χωρών σε όλους τους ορόφους

● Υψηλή παρουσία Ελλήνων και πολιτών αναπτυγμένων οικονομικά χωρών σε όλους τους ορόφους

Πηγή δεδομένων: Μαλούτας και Σπυρέλλης (2015)

(Ιδία επεξεργασία)

_ Πράσινοι/ Ελεύθεροι χώροι

■ δημόσιοι χώροι πρασίνου / πάρκα

■ πλατείες

● παιδική χαρά

_ Δίκτυα μεταφοράς

— κύρια οδική αρτηρία

— διαδρομή μετρό

— σιδηροδρομικό δίκτυο

— διαδρομή TRAM

● στάσεις TRAM

0 1 km

Σύμφωνα με τις διαστάσεις των D.S. Massey και N.A. Denton για μια ακριβέστερη απόδοση του φαινομένου στον Δήμο επιβεβαιώνεται ο χαμηλός βαθμός υπερ-εκπροσώπησης των μεταναστών²⁶. Πιο συγκεκριμένα, οι τιμές των δεικτών υπολογίζονται χαμηλές και άρα δηλωτικές του χαμηλού οικιστικού διαχωρισμού, με τον δείκτη ανομοιομορφίας για το σύνολο του πληθυσμού (0,12) με υπηκοότητα άλλης χώρας να φανερώνει μικρές συγκεντρώσεις. Σημειώνεται εδώ ότι ο συγκεκριμένος δείκτης λαμβάνει οποιαδήποτε τιμή μεταξύ μείων ένα (-1) και ένα (1), με την ένδειξη μηδέν (0) να αντιστοιχεί στην ομοιόμορφη κατανομή του πληθυσμού. Οι αρνητικές τιμές δηλώνουν την ανυπαρξία μεταναστών, ενώ, αντίθετα οι θετικές την απουσία των γηγενών. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι περιπτώσεις των μεταναστών από το Μπαγκλαντές (0,34) και τις Φιλιππίνες (0,29) με σχετικά αυξημένο βαθμό εκπροσώπησης. Σύμφωνα με την απογραφή του 2001 και την μελέτη των Αρβανιτίδη και Σκούρα (2009) παρατηρείται μείωση στον βαθμό εκπροσώπησης των Μπαγκλαντέσιων (0,40 για το 2001) και υπερ-εκπροσώπηση για τους Φιλιππινέζους (0,2 για το 2001).

Η μαθηματική διατύπωση του δείκτη χωρικής απομόνωσης (έκθεσης) επιφέρει περιορισμένες πιθανότητες αλληλεπίδρασης μεταξύ Ελλήνων και μεταναστών. Ο δείκτης λαμβάνει μόνο θετικές τιμές από μηδέν (0) έως ένα (1), με τις χαμηλότερες τιμές να αποδίδουν μια κατάσταση εντονότερης αλληλεπίδρασης. Αναφορικά με τους δείκτες έκθεσης μεταναστευτικών πληθυσμών σε γηγενών και αντίστροφα σημειώνεται μικρή απόκλιση (0,28 και 0,23 αντίστοιχα). Αρκεί να σημειωθεί εδώ ότι οι διαστάσεις εμφανίζουν χωρικούς υπολογισμούς και δεν εξετάζουν άλλες κοινωνικές προεκτάσεις. Σχετικά με τη μέτρηση της κεντροποίησης, η μαθηματική φόρμουλα των Duncan και Duncan (1955) αποδεικνύει ομοιόμορφη κατανομή για όλες τις εθνοτικές ομάδες με χαμηλό βαθμό υπερ-εκπροσώπησης στο ιστορικό και εμπορικό κέντρο. Ο δείκτης λαμβάνει τιμές από μείων ένα (-1) μέχρι ένα (1), με τις θετικές τιμές να υποδηλώνουν εντονότερη συγκέντρωση στο κέντρο της εξεταζόμενης περιοχής και τις αρνητικές μια φυγόκεντρη τάση προς τα προάστια, ενώ η τιμή μηδέν (0) φανερώνει ομοιόμορφη πληθυσμιακή κατανομή. Ο βαθμός κεντροποίησης είναι αυξημένος για τους μετανάστες που προέρχονται από την Ασία (0,17) με την παρουσία των Μπαγκλαντέσιων να είναι εντονότερη (0,22).

Συνοψίζοντας, παρατηρείται ότι παρά την ανισόρροπη οικιστική κατανομή των ταξικών και εθνοτικών ομάδων του πληθυσμού, το επίπεδο του εθνοφυλετικού διαχωρισμού ορίζεται ως χαμηλό σε σχέση με τις διεθνείς συγκρίσεις (Musterd, 2005). Επομένως, τα μεγάλα μεταναστευτικά ρεύματα, που αποτέλεσαν εν δυνάμει απειλή για την αθηναϊκή κοινωνία, συνέβαλαν μέσω της ανισομερούς κατανομής στον χώρο στη γενική μείωση του κοινωνικού διαχωρισμού στον Δήμο (Αράπογλου, 2006 και Μαλούτας, 2007). Επιπρόσθετα, η μεταναστευτική κατανομή και η δημιουργία «εθνοτοπίων» λειτουργούν παράλληλα με τις διάφορες διαστάσεις της ετερότητας στην κοινωνία, την αντιμετώπιση των «άλλων» από τους γηγενείς, αλλά και την εκούσια μη ένταξη των μεταναστών. Ειδικότερα, συναρτάται με τα μοντέλα κοινωνικής ένταξης των μειονοτήτων, δηλαδή τη διαδικασία επιλογής του χώρου κατοίκησης και τις διαδικασίες επιπολιτισμοποίησης.

²⁶ Επεξεργασία στοιχείων από την απογραφή του 2011.

Ο υψηλός βαθμός συνύπαρξης των διαφορετικών εθνοτικών ομάδων αλλά και η χωρική διασπορά της μεταναστευτικής κατοικίας στη σύγχρονη Αθήνα συνέβαλαν στη δημιουργία μιας κοινωνικά ορατής ετερότητας και γεωγραφικής διπολικότητας. Κατά συνέπεια των πιο πάνω χαρακτηριστικών, διαμορφώνεται στην αστική κοινωνική και δημογραφική δομή της πόλης ένα τοπίο εθνοτικής πολυμορφίας, αντικατοπτρίζοντας τις διομαδικές σχέσεις μεταξύ διαφορετικών κοινωνικών μειονοτήτων και γηγενών.

3.1.2. Μετανάστες στις γειτονιές της Αθήνας

Η «υπερποικιλότητα» («super-diversity»), η αυξημένη διασπορά μικρών μεταναστευτικών ομάδων με διαφορετικές «καθημερινότητες» και η παραγωγή ανισοτήτων, που εμφανίζεται στην Αθηναϊκή κοινωνία ενισχύει τον κοινωνικό κατακερματισμό και την επακόλουθη δημιουργία επιμέρους κοινωνικών κατηγοριών (Αράπογλου, 2009). Πιο συγκεκριμένα, η τάση οικιστικής ανάμιξης παρέχει τη δυνατότητα χωρικής διαφοροποίησης και την κατασκευή νέων πολιτισμικών ενοτήτων χωρίς, ωστόσο, να εξαλείφει τις κοινωνικές και οικονομικές ανισότητες. Σύμφωνα με το νέο σχήμα του κατακερματισμού, η αυξανόμενη διαφοροποίηση δεν εξασφαλίζει καλύτερες συνθήκες διαβίωσης για τις μεταναστευτικές ομάδες²⁷. Παρατηρείται, λοιπόν, ότι παρά τη σχετική ανομοιογένεια οι συνθήκες στέγασης γηγενών και μεταναστευτικών πληθυσμών αποκαλύπτουν ένα ουσιαστικό χάσμα.

Ο Καβουλάκος (2009) χρησιμοποιώντας μια ταξινόμηση με αναφορές στους Johnston, Forrest and Paulsen διακρίνει τρεις κατηγορίες γειτονιάς στη μητροπολιτική περιφέρεια της Αθήνας. Οι «γειτονιές εθνοτικής ομοιογένειας» χαρακτηρίζονται από χαμηλή παρουσία μεταναστών, η εκπροσώπηση τους δεν υπερβαίνει το 10% του συνολικού πληθυσμού, πρόκειται, δηλαδή, για τις περισσότερες γειτονιές της πόλης όπου διακρίνεται η εθνική ομοιογένεια των κατοίκων. Στις «γειτονιές φιλοξενίας», το ποσοστό μεταναστών είναι μεγαλύτερο από τον μέσο όρο του Αθηναϊκού χώρου, αλλά μικρότερο από το διπλάσιο. Στις γειτονιές αυτές, που χαρακτηρίζονται από αυξημένη διασπορά, διακρίνονται διαπολιτισμικές σχέσεις μεταξύ Ελλήνων και τουλάχιστον μιας ομάδας μεταναστών, των Αλβανών. Τέλος, οι «γειτονιές εθνοτικής ποικιλομορφίας» σημειώνουν αυξημένη παρουσία μεταναστών, με ποσοστό πάνω από το διπλάσιο του μητροπολιτικού μέσου όρου. Σε αυτήν την περίπτωση, σημειώνεται έντονη εθνοτική ανάμιξη και σχεδόν ποτέ μια ομάδα υπερβαίνει το 50% του μεταναστευτικού πληθυσμού (Καβουλάκος, 2009).

Στις περιοχές εθνοτικής συγκατοίκησης, όπως τα Κάτω Πατήσια, του Γκύζη, οι Αμπελόκηποι και τα Εξάρχεια, οι γηγενείς και μετανάστες «συγκατοικούν» μεταβάλλοντας τα δεδομένα του χωρικού εθνοτικού διαχωρισμού. Η δημιουργία μιας πολιτισμικής

²⁷ Πιο συγκεκριμένα, οι συνθήκες στέγασης των μεταναστευτικών ομάδων σε σχέση με τους γηγενείς είναι δυσμενείς. Ο διαθέσιμος χώρος στην κατοικία για κάθε μετανάστη είναι περιορισμένος. Το 30% του μεταναστευτικού πληθυσμού περιορίζεται σε περίπου 15τμ. οικιακού χώρου ανά άτομο (Kandyli et al., 2012). Σχεδόν το 60% των υποβαθμισμένων υπόγειων και ημιυπόγειων νοικοκυριών, που στεγάζουν σημαντικό ποσοστό μεταναστών από μη ανεπτυγμένες οικονομικά χώρες (περίπου 70%), είναι μικρότερο των 50τμ (Μαλούτας και Σπυρέλλης, 2015). Η διαφοροποίηση καθ' ύψος επιτρέπει τη διαφοροποίηση των χαρακτηριστικών των διαμερισμάτων ανά όροφο (καλύτερη θέα και λιγότερος θόρυβος στους υψηλότερους ορόφους). Επιπλέον, η αύξηση στην πυκνότητα δόμησης έχει εντείνει την υποβάθμιση των συνθηκών ζωής στους κάτω ορόφους των πολυκατοικιών του κέντρου (λιγότερη ιδιωτικότητα, περιορισμένοι χώροι εκτόνωσης και κακός φωτισμός και αερισμός).

σύνθεσης φαίνεται να συμβάλλει στην αναδιαμόρφωση του κοινωνικού ιστού της γειτονιάς, αναπτύσσοντας συνθήκες δημιουργικής συνύπαρξης αντί απομόνωσης ή αφομοίωσης (κομπρεσέρ, 2011). Με άλλα λόγια, οι μεικτές περιοχές δημιουργούν, ενδεχομένως, ένα πλαίσιο ενδυνάμωσης των διαπολιτισμικών σχέσεων και αλληλοβοήθειας. Η κοινωνική «συνάντηση» στο επίπεδο της γειτονιάς συνδέει τη δομή, τη μορφή και τις λειτουργίες του αστικού ιστού με την επαναπροσέγγιση των ορίων μεταξύ ταυτότητας και ετερότητας, αποτυπώνοντας τις διαφορετικές πρακτικές οικειοποίησης του χώρου. Συμπερασματικά, η ιδιαίτερη ταυτότητα κάθε ομάδας διαδραματίζει σημαντικό ρόλο ως προς την παρουσία της στον χώρο. Για παράδειγμα, ο αλβανικός πληθυσμός φαίνεται πως παρουσιάζει τάσεις εξωστρέφειας, ενώ αντίστροφα, οι μετανάστες από την Ασία και την Αφρική συνδέονται με τάσεις εσωστρέφειας και σύνδεση με ορισμένα σημεία της πόλης, με την κάθε ομάδα να καθορίζει την περιοχή κατοίκησης με διαφορετικές διαβαθμίσεις σαφήνειας και πυκνότητας.

Φυσικά, για τους κάτοικους μετανάστες ο αστικός χώρος νοείται ως μη-τόπος όπου τουλάχιστον σε πρώτη φάση δεν μπορούν να αναγνωρίσουν τον εαυτό τους καθώς δεν τους εν-τοπίζουν (Σταυρίδης, 2010 στο κομπρεσέρ, 2011). Πρόκειται για τόπους που, προσωρινά, μεταπίπτουν σε νοητά καθεστώτα σχετικής απομόνωσης. Έτσι, οι εθνοτικά μειονοτικές ομάδες καταφεύγουν στον δημόσιο χώρο επιχειρώντας να κάνουν αισθητή την παρουσία τους, ενώ παράλληλα αμφισβητούν την κυρίαρχη πραγματικότητα. Δημιουργούν προσωρινές και χωρικά εντοπισμένες πραγματικότητες (κομπρεσέρ, 2011), μετέωρους χώρους της μεταναστευτικής εμπειρίας με αναφορές στην εθνική τους ταυτότητα, αλλά και στη χώρα υποδοχής.

Οι μεταναστευτικοί πληθυσμοί διαμορφώνουν τη νέα κοινωνική πραγματικότητα τους στις γειτονιές υποδοχής συγκροτώντας θύλακες διαφοράς, «τόπους» μέσα σε τόπους (Green, 2002). Αν θυμηθούμε τη συζήτηση του Σταύρου Σταυρίδη για τους αστικούς θύλακες, η νέα γεωγραφία της πόλης αποτελεί μια φαινομενικά ασχεδίαστη ανάπτυξη διακρίσεων και διαχωρισμών (Σταυρίδης, 2005). Οι θύλακες, σαν νησιά στο αρχιπέλαγος²⁸, παγιδεύονται στη μορφή μιας ομοιογενούς αστικής ταυτότητας αποτρέποντας το άνοιγμα προς την πόλη (Σταυρίδης, 2018). Οι παράλληλες καθημερινότητες «ντόπιων» και μεταναστών στον μικρόκοσμο των θυλάκων σε ομοιογενή περιβάλλοντα αποκτούν συμβολικές διαστάσεις αναδεικνύοντας μια σειρά αντιθέσεων μεταξύ ταυτότητας και ετερότητας, καθαρού και βρώμικου, ασφάλειας και επικινδυνότητας.

«Σίγουρα η πόλη δεν είναι μόνο τα κτίρια αλλά και οι άνθρωποι, έχουμε «πόλεις μέσα στην πόλη», πόλεις πολλές, διαφορετικές που αποτελούν τελικά ένα ενιαίο σύνολο, πολυεθνικό, πολύχρωμο, πολυεθιμικό, πολυεπίπεδο οικονομικά και κοινωνικά, (...) αναπόσπαστο και ιδιαίτερα ζωντανό μέρος της πόλης» (Σαρηγιάννης, 2007).

²⁸ Ο Rem Koolhaas στο δοκίμιο με τίτλο «City of Captive Globe» - «Η πόλη της Αιχμάλωτης Υδρογείου» παρουσιάζει τον αστικό ιστό της πόλης - του Μανχάταν - σαν μια απέραντη θάλασσα όπου τα οικοδομικά τετράγωνα είναι τα νησιά (Σταυρίδης, 2018). Ο Pier Vittorio Aureli (2011) συμπληρώνει πως όσο οι αξίες σε κάθε νησί διαφοροποιούνται, τόσο πιο ενοποιημένο και πλήρες γίνεται το δίκτυο που το περιβάλλει (Σταυρίδης, 2018).

Ωστόσο, η κυρίαρχη γνώμη παραγνωρίζει την ιδέα μιας «κοινωνίας πόλης» και κάθε θεωρητική ευαισθητοποίηση. Ο εθνοτικά ποικιλόμορφος μεταναστευτικός πληθυσμός αναγνωρίζεται ως μια απόλυτα φυλετικά ομοιόμορφη ομάδα «ξένων» ή ως ένα ακαθόριστο μάγμα εθνικοτήτων (Κανδύλης, 2009, Καβουλάκος και Κανδύλης, 2010). Είναι γεγονός ότι στην περίπτωση της ελληνικής πρωτεύουσας το ζήτημα της μετανάστευσης ταυτίζεται με την ανασφάλεια και την εγκληματικότητα (κομπρεσέρ, 2011), με αποτέλεσμα την καθιέρωση των αντιλήψεων περί πολιτισμικής παρακμής, υποβάθμισης του κοινωνικού περιβάλλοντος και αστικού τοπίου και τον σχηματισμό γκέτο παραβατικότητας. Θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι η διάκριση διαφορετικών ταυτοτήτων οδηγεί στη δημιουργία γκέτο; Η παρανομοποίηση των μεταναστευτικών γειτονιών, όπως η περιοχή Ομονοίας, τα Εξάρχεια και ζώνες επί της Πατησίων, λειτουργεί ανασταλτικά για την κοινωνική ενσωμάτωση καθώς εμφανίζει τους φορείς της πολυπολιτισμικότητας ως απειλή (βλ. χάρτης 3.4). Δεν είναι, όμως, δύσκολο να υποθέσει κανείς ότι η απουσία της όποιας μεταναστευτικής πολιτικής και η κοινωνική απαξίωση εκτοπίζουν τους μετανάστες στις ήδη υποβαθμισμένες περιοχές²⁹ με άλλες κοινωνικά περιθωριοποιημένες ομάδες, αγνοώντας τα κοινωνικά τους χαρακτηριστικά. Δημιουργείται, έτσι, ένας φαύλος κύκλος παραβατικότητας, κοινωνικού αποκλεισμού και περαιτέρω αστικής υποβάθμισης (Γαλανόπουλος κ.α., 2012).

Αστική σύγκρουση | Κοινωνικές διεκδικήσεις

Το αστικό περιβάλλον και ο δημόσιος χώρος αποτελούν εν δυνάμει χώρους διεκδικήσεων του ανήκιν με αποτέλεσμα να βρίσκονται συνεχώς υπό διαπραγμάτευση. Η κοινωνική παραγωγή του χώρου σε πολυπολιτισμικές συνθήκες προσκρούει σε αντιθετικές αντιλήψεις και οικειοποιήσεις, οι κεντρικές, κυρίως, περιοχές του Δήμου έχουν καθιερωθεί ως πεδίο διαπραγματεύσεων για διαφορετικές κοινωνικές ομάδες και πολιτικούς φορείς. Εδώ γίνεται σαφές ότι η χωρικότητα του κέντρου παίρνει συμβολικό χαρακτήρα, αφού συμπυκνώνει διαθέσεις και γεγονότα από την πολιτική και κοινωνική ζωή.

Στην πρώτη περίπτωση, το επιχείρημα της ασφάλειας ενεργοποιεί αστυνομικές επιχειρήσεις για την επιτήρηση του χώρου π.χ. επιχείρηση σκούπα, και κρατικούς μηχανισμούς. Πρόκειται για μια τάση σημειακού αστικού εξευγενισμού (gentrification) ή, πιο συγκεκριμένα μια υπόθεση «εξευγενισμού» αθηναϊκού τύπου (Αλεξανδρή, 2013). Ο μηχανισμός συμβάλει στην κοινωνική πόλωση και την ένταση του στεγαστικού διαχωρισμού, καθώς στο πλαίσιο της διαδικασίας αυτής οι κοινωνικά αποκλεισμένες ομάδες -μετανάστες, άστεγοι, σεξεργάτριες- εκδιώχνονται από τις εξευγενιζόμενες περιοχές. Κατά τη μεταβατική φάση εξευγενισμού παρατηρείται η συνύπαρξη ετερόκλητων χρήσεων ή λειτουργιών και διαφορετικών κοινωνικών ομάδων. Για παράδειγμα, συνεργεία, μικρές βιοτεχνίες, οίκοι ανοχής συνυπάρχουν με πολιτισμικές υποδομές, εργαστήρια καλλιτεχνών, νέους εμπορικούς χώρους, γραφεία και χώρους εστίασης, ενώ ταυτόχρονα λαϊκά στρώματα, μετανάστες διαφορετικών εθνικοτήτων και άστεγοι συμβιώνουν με νέους μεσοαστούς κατοίκους της περιοχής (Λάλλας, 2019).

²⁹ «Η Μαρίνα Βήχου, δημοσιογράφος και κάτοικος της περιοχής του Αγίου Παντελεήμονα, διευκρινίζει πως η περιοχή είχε σοβαρά προβλήματα εδώ και είκοσι χρόνια τουλάχιστον, (...) οι μετανάστες έρχονται σε μια ήδη εξαθλιωμένη περιοχή, επειδή δεν έχουν τη δυνατότητα να ζήσουν σε καμιά άλλη περιοχή της Αθήνας (Δημητρόπουλος και Πάσχος, 2009 στο Γαλανόπουλος κ.α., 2012).

Για τη χωρική προσέγγιση των πολιτικών αστικών αναπλάσεων στο πρότυπο του εξευγενισμού, στην Ομόνοια, το Γκάζι, τον Κεραμεικό, το Μεταξουργείο και τα Εξάρχεια, επιχειρείται μια σημαντική εθνική, κοινωνική, οικονομική και πολιτισμική αναδιάταξη. Στις περιπτώσεις αυτές, οι πολιτικές, τα κυρίαρχα λεγόμενα, ο αστικός μετασχηματισμός και ενίοτε η επιτήρηση του χώρου απορρίπτουν τους πραγματικούς φορείς της πολυπολιτισμικότητας και οδηγούν στον διαχωρισμό, φανερώνοντας συνθήκες εξαίρεσης, ετεροτοπικές στιγμές και σχέσεις κυριαρχίας. Ο επιφανειακός εξωραϊσμός της πόλης συνδέεται με υλικές και άυλες παραγωγές και προεκτάσεις αφού αφορά τόσο σχέσεις υλικού κέρδους όσο και το συμβολικό πολιτιστικό προφίλ της γειτονιάς (κομπρεσέρ, 2012).

Αντίστοιχα, οι μεταναστευτικοί πληθυσμοί εμφανίζονται στον χώρο ως δρώντα πολιτικά υποκείμενα, διεκδικούν ανταγωνίζονται, και άλλες φορές, συγκρούονται (κομπρεσέρ, 2011). Οι αγώνες των μεταναστών, ως δυνητικά χειραφετικές αστικές στιγμές έχουν πολύπλοκες μορφές εμφάνισης και αλληλεπίδρασης με τον ντόπιο πληθυσμό (κομπρεσέρ, 2011). Για παράδειγμα, στην περίπτωση της Κατάληψης - Στέγης Προσφύγων/Μεταναστών Νοταρά 26 στα Εξάρχεια συμμετέχει ενεργά ο ντόπιος πληθυσμός, ακτιβιστές, φοιτητές, εργαζόμενοι, άνεργοι, κόσμος από τη γειτονιά των Εξαρχείων κάθε ηλικίας με στόχο εδαφικοποίηση της αλληλεγγύης³⁰. Με αφορμή την κατάληψη στη Νοταρά 26 και επεκτείνοντας τη σκέψη του Σταυρίδη (2018) το κατελημμένο κτίριο είναι συγχρόνως τόπος διαμαρτυρία και μοιράσματος. Η έρευνα τονίζει ότι σε κάθε περίπτωση *«οι καταληψίες επιδιώκουν να αλλάξουν τη μορφή, τη λειτουργία και τα νοήματα του χώρου, των κτιρίων, των γειτονιών και της πόλης, αλλάζοντας τον ίδιο τον εαυτό τους, τις κοινωνικές τους σχέσεις και τους τρόπους επικοινωνίας»* (Τσαβδάρου, 2016: 113). Σε αστικό πλαίσιο, το εγχείρημα της Νοταρά 26 διεκδικεί το «δικαίωμα στη στέγαση» ως σύγχρονη πρακτική της θεωρίας του Lefebvre για το «Δικαίωμα στη πόλη» (1968) και τη δημιουργία ενός «Κοινού Χώρου».

«Το δικαίωμα στην πόλη εκδιλώνεται ως υπέρτατη μορφή των δικαιωμάτων: δικαίωμα στην ελευθερία, στην εξατομίκευση μέσα στην κοινωνικοποίηση, στην κατοικία και το κατοικείν. Το δικαίωμα στο έργο (...) και το δικαίωμα στην προσοικείωση (...) εξυπονούνται μέσα στο δικαίωμα στην πόλη» (Lefebvre, 1977: 167 στο Τσαβδάρου, 2016).

Εστιάζοντας στις αστικές εξεγέρσεις μέσα και από την προσέγγιση του Lefebvre, οι επαναστάσεις αφορούν το δικαίωμα στη διαφορά όσον αφορά την εθνική, πολιτισμική, κοινωνική και θρησκευτική ταυτότητα, της γλώσσας, της κουλτούρας κ.ά. Όπως χαρακτηρίστηκε περιγράφει ο Lefebvre «ιδού λοιπόν μπροστά στα μάτια μας οι ομάδες, οι εθνότητες, οι ηλικίες, τα φύλα, οι δραστηριότητες, οι εργασίες, οι λειτουργίες, οι γνώσεις που προβάλλονται χωρίς πάνω στο έδαφος. Ιδού ό,τι χρειάζεται για να δημιουργηθεί ένας κόσμος, η κοινωνία πόλης» (Lefebvre, 1977: 123 στο Τσαβδάρου, 2016).

³⁰ Μαραγκίδου Μ. (2015) | Σε Αυτήν την Κατάληψη στα Εξάρχεια Φιλοξενούνται Πρόσφυγες | VICE

Εικόνα 3.4: Συμβολική διαμαρτυρία στο κέντρο της Αθήνα, Νοτάρ 26, 2015.
Φωτογράφος: Άγγελος Μπαράι

Εικόνα 3.2: Διαμαρτυρία στο κέντρο της Αθήνας.
Φωτογράφος : Σπηλιόπουλος Κ.

- Περιοχές
εξευγενισμού.
- 1_ Γκάζι
 - 2_ Κεραμεικός
 - 3_ Μεταξουργείο
 - 4_ Ομόνοια
 - 5_ Εξάρχεια

Εικόνα 3.3: Παρουσία αστυνομίας στο κέντρο της Αθήνας. Πηγή: lifo.gr

Εικόνα 3.1: Προσωρινό κατάλυμα άστεγου στην Αθήνα.
Φωτογράφος: Κώστας Σακελλαρίου

Εικόνα 3.5: Πλατεία Ομονοίας, 2021, φωτογράφος: Σπηλιόπουλος Κ.

3.2. Δημόσιος χώρος

Σε αυτή την ενότητα, το ερευνητικό αντικείμενο προσεγγίζεται από τη σκοπιά της καθημερινής ζωής και το αποτύπωμα της στον χώρο, με τη γειτονιά και τον δημόσιο χώρο να συγκροτούν το πεδίο διερεύνησης της μεταναστευτικής παρουσίας στο δημόσιο βίο της πόλης. Ο Δημήτρης Αντωνακάκης (2018) στο κείμενο του με τίτλο «Μελετώντας την κουλτούρα» αναφέρεται στην αρχιτεκτονική ως μια θεωρητική πρακτική για τον τρόπο ζωής. Μια αντίληψη που ακολουθεί την καθημερινότητα. Στην πραγματικότητα μέσα από τη διεξαγωγή διαφόρων δραστηριοτήτων της καθημερινής ζωής εκφράζεται η ετερότητα αφήνοντας το αποτύπωμα της στον χώρο. Ο Η. Lefebvre εισάγει στο επίκεντρο των αναζητήσεων για την κατανόηση των κοινωνικών αλλαγών την καθημερινή ζωή προβάλλοντας την αμοιβαία σύνδεση μεταξύ καθημερινής ζωής, αστικού χώρου και κοινωνίας³¹ (Λυκογιάννη, 2006).

Σημείο εκκίνησης της ενότητας προκειμένου να επιλεγούν τα μεθοδολογικά εργαλεία για τη διερεύνηση του χώρου. Επιπλέον, σημείο αναφοράς αποτέλεσε μεταξύ άλλων το συνολικό έργο της Ντίνας Βαΐου και η έκθεση «Διαπλεκόμενες καθημερινότητες και χωροκοινωνικές μεταβολές. Μετανάστριες και ντόπιες στις γειτονιές της Αθήνας». Έτσι, η έρευνα εστιάζει μέσα από δυο πτυχές της καθημερινής ζωής, την αμειβόμενη εργασία και τον ελεύθερο χρόνο, στις μεταλλαγές που σημειώνονται στη δομή και τη μορφή του αστικού χώρου.

³¹ Η σχέση καθημερινής ζωής και αστικού χώρου υποστηρίζεται ιδιαίτερα στα βιβλία «Το Δικαίωμα στην Πόλη» (1968), «Η Καθημερινή Ζωή στο Σύγχρονο Κόσμο» (1968) και «Η Παραγωγή του Χώρου» (1974) (Λυκογιάννη, 2006).

3.2.1. Εργασία

Στην κοινωνιολογία, η εργασία είναι, ίσως, η καλύτερη εξασφάλιση ενάντια στον αποκλεισμό, ενισχύοντας τις διαδικασίες χωρικής και κοινωνικής ένταξης. Η χωρική διάσταση της μετανάστευσης και οι κατανομές απασχόλησης συχνά συμπίπτουν ενισχύοντας η μια την άλλη (Savage και Warde, 2005 στο Λάλλας, 2019). Εξάλλου, όπως έχει ήδη σημειωθεί, διαχρονικά οι μητροπολιτικές περιοχές και γενικότερα τα αστικά κέντρα λαμβάνουν ιδιαίτερα μεγάλη σημασία, αποτελώντας προνομιακούς τόπους κατοίκησης και εργασίας (κομπρεσέρ, 2011).

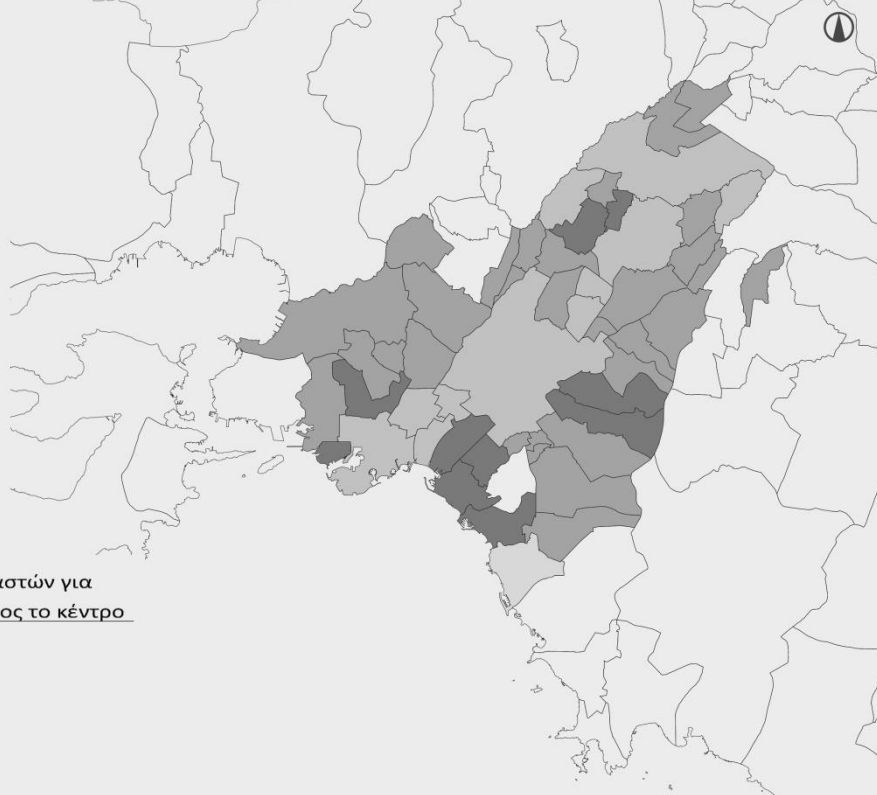
Μεταναστευτική επιχειρηματική δραστηριότητα

Εννοούμενη ως «στρατηγική επιβίωσης» κατά του κοινωνικού αποκλεισμού (Lazarides και Koumandraki, 2003), η μεταναστευτική επιχειρηματική δραστηριότητα ως ανοιχτή διαδικασία αναδιαμορφώνει μεταξύ άλλων το αστικό περιβάλλον. Με άλλα λόγια, θεωρείται ότι συμβάλλει σε μια διαφορετική ένταξη των μειονοτήτων οικονομικά και κατ' επέκταση χωροκοινωνικά³² (Πολύζου, 2015). Ο όρος εθνοτική επιχειρηματικότητα αναφέρεται σε κάθε οικονομική δραστηριότητα που βασίζεται σε μεταναστευτικά ή εθνοτικά δίκτυα με στόχο την ίδρυση μιας επιχείρησης (Ma Mug, 2000 στο Πολύζου, 2015).

Στην περίπτωση της Αθήνας, που όπως έχει ήδη σημειωθεί διατηρεί εθνική ποικιλομορφία στη σύνθεση του πληθυσμού της, οι οικονομικές δραστηριότητες των μεταναστών διαμορφώνουν και αναδιαμορφώνουν το σημερινό κοινωνικοχωρικό πλαίσιο. Παρόλο που το μεγαλύτερο μέρος του μεταναστευτικού πληθυσμού εργάζεται στον πρωτογενή τομέα απασχόλησης, σε γεωργικές εργασίες, στον κατασκευαστικό και βιομηχανικό κλάδο, σε κέντρα αναψυχής και εστίασης ή προσφέρει υπηρεσίες φροντίδας και καθαρισμού, ένα ποσοστό στρέφεται στη δημιουργία νέων καταστημάτων. Έτσι, μετά τη δεκαετία του 1980 και την εισροή μεγάλου αριθμού μεταναστών τα εθνοτικά επιχειρηματικά εγχειρήματα παρουσιάζονται στον αστικό ιστό δημιουργώντας ένα μωσαϊκό επίσημων και ανεπίσημων δραστηριοτήτων (Lazarides και Koumandraki, 2003).

Οι Λαμπριανίδης και Χατζηπροκοπίου (2010) επισημαίνουν ότι η εθνοτική επιχειρηματικότητα συνδέεται με τη μεταναστευτική πολιτική εμφανίζοντας έντονη ποικιλομορφία ως προς τις πρακτικές, τις στρατηγικές, το είδος κ.ά. (Τραμουντάνης, 2015). Αναφορικά με το είδος των επιχειρήσεων εντοπίζονται μικρής κλίμακας καταστήματα

³² Η έμφαση των μελετητών δίνεται σύμφωνα με το επιστημονικό πεδίο και βάση τη δομή και τα χαρακτηριστικά της δραστηριότητας. Έτσι, οι προσπάθειες θεωρητικής επεξεργασίας αναφορικά με τη μεταναστευτική επιχειρηματικότητα ποικίλουν. Σε αυτήν τη βάση, κύριες προσεγγίσεις αποτελούν η θεωρία των «μειονοτήτων μεσαζόντων», η περίπτωση «εθνοτικών νησίδων», το «μοντέλο της αλληλεπίδρασης» και τέλος η υπόθεση της «εθνοτικής» και «μεικτής οικονομίας» (Χατζηπροκοπίου και Φραγκόπουλος, 2015, Τσίγκανου, 2013). Λαμβάνοντας υπόψη τις διαφορετικές θεωρητικές προσπάθειες οι επιχειρήσεις και τα καταστήματα των μεταναστών ενδεχομένως να παρουσιάζουν τάσεις χωρικής διασποράς με τους μετανάστες να συναλλάσσονται επιχειρηματικά με ένα ευρύτερο φάσμα του πληθυσμού (Τσίγκανου, 2013). Από την άλλη πλευρά, παρατηρείται η δημιουργία θυλάκων και εθνοτικά αναγνωρίσιμων γειτονιών.

Χάρτης 3.5: Συντελεστής χωροθέτησης μεταναστών για εργασία από τους περιφερειακούς Δήμους προς το κέντρο

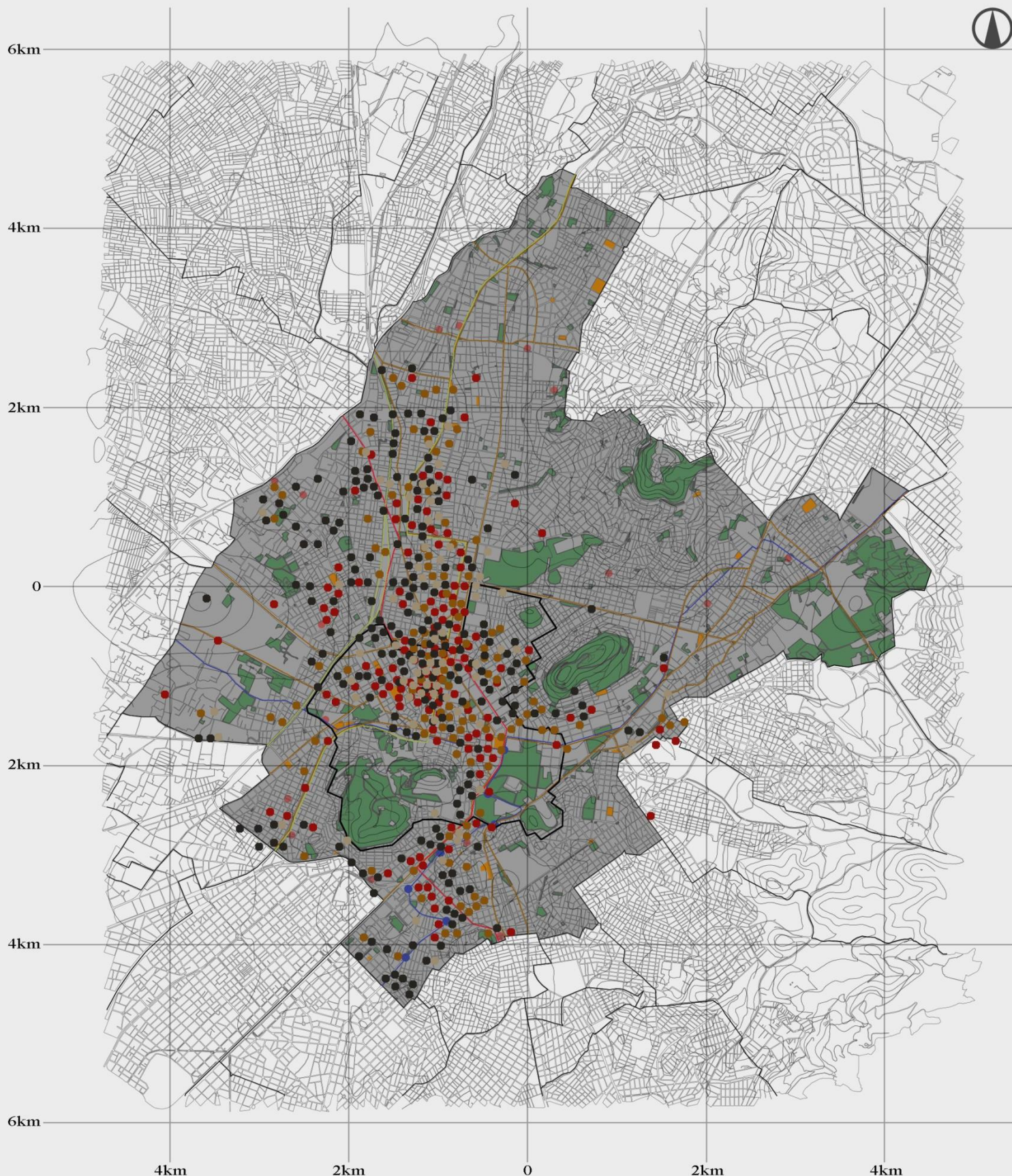
■ Μητροπολιτικό κέντρο
■ 1.0 - 1.6
■ > 1.6

Πηγή δεδομένων: Κανδύλης (2008)
(ίδια επεξεργασία)

χονδρικής και λιανικής πώλησης ενδυμάτων, εστιατόρια, μίνι μάρκετ και παντοπωλεία, κομμωτήρια, καταστήματα αποστολής χρημάτων, τηλεφωνικά κέντρα, στεγνοκαθαριστήρια κ.ά. Βασικές περιοχές προέλευσης των μεταναστών επιχειρηματιών και εμπόρων είναι η Βουλγαρία, η Ρουμανία, η Πολωνία και η Αλβανία. Παράλληλα, εντοπίζεται ότι η συμμετοχή στην αυτοαπασχόληση μεταναστών από μικρότερες αριθμητικά ομάδες, όπως οι Κινέζοι, οι Πακιστανοί και οι Μπανγκλαντέςιοι φαίνεται να είναι έντονη (Πολύζου, 2014, Χατζηπροκοπίου και Φραγκόπουλος, 2015).

Σε επίπεδο Δήμων, η μετακίνηση μεταναστών από τους περιφερειακούς Δήμους προς το κέντρο για εργασία είναι περιορισμένη, με τις μετακινήσεις τους να λαμβάνουν χώρα σε σχετικά μικρές αποστάσεις. Ένα πρώτο συμπέρασμα παρουσιάζεται από τον χάρτη χωροθέτησης μεταναστών για εργασία από τους περιφερειακούς Δήμους προς το κέντρο, η εξαιρετικά χαμηλή κινητικότητα των μεταναστευτικών πληθυσμών αποτελεί μια πρώτη ένδειξη της ταύτισης των περιοχών κατοικίας με τον τόπο εργασίας τους (Κανδύλης, 2008).

Όπως απεικονίζεται στον χάρτη 3.6, οι επιχειρήσεις των μεταναστών με προέλευση από χώρες της Ανατολικής Ευρώπης είναι συγκεντρωμένες στην ευρύτερη περιοχή Ομοιοίας, γύρω από τις πλατείες Καραϊσκάκη, Βάθης και Αττικής. Παράλληλα, στην περιοχή Ομοιοίας υπάρχουν και επιχειρήσεις μεταναστών από χώρες της Ασίας. Διασκορπισμένες επιχειρήσεις Κινέζων, Πακιστανών, Μπανγκλαντεσιανών σημειώνονται και στην περιοχή του Μεταξουργείου και στην οδό Πατησίων. Οι υπήκοοι χωρών της Μέσης Ανατολής ιδρύουν τις επιχειρήσεις τους στην περιοχή του κέντρου, δυτικά της οδού Πατησίων. Τέλος, αναφορικά με τις επιχειρήσεις των μεταναστών από χώρες της Αφρικής συγκεντρώνονται στην Κυψέλη και ιδιαίτερα στην πλατεία Αμερικής. Η επιχειρηματική σκέψη ενδεχόμενος να αποτελεί χαρακτηριστικό της κουλτούρας που μεταφέρεται από τη γενέτειρα και μετατρέπεται σε εμπορεύσιμη κατηγορία «προστατευόμενης» αγοράς ωστόσο, ανεξάρτητα από την εθνικότητα επιλέγουν σε μεγάλο βαθμό τις ίδιες περιοχές για εργασία (Χατζηπροκοπίου και Φραγκόπουλος, 2015).

Χάρτης 3.6: Συνολική συγκέντρωση μεταναστευτικής επιχειρηματικότητας στον Δήμο Αθηναίων, 2015

— Περιοχές προέλευσης μεταναστών εμπόρων σύμφωνα με το Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο Αθηνών

— Περιοχές προέλευσης

- Ασία
- Μέση Ανατολή
- Αφρική
- Ανατολική Ευρώπη

— Πράσινοι/ Ελεύθεροι χώροι

- δημόσιοι χώροι πρασίνου / πάρκα
- πλατείες

● παιδική χαρά

Πηγή δεδομένων: S.N Spyrellis (2015) στο Πολύζου (2020)

(Ιδία επεξεργασία)

— Δίκτυα μεταφοράς

- κύρια οδική αρτηρία
- διαδρομή μετρό
- σιδηροδρομικό δίκτυο
- διαδρομή TRAM
- στάσεις TRAM

0 1 km

Χαρτογραφώντας τις επιχειρήσεις των μεταναστών τονίζεται η δυαδική αντίθεση συγκέντρωσης και διασποράς (Πολύζου, 2020), με τη μεταναστευτική επιχειρηματική γεωγραφία να επιβεβαιώνει τις ήδη γνωστές τάσεις διαχωρισμού. Αναδεικνύεται η διχοτόμηση της περιοχής σε ανατολικό και δυτικό τμήμα με όριο τη γραμμή του τρένου. Έτσι, το ζήτημα εντοπίζεται εντονότερα στις κοινωνικά μικτές περιοχές του Δήμου ενισχύοντας τη νέα κοινωνική και εθνοτική γεωγραφία της πόλης. Μάλιστα, οι επιχειρηματικές γεωγραφίες στηρίζονται τόσο στο αστικό πλαίσιο όσο και στα οικιστικά πρότυπα που ακολουθεί ο μεταναστευτικός πληθυσμός (Μαλούτας και Σπυρέλλης, 2015). Ειδικότερα, η μεταναστευτική επιχειρηματικότητα αναπτύσσεται διαφορετικά σύμφωνα με την εθνική ταυτότητα της κάθε μεταναστευτικής ομάδας, το καθεστώς διαμονής, το είδος – η τυπολογία της επιχείρησης σε σχέση με τον τύπο της περιοχής - και το πελατολόγιο.

Επίσης, καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση και την ανάπτυξη των οικονομικών δραστηριοτήτων έχει η περιοχή εγκατάστασης, δηλαδή η εγγύτητα με τα μέσα μαζικής μεταφοράς, οι τιμές των ενοικίων, η διαθεσιμότητα εμπορικών χώρων και η στενή γειτνίαση με περιοχές κατοικίας (Πολύζου, 2020). Για παράδειγμα, η Ομόνοια λειτουργεί ο συγκοινωνιακός κόμβος εξασφαλίζοντας την εύκολη διέλευση των πελατών από τα μέσα μαζικής μεταφοράς. Η μεταναστευτική επιχειρηματικότητα βελτιώνει την ποιότητα ζωής στις υποβαθμισμένες περιοχές συμπληρώνοντας το κενό που άφησαν τα καταστήματα γηγενών. Έτσι, οι νέες χρήσεις ξεπερνούν τα πρακτικά χωρικά όρια της γειτονιάς αλλά και της ομάδας (Βαΐου, 2007).

Παρά τις υψηλές συγκεντρώσεις στον κεντρικό εμπορικό και ιστορικό πυρήνα της πόλης, επιχειρήσεις μεταναστών καταγράφονται σε πολλά σημεία του Δήμου οργανώνοντας τοπικές συνοικιακές αγορές. Σε τούτη τη συνθήκη, το σχήμα εγκατάστασης των μεταναστευτικών επιχειρήσεων φαίνεται να ακολουθεί το σχήμα κατοίκησης της πόλης, με τάσεις χωρικής συγκέντρωσης σε περιοχές με πολυεθνική σύνθεση πληθυσμού

Εικόνα 3.6: Πολυεθνική αγορά στο κέντρο της Αθήνας, φωτογράφος: Abdi H., 2010

(Χατζηπροκοπίου και Φραγκόπουλος, 2015). Ωστόσο, κατά τον Κανδύλη η ένταση του διαχωρισμού στις περιοχές απασχόλησης ορίζεται χαμηλός, επιβεβαιώνοντας τον ούτως ή άλλως περιορισμένο εθνοτικό διαχωρισμό (Κανδύλης, 2008).

Όπως αποτυπώνεται πάρα πάνω, το φαινόμενο δεν είναι πουθενά εντονότερο στη χώρα από ό,τι στο κέντρο της Αθήνας. Κατά τους Naussia και Lyons (2009), το κέντρο του Δήμου χαρακτηρίζεται από την *«προσωρινότητα και τον μεταβατικό χαρακτήρα της μεταναστευτικής εμπειρίας»*, εντούτοις αποτελεί προνομιακό πεδίο ανάπτυξης της μεταναστευτικής επιχειρηματικότητας τα τελευταία είκοσι χρόνια ως σημείο αγοράς για το σύνολο του πληθυσμού της πρωτεύουσας (Χατζηπροκοπίου και Φραγκόπουλος, 2015). Η εξέλιξη της μεταναστευτικής οικονομίας στο κέντρο της Αθήνας παρουσιάζεται χωρίς *a priori* περιορισμούς και μέσα από ετερόκλητες διαπιστώσεις, επιστημονικές και εμπειρικές, φανερώνοντας αντιφατικά ευρήματα αναφορικά με τη μετανάστευση και την εθνοτική οικονομική δραστηριότητα.

Σε ευθεία αντίθεση με τη χαρτογραφική προσέγγιση, που εμφανίζει αντιληπτές χωρικές ενότητες, αποτελέσματα σχετικών ερευνών σκιαγραφούν ένα ομογενοποιημένο χώρο. Μάλιστα, *«οι καταγραμμένες εμπειρίες «ντόπιων» και μεταναστών αμφισβητούν αντιλήψεις για τη μη διαπερατότητα των ορίων»* (Τσίγκανου, 2013: 159), απορρίπτοντας τη γενική αίσθηση της εικόνας ενός χώρου «διαιρεμένου σε τόπους» οριοθετημένους και χωρισμένους. Στην πραγματικότητα, ο ρόλος και ο δυναμισμός του δημόσιου χώρου επανερμηνεύονται, αμφισβητώντας τις κυρίαρχες οπτικές συνέχειας και ασυνέχειας του χώρου. Ταυτόχρονα, η παρουσία των μεταναστών εμπόρων στις περιοχές του κέντρου απορρίπτουν τις εικασίες περί γκετοποίησης και αστικής παρακμής (Πολύζου, 2020).

Στην περίπτωση που τα καταστήματα προσφέρουν εξεζητημένο εμπόρευμα, προϊόντα από διαφορετικές εθνικές ομάδες, ενισχύεται το εύρος της καταναλωτικής επιλογής της περιοχής αφού απευθύνονται σε υπεροπτικό κοινό προσπαθώντας να αυξήσουν την επισκεψιμότητα της. Παράλληλα, στην περίπτωση όμως της ανάπτυξης εμπορικής δραστηριότητας από μια μόνο μεταναστευτική ομάδα, τα καταστήματα αποκτούν ένα συνοικιακό χαρακτήρα όπου ενισχύεται η δημιουργία μιας νέας τοπικής ταυτότητας. Τα καταστήματα των μεταναστών γίνονται πολιτισμικές γέφυρες, τα ιδιαίτερα πολιτισμικά χαρακτηριστικά τους φέρνουν στην περιοχή στοιχεία από την εθνική τους ταυτότητα. Έρχεται, έτσι, σε επαφή το τοπικό με το παγκόσμιο.

Ο τοπικός χαρακτήρας που αναπτύσσουν οι επιχειρήσεις των μεταναστών σε αρκετές περιπτώσεις σχετίζεται με τον «εθνοτικό» (Χατζηπροκοπίου και Φραγκόπουλος, 2015), με υπηρεσίες, τοπικά προϊόντα και ειδικευμένες δραστηριότητες που απευθύνονται σχεδόν αποκλειστικά στις μεταναστευτικές ομάδες. Η συγκεκριμένη οπτική επιτρέπει μέσα από την αποκλειστικά μεταναστευτική πελατεία και τις ενδιαφέρουσες επιχειρηματικές πρακτικές που ακολουθούν οι έμποροι και επιχειρηματίες να εντοπιστούν τοπικές συγκεντρώσεις επιχειρήσεων στις μεικτές περιοχές κατοίκησης. Έτσι, παρά τον κατακερματισμό του αστικού χώρου, γεωγραφικά μοτίβα αποδίδουν εθνοτικό χαρακτήρα σε συγκεκριμένες συνοικίες, όπως για παράδειγμα την περίπτωση των Κινέζων εμπόρων στο Μεταξουργείο ή των Αφρικανών γυναικών επιχειρηματιών στην Κυψέλη. Ωστόσο, σε κάθε περίπτωση οι κοινωνικοί ιστοί που αναπτύσσονται μέσα από τη μεταναστευτική

Εικόνα 3.7α-β : Προβολή της εθνικής και πολιτισμικής ταυτότητα στις όψεις του δρόμου μέσω της γλώσσας. Πηγή: κομπρεσέρ (2011).

Εικόνα 3.7γ : Η γλώσσα σε αντικείμενα της καθημερινότητας δηλώνουν τη μεταναστευτική παρουσία, φωτογράφος: Σπηλιόπουλος Κ., 2021

επιχειρηματικότητα χαρακτηρίζονται από ισορροπημένη χωρική ανάμειξη (Μπαλαμπανίδης και Πολύζου, 2015).

Η λειτουργία των γλωσσών, ως αναπόσπαστο κομμάτι της εθνικής και πολιτισμικής ταυτότητας, αποτελεί τη βάση επικοινωνίας και ανταλλαγής εμπειριών, ιδεών και εννοιών (Βερνίκος και Δασκαλοπούλου, 2002). Ως συλλογική ταυτοτική διάσταση, προφορική ή γραπτή, επιφέρει αλλαγές στον τρόπο υποδοχής των «άλλων» από την ευρύτερη κοινωνία. Στο πλαίσιο αυτό, η γλωσσική ποικιλότητα συνδέεται με την πολιτισμική ετερότητα. Οι προσόψεις καταστημάτων στο επίπεδο του δρόμου δηλώνουν την παρουσία της μεταναστευτικής επιχειρηματικότητας. Δημιουργείται, έτσι, μέσω των επιγραφών ένα δίκτυο στάσεων και σημείων αναφοράς (κομπρεσερ, 2011). Ας σημειωθεί ότι, η εξοικείωση με τη γλώσσα συμβάλλει στην αποδοχή των μεταναστευτικών ομάδων και την αναγνώριση διαφορετικών αγορών. Ωστόσο, η γλώσσα ενδέχεται να χαράξει διαχωριστικές γραμμές όρια – ανάμεσα στα μέλη μιας ομάδας και τους «έξω»³³ (Βερνίκος και Δασκαλοπούλου, 2002).

Παραεμπόριο

Μια σειρά από απλωμένες πραμάτειες σε σεντόνι στις γειτονιές της πόλης δημιουργούν νέες πιάτσες συνάντησης και εμπορίου ή αλλιώς υπαίθρια παζάρια. Η συγκεκριμένη οικονομική δραστηριότητα ασκείται αποκλειστικά από κοινωνικά και οικονομικά ευπαθείς

³³ Η γλώσσα ενδέχεται να προκαλέσει διακρίσεις, να απομονώσει ή να περιθωριοποιήσει μειονοτικές ομάδες που διαφέρουν από την κυρίαρχη εθνική κουλτούρα οδηγώντας προς τον διαχωρισμό. Παρατηρείται ότι στην περίπτωση μικρών αριθμητικά ομάδων οι ομιλητές των ιδιωμάτων αναπτύσσουν κοινωνικές σχέσεις με τα μέλη της ενδοομάδας, ομάδες συγκεκριμένων εθνικοτήτων και αναγνωρίσιμες φυλές (Βερνίκος και Δασκαλοπούλου, 2002).

ομάδες όπως οι μετανάστες. Φαίνεται, λοιπόν, ότι το παραεμπόριο αποτελεί μια ανεξάρτητη στρατηγική επιβίωσης. «Η κατάληψη του δημόσιου χώρου από το σεντόνι με τα διάφορα εμπορεύματα από τον μετανάστη και το πενιχρό εισόδημα που αυτή η πρακτική του αποδίδει αποτελεί ζήτημα ζωής και θανάτου γι' αυτόν. Πρόκειται για την επιβίωση του» (κομπρεσέρ, 2011). Οι διάφορες αγορές ενισχύουν το δίπολο ανταγωνιστικότητας – κοινωνικής συνοχής ενισχύοντας τις διαπολιτισμικές σχέσεις, ενώ ταυτόχρονα ισχυροποιούν τον ανταγωνισμό, κυρίως μεταξύ ντόπιων καταστηματαρχών και μεταναστών.

Κατ' αρχάς η διαμάχη γύρω από το παράνομο εμπόριο δεν αφορά το αγοραστικό κοινό καθώς πρόκειται για ένα κοινό με ιδιαίτερα περιορισμένη αγοραστική δύναμη. Η αλλαγή στη φυσιογνωμία του αστικού χώρου, η αλλοίωση της «καθαρής» εικόνας του εμπορικού κέντρου και η συνύπαρξη των άτυπων παζαριών μεταναστών με τα «γκλαμουράτα καταστήματα» αποτελούν τον πυρήνα του ανταγωνισμού (κομπρεσέρ, 2011). Σε αυτήν τη βάση, η εικόνα του πλανόδιου μικροπωλητή ενδέχεται να πλήξει το καπιταλιστικό σύστημα και την κοινωνία κατανάλωσης.

Εντούτοις, η εικόνα του πλανόδιου μικροπωλητή στις γειτονιές της Αθήνας να πουλά ηλεκτρονικά μικρογκάζετ και παραδοσιακά φυλακτά προβάλλει την εικόνα του «εξωτικού μυστικισμού» φανερώνοντας στοιχεία της κουλτούρας του, ενώ ενισχύει την εικόνα ενός σύγχρονου άνδρα (Σταυρίδης, 2018). Στην προοπτική αυτή «οι ταυτότητες γίνονται οι ίδιες τόπος όσο και διακύβευμα των συναντήσεων διαπραγμάτευσης» (Σταυρίδης, 2018: 203). Με άλλα λόγια, οι μετανάστες μικροπωλητές αναζητούν εφήμερους τρόπους για να υπάρχουν στην κοινωνία υποδοχής μέσα από μια σειρά πολύπλοκων, και άλλοτε αντιφατικών, πρακτικών και ιδεολογημάτων. Στις καθημερινές πρακτικές αυτοσχεδιασμού, οι πλανόδιοι έμποροι δημιουργούν στους δρόμους δυνητικά τοπία μοιράσματος.

Εικόνα 3.8: Παράνομο εμπόριο στον δρόμο, φωτογράφος: Trevor S., 2010

Οι υπαίθριες αγορές προσωρινού χαρακτήρα καταλαμβάνουν τους δημόσιους χώρους της πόλης, δρόμους, πεζόδρομους, πεζοδρόμια και πλατείες. Πρόκειται για μια δραστηριότητα που αναπτύσσεται παρασιτικά μέσα από καθορισμένες, αλλά περιοδικές πορείες δημιουργώντας ρευστές γεωγραφίες. Βέβαια, οι άτυπες αγορές οργανώνονται σε δρόμους που συγκεντρώνουν εμπορικές χρήσεις υπερτοπικής σημασίας, όπως οι οδοί Ερμού, Πειραιώς και Μενάνδρου, κοντά στις στάσεις μετρό και τις θεσμοθετημένες λαϊκές αγορές όπως τη Λαϊκή Αγορά της οδού Μιχαήλ Βόδα και Αλκαμένους .

Κάθε οικονομικό φαινόμενο που παράγεται με τη συσσώρευση του μεταναστευτικού πληθυσμού, είτε πρόκειται για τη μεταναστευτική επιχειρηματικότητα, είτε για την επέκταση κάποιου άτυπου τομέα εργασίας, επιτρέπει στις μειονοτικές ομάδες να αναπτύξουν ανεξάρτητες στρατηγικές ενσωμάτωσης. Συγχρόνως, η εθνική, πολιτισμική και κοινωνική ταυτότητα τους εγγράφεται, ίσως, με τον πιο μόνιμο πιθανό τρόπο στον χώρο. Ως εκ των πάρα πάνω, η μικροπαραβατικότητα και η μικροεπιχειρηματική δραστηριότητα κάποιων μεταναστών αναπτύσσουν έναν αλλιώτικο μηχανισμό εξευγενισμού, ένα «*φτηνό gentrification από τα κάτω*» (κομπρεσέρ, 2011). Ένα παράδειγμα αλλαγής της πληθυσμιακής σύνθεσης και συγκέντρωσης μεταναστευτικών πληθυσμών σε κεντρική περιοχή του Δήμου αφορά την ευρύτερη περιοχή Ομονοίας. Χαρακτηριστικά, η παρουσία μειονοτικών πληθυσμών, η λειτουργία καταστημάτων μεταναστών σε μεγάλες πυκνότητες και, γενικότερα, η σταδιακή αλλαγή της φυσιογνωμίας της περιοχής συμβάλλουν στη διαμόρφωση ενός πολυπολιτισμικού τοπίου φορτισμένο άλλοτε με θετική και άλλοτε με αρνητική χροιά.

Γεράνι | Πολιτισμική ετερότητα

Σε μια εποχή οικονομικής και κοινωνικής κρίσης, όπου διάφορες μειονοτικές κατηγορίες ατόμων αντιμετωπίζονται ως απόβλητοι, το πρόβλημα της περιθωριοποίησης και δημιουργίας γκέτο τείνει να μεγεθυνθεί. Κατά τον Καρύδη, η Ομόνοια αποτέλεσε τον χώρο «*φυσικής υποδοχής*» των μεταναστών καθώς το κέντρο είχε ήδη αποψιλωθεί από τα μεσαία στρώματα από τη δεκαετία του '70, πριν τη μαζική έλευση των μεταναστών (Θεοδώρου, 2013). Έτσι, η ευρύτερη περιοχή γύρω από την Ομόνοια γίνεται ένας πυρήνας μεταναστών, με το Γεράνι να μετατρέπεται σε τόπο εγκατάστασης τους (Παπατζανή, 2015), και, ίσως, μια από τις πιο προβληματικές περιοχές στον Δήμο Αθηναίων (Θεοδώρου, 2013).

Η περιοχή Γεράνι, που βρίσκεται νοτιοδυτικά της πλατείας Ομονοίας και οριοθετείται από τις οδούς Αθηνάς, Ευριπίδους, Επικούρου και Πειραιώς (βλ. χάρτης 3.7), αποτέλεσε διαχρονικά τη μεταβατική ζώνη για μόνιμους και προσωρινούς νεοεισερχόμενους μετανάστες. Σε πρώτη φάση, τη δεκαετία του '70, για εσωτερικούς μετανάστες και έπειτα για εξωτερικούς μεταναστευτικούς πληθυσμούς. Φθάνοντας στη σημερινή συγκυρία, η περιοχή είναι, αδιαμφισβήτητα, το πιο ενεργό και πολυεθνικό τοπίο στην πρωτεύουσα.

Στο πλαίσιο του δυτικού πολυπολιτισμικού μοντέλου συνύπαρξης, έθνικ μαγαζιά, κουζίνες του κόσμου και καταστήματα μπαχαρικών θα υποστήριζαν, θα προσέδιδαν στην περιοχή το χαρακτήρα του «εξωτικού». Με την περιοχή να ιδιοποιείται αυθόρμητα και αυθαίρετα μέσω διαφόρων πρακτικών (Vyzoniti, 2009), ενσωματώνοντας τις ιδιαίτερες

ταυτότητες των μεταναστών, ο φόβος για το «ξένο» αλλοιώνει την «εξωτική» εικόνα³⁴ (Θεοδώρου, 2013).

Το φυσικό και αστικό περιβάλλον της περιοχής, με τα πολυώροφα κτίρια, επτά και οκτώ ορόφων, στα όρια της περιοχής, τους στενούς δρόμους και τον σχηματισμό αδιεξόδων δημιουργεί ένα τεχνητό όριο, μια ιδεατή περίφραξη. Η θέση της περιοχής στη διασταύρωση πέντε συστημάτων χαράξεων του χώρου αν και επηρεάζει αρνητικά τη συνοχή οδικού δικτύου ενισχύει την αίσθηση ασφάλειας και ελευθερίας (Vlachou και Vaughan, 2015). Η πιο πάνω διαπίστωση επιδιώκει να αποδείξει ότι η αίσθηση «εγκλεισμού» που έχει δημιουργηθεί ενδεχομένως να εκλαμβάνεται από τις μειονοτικές ομάδες ως πλεονέκτημα και να αποτελεί το φίλτρο ελευθερίας για κάθε μετανάστη (Vlachou και Vaughan, 2015).

Ο David Harvey (2011), ανθρωπολόγος και σημαντικός εκφραστής της γεωγραφικής κριτικής σκέψης, σε συζήτηση με τα μέλη της ομάδας Encounter Athens υποστηρίζει πως οι χωροκοινωνικές διακρίσεις στο κέντρο της Αθήνας και έπειτα οι συνθήκες αστικής υποβάθμισης αφορούν ταξικές διαφορές, πλήττοντας κάθε μειονοτική ομάδα ανεξαρτήτως φυλής ή εθνικότητας. Έτσι, παρά τη μεγάλη ποικιλομορφία, τις υψηλές συγκεντρώσεις και τις αρχικές ενδείξεις ομαδοποίησης, τουλάχιστον στην πρώτη φάση εγκατάστασης, οι απόψεις περί γκέτο και επανάκτησης απορρίπτονται.

«Η δαιμονοποίηση συγκεκριμένων περιοχών έχει υποστηρίξει από μεγάλης κλίμακας πολεμικές επιχειρήσεις μέχρι πρακτικές εκκαθάρισης των «ανεπιθύμητων» σε «κακές» γειτονιές των πόλεων. Πραγματικά, όμως, με εντυπωσιάζει η χρήση του όρου «γκέτο» εδώ. Ίσως θα έπρεπε να απαντήσετε στην κυρίαρχη ρητορική, επιστρατεύοντας λίγο χιούμορ. Να θέσετε από την πλευρά σας πρόβλημα γκετοποίησης στις γειτονιές των πλουσίων: «Κάτι πρέπει να γίνει εδώ! Πρέπει να τονώσουμε τη διαφορετικότητα σ' αυτές τις γειτονιές, που υποφέρουν από υπερβολική ομοιογένεια εισοδημάτων» (Harvey, 2011).

Το φαινόμενο του διαχωρισμού φαίνεται να εντοπίζεται στην περιοχή τόσο κάθετα όσο και οριζόντια. Πρόκειται, δηλαδή, για έναν διαδοχικό διαχωρισμό (successional segregation) που επιτρέπει στους διαβάτες να αναγνωρίζουν διακριτούς θύλακες συγκέντρωσης. Στον χάρτη 3.9 διακρίνονται οι χρήσεις γης στην περιοχή Γερανίου, οι επιχειρηματικές χρήσεις τείνουν να ενισχύουν το σύστημα θυλάκων, δημιουργώντας σε συνδυασμό με το δομημένο και μη περιβάλλον ένα άναρχο τοπίο ασύνδετων κατατάξεων. Σε μια νοητή τομή στην περιοχή μελέτης θα παρατηρούσε κανείς ότι οι Έλληνες εντοπίζονται κατά κύριο λόγο περιμετρικά, με την πυκνότητα τους να μειώνεται προς το εσωτερικό (Vlachou και Vaughan, 2015). Για την ακρίβεια, η παρουσία των γηγενών είναι εντονότερη στη Λεωφόρο Πειραιώς και την οδό Αθηνάς, και μειώνεται στο εσωτερικό της περιοχής. Προφανώς, στις πιο εμφανείς αλλά και κερδοφόρες τοποθεσίες. Προχωρώντας στο εσωτερικό της περιοχής συγκροτούνται μικτές γειτονιές «ευαίσθητων» ομάδων

³⁴ Όλοι περίμεναν ότι εδώ θα γεννιόταν το Σόχο της Αθήνας. Αλλά η πραγματικότητα αποδείχτηκε διαφορετική. Έτσι, το παλιό εμπορικό κέντρο της πόλης μεταμορφώθηκε βαθμικώς σ' ένα σκληρό γκέτο με άεργους μετανάστες, ναρκωτικά, πόρνες και άστεγους. Κάτω από τα τελευταία λοφτ και τις γκαλερί, η περιοχή κυριαρχείται πια από τους πιο απελπισμένους παρίες της (LIFO, 2007).

Χάρτης 3.7: Περιοχή μελέτης, Γεράνι

- 1_ Γεράνι
- 2_ Δίτυλον (αρχαιολογικός χώρος)
- 3_ Ψυρρή
- 4_ Εμπορικό Τρίγωνο
- 5_ Μοναστηράκι
- 6_ Πλάκα

Εικόνα 3.9: Οι ταράτσες χρησιμοποιούνται ως χώροι εκτόνωσης.
Πηγή: lifo.gr, φωτογράφος: Στέφανος Φούκης, 2018

Χάρτης 3.8: Κατανομή των εθνοτικών ομάδων στην περιοχή Γερανίου

- Ελλάδα
- Κίνα
- Πακιστάν
- Μπαγκλαντές
- Άλλα

Εικόνα 3.10: Μετανάστες στην περιοχή.
Πηγή: propaganda.gr, φωτογράφος: Ασπασία Κουλύρα, 2015

Εικόνα 3.11: Επιχειρήσεις μεταναστών στην περιοχή. Πηγή: propaganda.gr, φωτογράφος: Ασπασία Κουλύρα, 2015

Χάρτης 3.9: Χρήσεις γής στην περιοχή Γερανίου

- Εμπόριο
- Γραφείο/Αποθήκη
- Υπηρεσίες
- Εκπαίδευση
- Κατοικίες
- Ξενοδοχεία

TOMH 2

Πηγή Δεδομένων: A.Vlachou & I.Vaughan (2015)
(Ιδια επεξεργασία)

TOMH 1

Πηγή Δεδομένων: Hellenic Statistical Authority (2011),
Anaplasti Athens A.E (2019)
(Ιδια επεξεργασία)

και έπειτα εντονότερα διαχωρισμένων ομάδων³⁵. Οι οδοί με εντονότερη ανάμειξη μεταναστών από διαφορετικές χώρες καταγωγής είναι η οδός Σοφοκλέους, Ευριπίδου και Μενάνδρου. Για παράδειγμα, παρά τις όποιες διαφορές στα πρότυπα εγκατάστασης, μετανάστες από το Πακιστάν και το Μπαγκλαντές συνυπάρχουν.

Με τον ίδιο τρόπο η περιοχή διαχωρίζεται κατακόρυφα, στις ταράτσες, όπως φαίνεται στην εικόνα 3.9, κατασκευές με ευτελείς υλικά σχηματίζουν μια παραγκούπολη, στα οποία η Θεοδώρου αναφέρεται ως τα ελληνικά «slums» (Θεοδώρου, 2013). Οι Έλληνες κάτοικοι διαμένουν σε κατοικίες στους ανώτερους ορόφους εκμεταλλευόμενοι τις καλύτερες συνθήκες που παρέχονται (Θεοδώρου, 2013). Στους μεσαίους ορόφους καταγράφονται μικρές βιοτεχνίες, γραφεία, αποθήκες αλλά και ειδικά διαμορφωμένοι χώροι που λειτουργούν ως υπνωτήρια. Τέλος, στο ισόγειο λειτουργούν επιχειρήσεις λιανικής πώλησης και παροχής υπηρεσιών.

Αποκομμένοι φαίνεται πως είναι και οι οργανωμένοι ελεύθεροι χώροι και οι δημόσιες λειτουργίες. Η Βαρβάκειος Αγορά και η πλατεία Θεάτρου, μπροστά από τη Διπλάρειος Σχολή, αποτελούν πλήρως διαχωρισμένα τόπια στην περιοχή, που λειτουργούν ως θύλακες ανομίας και ανάπτυξης παραβατικών συμπεριφορών (Τουρνικιώτης, 2012). Η περίπτωση του κτιρίου στην οδό Μενάνδρου που λειτουργεί ως παράρτημα του Υπουργείου Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων και στεγάζει μεταξύ άλλων ετερόκλητων χρήσεων το Ταμείο Γεωργίας και Κτηνοτροφία λειτουργεί ως ένα κλειστό πεδίο. Το Δημαρχείο, στραμμένο προς την οδό Αθηνάς, εν μέρει έχει συμβάλλει στην απόδοση της υπερβολικά αρνητικής -και αβάσιμης- εικόνας της περιοχής λόγω της μέχρι πρότινος οργάνωσης συσσιτίου, της υπερτοπικής «φιλανθρωπικής» του δραστηριότητας (Θεοδώρου, 2013).

Εξαίρεση αποτελεί το κτίριο εκδόσεων Ρομάντσο-Βεντέτα-Πάνθεον, στην οδό Αναξαγόρα, που σήμερα λειτουργεί μια θερμοκοιτίδα – χώρους γραφείων (coworking spaces) για νέες επιχειρήσεις. Επίσης, στο κτίριο φιλοξενεί ένα πολιτιστικό κέντρο ανοικτό προς το κοινό όπου καθημερινά διοργανώνονται εκδηλώσεις³⁶. Πρόκειται, λοιπόν, για ένα νέο τύπο ανάπτυξης μέσω του οποίου δόθηκε και αποδόθηκε ένας σύγχρονος και καινοτόμος χαρακτήρας στην περιοχή. Στο κτίριο οργανώθηκαν οι εκλογές της πακιστανικής κοινότητας, φεστιβάλ, παιχνίδια μπάσκετ και άλλες ποικίλες δράσεις κτίζοντας πολυπολιτισμικές γέφυρες και αποσκοπώντας στη δημιουργία διομαδικών σχέσεων. Με βάση το ιστορικό κτίριο του Ρομάντσο και τις νέες χρήσεις και δραστηριότητες γίνονται προσπάθειες επανάκτησης του αισθήματος γειτονίας. Το κέντρο πολιτισμού αποτέλεσε μια διαφοροποιημένη όψη της πολυπολιτισμικής πραγματικότητας αμβλύνοντας τις συνθήκες αποκλεισμού και την τάση για διαχωρισμού των μεταναστών³⁷.

³⁵ Η διάκριση εντοπίζεται ακόμη και στην οργάνωση των οικοδομικών τετραγώνου από τον δρόμο προς το εσωτερικό τους μέσα από τις στοές.

³⁶ POMANTSO (2022) | Τι είναι το Ρομάντσο; | romantso.gr

³⁷ Ο Βασίλης Χαραλαμπίδης, καλλιτεχνικός διευθυντής του bios, αναφέρει στην Έλλη Στεργίου για το PROPAGANDA «Τον πρώτο χρόνο που ήμασταν εδώ ήταν μια κόλαση, οι μετανάστες ζούσαν σε άθλιες συνθήκες, πέταγαν τις σακούλες με τα σκουπίδια απ' το παράθυρο και οι Έλληνες γείτονες φοβούνταν να μεταφέρουν τις δικές τους στους κάδους. Με τον καιρό, καταφέραμε να λύσουμε

Εικόνα 3.12: Συγκέντρωση μεταναστών στην οδό Μενάνδρου κατά το 2003-20014. Πηγή: Vyzoviti S., 2009.

Ενώ το φαινόμενο κοινωνικής και αστικής υποβάθμισης όλο και εντείνεται, οι μετανάστες συγκεντρώνονται σε αλάνες, στον δρόμο, στα πεζοδρόμια και στις στοές, χωρίς αστικό εξοπλισμό, καθίσματα κ.ο.κ. Διαμορφώνουν άτυπες πλατείες, όπως στη συμβολή των οδών Σαπφούς και Κορίνης, σε άδειο χώρο που λειτουργεί ως χώρος στάθμευσης. Στο Γεράνι οι περισσότερες στοές, οι 19 από τις 24 στο σύνολο, είναι αδιέξοδα ή οδηγούν στο εσωτερικό του οικοδομικού τετραγώνου σχηματίζοντας φραγμούς (Vlachou και Vaughan, 2015). Η προβληματική διαμόρφωση των στοών αποκλείουν την κίνηση μεταξύ των οδών αλλά γεφυρώνουν την περιοχή εγκατάστασης με την περιοχή προέλευσης.

«Οι στοές είναι περάσματα, (...) είναι χώροι μετάβασης, οπότε, κατά κάποιο τρόπο οριοθετούν το σύνορο ανάμεσα σε δυο διαφορετικές συνθήκες συνειδησιακές. (...) Κάθε στοά αναπτύσσει το δικό της οικοσύστημα, είναι, δηλαδή, οι άνθρωποι που μένουν εδώ, είναι οι διαβάτες οι οποίοι περνάνε και τυχαίνει να είναι οι σταθεροί οπότε και αναγνωρίζονται ως τέτοιοι, είναι οι ξένοι»³⁸.

Η συνεχής παρουσία τους στον δρόμο ενισχύει τις προσπάθειες δημιουργίας μιας κοινότητας και μιας ορατής ταυτότητας. Οι μετανάστες φέρουν την πολιτισμική τους ταυτότητα με στόχο να μην αποκόπτονται οι δεσμοί με τις περιοχές προέλευσης ενώ παράλληλα, ο δημόσιος χώρος μετατρέπεται σε ένα νέο -βελτιωμένο- περιβάλλον που υποστηρίζοντας τις νέες νοηματοδοτικές πρακτικές. Οι πιο πάνω εδαφικές παραγωγές φανερώνουν την ανάγκη για άνεση και χαλάρωση, χωρίς να είναι αποκλεισμένοι. Σε αυτήν την περίπτωση οι μετανάστες «μάλλον βιώνουν την Αθήνα ως τόπο στον οποίο ανήκουν» (Vyzoviti, 2009).

τέτοιου είδους θέματα». Πρόκειται για μια θερμοκοιτίδα με κεντρικό σημείο αναφοράς την καθημερινή ζωή στο κέντρο (POPAGANDA, 2015).

³⁸ Τριανταφυλλίδης Ν. (2017) | Στοές της πόλης | Τα στέκια

3.2.2. Ελεύθερος χρόνος

Αναμφίβολα, ο ελεύθερος χρόνος, ως έννοια άρρηκτα συνδεδεμένη με την καθημερινή ζωή, συσχετίζεται με τις κοινωνικές σχέσεις και την πόλη. Οι διάφορες δραστηριότητες των πολιτών οργανώνονται μέσα από τους δημόσιους χώρους, ενώ την ίδια στιγμή συμβάλλουν στην ανασυγκρότηση του αστικού χώρου υλικά και συμβολικά. Έτσι, και στην περίπτωση των μεταναστών οι χώροι του ελεύθερου χρόνου συμβάλλουν στην εξωτερίκευση διαφορετικών απόψεων και ανατρέπουν τις καθιερωμένες ιδέες επαναπροσδιορίζοντας συνεχώς τα πολιτισμικά στερεότυπα. Ενώ, συγχρόνως, μέσω της προβολής διαφορετικών ταυτοτήτων, με την παρουσία διαφορετικών εθνοτικών ομάδων στους δημόσιους χώρους της πόλης, διαμορφώνεται ο χώρος.

Έχοντας υπόψη τις καθημερινές πρακτικές συνύπαρξης, οι μετανάστες περνώντας τον ελεύθερο χρόνο τους σε δρόμους και πλατείες, όταν περιμένουν για εργασία στις διάφορες πιάτσες, όταν προσεύχονται, ενημερώνονται και κοινωνικοποιούνται, δημιουργούν χώρους παγιώνοντας, παράλληλα, έναν κοινωνικό κύκλο. Εμφανίζονται στην πόλη σαν πλανόδιοι μικροπωλητές, σαν άστεγοι και ενίοτε σαν πολιτικά υποκείμενα. Η παρουσία των μεταναστών στους ελεύθερους χώρους της πόλης είναι ιδιαίτερα υψηλή. Θα μπορούσε, μάλιστα, να υποθέσει κανείς πως η παρουσία του μεταναστευτικού πληθυσμού στον δημόσιο χώρο είναι εντονότερη σε σχέση με των ντόπιων. Για τους μετανάστες, δεδομένου των κακών συνθηκών που χαρακτηρίζουν τους χώρους κατοίκησης τους, ο δημόσιος χώρος καλύπτει κάποιες από τις βασικές καθημερινές ανάγκες. Με άλλα λόγια για τον μεταναστευτικό πληθυσμό ο ελεύθερος χώρος αποτελεί συμπλήρωμα κατοίκησης (κομπρεσέρ, 2011). Η διημέρευση στους δημόσιους χώρους τουλάχιστον για τις απογευματινές ώρες είναι σχεδόν απαραίτητη.

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, η παρουσία των μεταναστών αλλάζει τον χώρο. Ο δημόσιος ελεύθερος χώρος που σε αρκετές περιπτώσεις υπήρξε αναξιοποίητος και υποβαθμισμένος αποκτά μια πολιτισμική σημασία. Η διεξαγωγή των καθημερινών δραστηριοτήτων του ελεύθερου χρόνου των μεταναστών μετατρέπει τους δημόσιους χώρους σε τόπους συνάντησης, δημόσιας συζήτησης και εμπορίου, αναβιώνοντας, έτσι, την έννοια της κλασικής «αγοράς» (Βυζοβίτη, Καραμανλή κ.α. 2006). Η ταυτότητα των «άλλων» αναδιαμορφώνει τον χώρο επανεξετάζοντας τον κοινωνικό ρόλο και σημασία του για την τοπική κοινωνία.

Οι μετανάστες οικειοποιούνται τους υφιστάμενους χώρους αναψυχής δημιουργώντας μόνοι τις υποδομές που χρειάζονται προκειμένου να καλύψουν τις ανάγκες αυτές. Παρατηρείται ότι κατά τους καλοκαιρινούς μήνες οι μετανάστες συγκεντρώνονται στα πάρκα της Αθήνας φτιάχνοντας νέα πολυπολιτισμικά τοπία συνάντησης σε μια μεταλλασσόμενη μητρόπολη (Σταυρίδης, 2002). Σε αρκετές περιπτώσεις πρόκειται για αυτοσχέδια καθιστικά από κασόνια και φελιζόλ. Οι χώροι διέλευσης αναδιαμορφώνονται προσεγγίζοντας τον χαρακτήρα μιας κοινόχρηστης αυλής. Οι ενδιαμέσοι χώροι ψυχαγωγίας αποκτούν ένα ρόλο βαρύνουσας κοινωνικής σημασίας και ένα ενδιαφέρον ως αυτόνομοι ημιδημόσιοι μεμονωμένοι χώροι.

Εικόνα 3.13: Ομόνοια, 2017, φωτογράφος: Soultos A.

Είναι φανερό ότι η πόλη φιλοξενεί τις καθημερινές πρακτικές κοινωνικοποίησης και ψυχαγωγίας των μεταναστών στους οργανωμένους και σχεδιασμένους δημόσιους χώρους όπως οι πλατείες, τα πάρκα, οι παιδικές χαρές, τα γήπεδα κ.ά. όσο και στους αυτοσχέδιους χώρους που οικειοποιούνται οι μετανάστες, δηλαδή τους μεταβατικούς χώρους στις εισόδους των καταστημάτων και μπροστά από τους ιδιωτικούς χώρους κατοίκησης, τις στοές, τις ιδιότυπες πλατείες κ.ά. Στην προοπτική της καθημερινής ζωής στον αστικό χώρο, τόσο οι κοινωνικές όσο και οι άμεσες σχέσεις ατόμων ή ομάδων εγγράφονται στον χώρο ανάμεσα σε θεσμικούς ατομικούς ή συλλογικούς μηχανισμούς (Λυκογιάννη, 2006).

Η μετατροπή των εισόδων των κατοικιών και των καταστημάτων σε ανοιχτά κατώφλια συνάντησης επιτρέπει την προβολή του ιδιωτικού χώρου στον δημόσιο μετατρέποντας τους δρόμους της γειτονιάς σε μία αυτοσχέδια πλατεία. Ο ενδιαμέσος χώρος περιγράφει μια ειδική εμπειρία μετάβασης, έναν τόπο μετεωρισμών, ένα κοινωνικό κατώφλι, ένα όριο και μια διάβαση³⁹. Κοινωνικά, το κατώφλι λειτουργεί ως συνθήκη διαχείρισης της ετερότητας, της σχέσης με το «άλλο» ή αλλιώς της εμπειρίας με ένα αβέβαιο, άγνωστο, «άτοπο» τόπο (Σταυρίδης, 1999). Αναλυτικότερα, το κατώφλι ως συμβολικός μηχανισμός πραγματεύεται τη σχέση του χώρου ή της ταυτότητας με το «έξωθεν» μορφοποιώντας και μετασχηματίζοντας την επικοινωνία⁴⁰. Κάθε χωρικό τεχνούργημα ή στρατηγική μπορεί να εννοηθεί ως αστικό κατώφλι που διαρρηγγύνει σύνορα (Σταυρίδης, 2018). Μια τέτοια αφήγηση του κατωφλιού, είτε πρόκειται για τους χώρους μετάβασης, είτε για κάποια πλατεία είτε ακόμα για κάποια λαϊκή γιορτή στον δρόμο, επιτρέπει την αναγνώριση του ως τόπος – όριο.

Η έρευνα βρίσκεται κυρίως αντιμέτωπη με τον ρόλο των κατωφλιών ως συνδέσεις και δευτερευόντως ως όρια, καθώς συγχρόνως ενώνουν και χωρίζουν διακριτές αλλά αλληλοεξαρτώμενες περιοχές. Οι εμπειρίες των κατωφλιών, ορίζουν τον χαρακτήρα και την ποιότητα των οριογραμμών κοινωνικά, όπως επίσης και χωρικά. Μέσα από τα κατώφλια φανερώνεται η ποιότητα των σχέσεων μεταξύ μέσα και έξω, ανοικτού και κλειστού, ιερού και κοσμικού, δημόσιου και ιδιωτικού (Σταυρίδης, 1998). Έτσι, στη διαδικασία αμφισβήτησης των αυστηρών ταξινομήσεων μεταξύ γηγενών και «άλλων» οι αυστηρές ταξινομήσεις χώρων στο δίπολο δημόσιο-ιδιωτικό αμφισβητούνται (κομπρεσέρ, 2011). Όσο μεγαλύτερη ποικιλία και διαφορετικά είδη χώρων περιλαμβάνονται στη μεταβατική ζώνη, τόσο πιο πλούσια σχέση ανάμεσα στο δημόσιο και το ιδιωτικό.

«Στην Ελλάδα, στη χώρα όπου γεννήθηκε η δημόσια ζωή, είμαστε σήμερα δυστυχώς μάρτυρες μιας συνεχούς συρρίκνωσης, υποβάθμισης και ιδιωτικοποίησης των ούτως ή άλλως λιγοστών ελεύθερων χώρων των αστικών μας κέντρων» (Τριποδάκης, 2007).

Μα τι είναι τελικά ο δημόσιος χώρος παρά ο καθρέφτης της κοινωνίας; Σήμερα, ο δημόσιος χώρος της «ευδαιμονικής κοινωνίας» χαρακτηρίζεται από την κερδοσκοπία και την ασυδοσία παραγκωνίζοντας το συλλογικό, το κοινό (Τριποδάκης, 2007). Πρόκειται για τον δημόσιο χώρο στον οποίο θα έπρεπε να αναπτύσσονται ελεύθερα δραστηριότητες καταγράφοντας κουλτούρες, συλλογικές αξίες, πρότυπα και ιδέες. Ο πλέον ιδιωτικός χώρος δημόσιας, αλλά κυρίως ελεγχόμενης χρήσης διαχωρίζει τις κοινωνικές ομάδες και ορίζεται από φρουρούμενους θύλακες (Σταυρίδης, 2005). Έτσι, για τους μετανάστες ο εν δυνάμει χώρος ελευθερίας λειτουργεί ως συμπλήρωμα των τόπων κατανάλωσης της διασκέδασης (κομπρεσέρ, 2011).

³⁹ Κατά τον Σταυρίδη, το κατώφλι αποτελεί έννοια με έντονο συμβολικό και νοητικό δυναμικό και συγχρόνως υλικό και λειτουργικό κοινωνικό ενδιαφέρον (Σταυρίδης, 1998, 2018).

⁴⁰ Το κατώφλι, ως σημείο συνάντησης, αποτελεί ένα κοινό τόπο ανάμεσα σε δύο επικράτειες, όπου η αίσθηση μετεωρισμού επιτρέπει την αποδοχή της διαφορετικότητας του ξένου χωρίς την απορρόφηση των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών του (Σταυρίδης, 1999).

Εικόνα 3.14: Μετανάστες στην Αθήνα,
φωτογράφος: Sakellariou C.

Λαμβάνοντας υπόψη την οικονομική ύφεση και την «αστική κρίση» που εν μέρει σχετίζονται με τη μεταναστευτική κρίση, σημειώνεται η τάση σημαντικής μερίδας του ντόπιου πληθυσμού να χρησιμοποιεί τους δημόσιους χώρους της πόλης στον ελεύθερο της χρόνο. Σε αυτό το πλαίσιο, οι καθημερινότητες συνύπαρξης οδηγούν στην αναγνώριση των ιδιαιτεροτήτων των μειονοτικών ομάδων και την ένταξη του μεταναστευτικού πληθυσμού, εντούτοις, δημιουργούνται οι «υποδοχείς» που εντάσσουν όλο και περισσότερες υποομάδες γηγενών στην κατηγορία του «άλλου» (κομπρεσέρ, 2011).

Οι διομαδικές σχέσεις αναπτύσσονται πρωτίστως στον χώρο και χρόνο της εργασίας με ιδιαίτερα αισθητό τον καταναγκαστικό χαρακτήρα. Αντίθετα, η διεξαγωγή των καθημερινών πρακτικών του ελεύθερου χρόνου χαρακτηρίζεται από τις επιμέρους ταυτότητες και στιγματίζεται από το ειδικό καθεστώς της μετανάστευσης. Στο πεδίο περιθωριοποίησης, αποκλεισμού και έντονων αντιπαραθέσεων οι δραστηριότητες των μεταναστών αναπτύσσονται μεταξύ ομοεθνών, στο εσωτερικό της ενδοομάδας μεταξύ οικογένειας, συγγενών και φίλων, δημιουργώντας ένα εθνοτικό δίκτυο. Σε αυτήν την περίπτωση διασφαλίζουν την κουλτούρα της χώρας προέλευσης διατηρώντας την εθνική γλώσσα και ταυτότητα (Κορωναίου, 2009).

Συνοψίζοντας, παρατηρείται πως στους χώρους κοινωνικοποίησης οι χρήστες διαχωρίζονται με βάση την ταυτότητα τους. Το γεγονός αυτό παρουσιάζεται έντονα στην περίπτωση των μεταναστών που συχνά συγκεντρώνονται με βάση την καταγωγή, που συνήθως διαχωρίζονται από τους ντόπιους και άλλες μειονοτικές ομάδες. Επιπλέον, ο ελεύθερος χρόνος και οι κοινωνικές σχέσεις διαμορφώνονται σύμφωνα με την προσωπική ταυτότητα του ατόμου, ανάλογα με το φύλο, την ηλικία, τη σεξουαλικότητα, τον πολιτισμό και τη θρησκεία.

Θρησκεία

Στο πλαίσιο της καθημερινής ζωής και του ελεύθερου χρόνου, μεταξύ άλλων, η θρησκεία αποτελεί ιδιαίτερη κατηγορία χρήσεων. Παρόλο που στην πλειονότητα τους οι χώροι λατρείας των μεταναστών δεν είναι εμφανείς, ο Δήμος διακρίνεται για την πολυθρησκευτικότητα του. Οι χώροι θρησκευτικής λατρείας, είτε πρόκειται για ναούς, ιστορικούς χώρους και μνημεία, είτε για άτυπους χώρους προσευχής, αποτελούν πεδίο έκφρασης της θρησκευτικής και πολιτισμικής ταυτότητας κάθε μεταναστευτικής ομάδας αλλά και αποδοχής (κομπρεσέρ, 2011).

Έντονη παρουσία στον χώρο έχει το Ορθόδοξο δόγμα, αποτελεί την κυρίαρχη θρησκευτική μορφή, με το Ορθόδοξο στοιχείο σε κάθε έκφανση να είναι ορατό και ενσωματωμένο στον αστικό ιστό (Σακελλαρίου, 2017). Ενοριακοί ναοί, παρεκκλήσια ακόμα και μονές και Ιερά Ήσυχαστήρια εντοπίζονται στα όρια του Δήμου Αθηναίων. Εκκλησίες της Βυζαντινής και Οθωμανικής περιόδου εντάσσονται στον αστικό ιστό της πόλης, αποτελώντας σε πολλές περιπτώσεις σημείο συνάντησης, όπως παραδείγματος χάριν η εκκλησία «Τα εισόδια της Θεοτόκου» χαρακτηριστικό στοιχείο αναφοράς επί της οδού Ερμού. Αντίστοιχη αλλά μικρότερη παρουσία έχει η δεύτερη μεγαλύτερη χριστιανική κοινότητα στον Δήμο, η Καθολική Εκκλησία. Η θρησκευτική ταυτότητα των ανατολικοευρωπαίων είναι ορατή και διαμορφώνει τον δημόσιο χώρο της πόλης, έχουν εκκλησίες και ανάλογα διαμορφωμένους χώρους, συνήθως ακατάλληλους (κομπρεσέρ, 2011). Στη συμβολή της λεωφόρου Πανεπιστημίου με την οδό Ομήρου βρίσκεται ο Καθεδρικός ναός των Καθολικών, ο Άγιος Διονύσιος. Η παρουσία της Καθολικής εκκλησίας γίνεται εντονότερη στον δημόσιο χώρο με την εμφάνιση πνευματικών κέντρων και ιδιωτικών σχολείων, όπως οι Ουρσουλίνες και η Λεόντειος.

Στην περίπτωση της Εβραϊκής κοινότητας, σήμερα, παρόλο που διατηρούνται ιστορικοί χώροι και χώροι πνεύματος και μνήμης, όπως το Εβραϊκό Μουσείο, η οπτική αποτύπωση στον δημόσιο χώρο είναι περιορισμένη και επομένως αποτελεί έναν τύπο «κεκρυμμένης θρησκευτικότητας» (Σακελλαρίου, 2017)⁴¹. Η ραγδαία αύξηση των Μουσουλμάνων, κυρίως τη δεκαετία του 2000, αναζωπύρωσε τη συζήτηση περί διατήρησης της θρησκευτικής ταυτότητας στον δημόσιο χώρο, έστω και υπό «κεκρυμμένες μορφές» (Sakellariou, 2011).

Παρόλο που πρόκειται για τη δεύτερη μεγαλύτερη θρησκευτική κοινότητα και τα Οθωμανικά μνημεία προδίδουν τη Μουσουλμανική παρουσία παρατηρείται ότι αποτελεί μια αόρατη θρησκευτική ομάδα⁴². Οι ανεπαρκείς οργανωμένοι χώροι λατρείας όπου συγκεντρώνονται πιστοί απευθύνονται στο σύνολο των μουσουλμάνων ανεξαρτήτως εθνικής ταυτότητας και συντηρούνται από τις κοινότητες των Πακιστανών,

⁴¹ Μέχρι τις αρχές του 20^{ου} αιώνα η παρουσία των Εβραίων θα χαρακτηριζόταν ως περιχαρακωμένη, με ισχυρή παρουσία στο εμπορικό κέντρο της πόλης. Συγκεντρωμένοι, λοιπόν, στα «Εβραϊκά» έχουν αφήσει το αποτύπωμα τους στον δημόσιο χώρο, χαρακτηριστική περίπτωση η περιοχή της πλατείας Αβησσυνίας στο Μοναστηράκι που ονομάστηκε Γιουσουρούμ.

⁴² Στο ιστορικό κέντρο της πόλης βρίσκονται δυο τζαμιά, το Φετιχιέ Τζαμί στη Ρωμαϊκή Αγορά που σήμερα λειτουργεί ως εκθεσιακός χώρος και το επονομαζόμενο Τζισδοράκη ή Τζισταράκη στην πλατεία Μοναστηρακίου.

Μπαγκλαντέςιων και Αράβων⁴³. Έτσι, οι πιστοί συγκεντρώνονται σε άτυπους χώρους προσευχής που εντοπίζονται στην πλειονότητα τους στο κέντρο της Αθήνας και πιο συγκεκριμένα στις περιοχές που έχουν εγκατασταθεί οι Μουσουλμάνοι, όπως για παράδειγμα στα Κάτω Πατήσια, στον Νέο Κόσμο, στην Κυψέλη και στη συνοικία Αγίου Νικολάου (Σακελλαρίου, 2017).

Οι περισσότεροι χώροι προσευχής λειτουργούν παράνομα ή με σχετική άδεια πολιτιστικού συλλόγου, σωματείου κλπ. Πρόκειται για περισσότερα από εκατό «άτυπα τζαμιά» που σύμφωνα με άρθρο στην Καθημερινή βρίσκονται στα ισόγεια ή υπόγεια πολυκατοικιών⁴⁴. Ωστόσο, η θρησκευτική ταυτότητα δεν μπορεί να διαχωριστεί σε μια εξολοκλήρου ιδιωτική σφαίρα δραστηριότητας. Ως βασικό μέρος της ταυτότητάς, η θρησκεία είναι στοιχείο που επηρεάζει τόσο την ιδιωτική όσο και τη δημόσια συμπεριφορά (Beaumont και Baker, 2011). Έτσι, δεδομένης της κατάστασης που περιγράφηκε πιο πάνω και κυρίως κατά την περίοδο του Ραμαζανίου οι μουσουλμάνοι μετανάστες καταφεύγουν στον δημόσιο χώρο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι δημόσιες ομαδικές προσευχές σε πλατείες και ανοιχτούς δημόσιους χώρους, παραδείγματος χάριν τα Προπύλαια Πανεπιστημίου (Σακελλαρίου, 2017).

Η ορατότητα της θρησκευτικής ταυτότητας είναι μέρος μιας λογικής θεσμοθέτησης, αποδοχής, ακόμη και μιας συμβολικής ολοκλήρωσης (Beaumont και Baker, 2011). Ο Allievi (2009) στην έρευνα με τίτλο «*Conflicts over Mosques in Europe: Policy issues and trends*» αναφέρει ότι η πρόθεση για ορατότητα και η ανέγερση τζαμιών έχουν προκαλέσει αντιπαραθέσεις. Έπειτα, συμπληρώνει πως στην περίπτωση της Αθήνας ο αποκλεισμός των μουσουλμάνων αποδίδεται στην τοπική ορθόδοξη εκκλησία, χαρακτηρίζοντας μάλιστα την Ελληνική πρωτεύουσα ως την πιο εντυπωσιακή περίπτωση αντίθεσης με τα τζαμιά (Allievi, 2009). Η επανεμφάνιση και αποδοχή δημόσιων εκφράσεων της θρησκείας συνδέεται με την ενσωμάτωση του Ισλάμ στην ελληνική⁴⁵ και ευρωπαϊκή δημόσια σφαίρα (Beaumont και Baker, 2011).

Συμπερασματικά, παρουσιάζεται μια διάκριση ανάμεσα σε γηγενείς και μετανάστες και μια ιεραρχία ανάμεσα στους «άλλους» με το ιδεολογικό και θρησκευτικό στίγμα των μειονοτήτων να παραμένει κοινωνικά, αλλά και χωρικά αόρατο (Σακελλαρίου, 2017). Μειονοτικές ταυτότητες διεκδικούν την ορατότητα και τη δική τους θέση στους δημόσιους χώρους της πόλης, οι οποίοι χαρακτηρίζονται από την ειρηνική συνύπαρξη ή και την βίαιη αντιπαραθέση μεταξύ θρησκειών (Σακελλαρίου, 2017). Χαρακτηριστικό παράδειγμα στην Αθήνα αποτελούν οι διαδηλώσεις πολιτών και η κατάληψη κατά του τεμένους στο Βοτανικό. Σημαντική είναι η αναφορά στην αντίθεση ανάμεσα στους κρυμμένους χώρους λατρείας και στους για παράδειγμα Ιερούς Καθολικούς ναούς στην Κυψέλη και στα Κάτω Πατήσια.

⁴³ Λινάρδου (2009) | Τα 26 κρυφά τζαμιά των Αθηνών | ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ

⁴⁴ Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ (2013) | Ποια είναι τα «άτυπα τζαμιά» της Αθήνας | kathimerini.gr

⁴⁵ Ακόμη και σήμερα στην περίπτωση της ιστορικής ισλαμικής παρουσίας στη Θράκη διακρίνονται θεσμικές και άλλες μορφές περιθωριοποίησης (Allievi, 2009).

Εικόνα 3.15: Αιγύπτιος ιμάμης στην είσοδο αυτοσχέδιου τζαμιού, φωτογράφος: Karahalīs Y.

Εικόνα 3.16: Άτυπος χώρος θρησκευτικής λατρείας στην Αθήνα, φωτογράφος: Karahalīs Y.

Κάτω Πατήσια | κοινωνικές συρραφές

Η περιοχή των Κάτω Πατησίων αποτέλεσε διαχρονικά τόπο εγκατάστασης για τους οικονομικούς μετανάστες. Παρόλο που πρόκειται για ένα ευρύ φάσμα εθνικοτήτων αφορά μια συγκεκριμένη αστική τάξη, μια ομοιογενής οικονομικά ομάδα. Έτσι, η εγκατάσταση των μεταναστών στην περιοχή έχει εντείνει την κοινωνική διαίρεση και ομαδοποίηση των κατοίκων της πρωτεύουσας.

«Στην πιλοτή της διπλανής μου πολυκατοικίας κάποιος είχε γράψει ΜΙΣΟΣ. Κάθε φορά που το έβλεπα, αναρωτιόμουν πού μπαίνει ο τόνος. Πονάει από έρωτα για κάποια γειτόνισσα ή τρέφεται με απέχθεια; Τελικά, μετά από καιρό πρόσθεσε ΤΑΞΙΚΟ»⁴⁶.

Έχει ενδιαφέρον να παρατηρήσει κανείς τις διαφορετικές εκδοχές του αστικού χώρου στα Κάτω Πατήσια. Στο παράδειγμα αυτό, η γειτονιά συγκροτείται από ένα ευρύ φάσμα κοινωνικών ομάδων που αφήνουν το στίγμα τους στον χώρο, χωρίς ωστόσο αυτό να αποτελεί συνειδητή επιλογή των κατοίκων της περιοχής. Οι συνεχώς μεταβαλλόμενοι αστικοί ρυθμοί και η εναλλαγή μεταξύ τοπικών και υπερτοπικών αξόνων οριοθετούν ενότητες σχετικής εσωστρέφειας, όπου αναπτύσσεται η ετερότητα και προβάλλονται οι διαφορετικές πτυχές της ταυτότητας των κατοίκων. Οι οδοί της Πατησίων, της Αχαρνών και της Λιοσίων λειτουργούν συχνά ως σύνορα για την περιοχή. Παράλληλα, οι εμπορικοί πόλοι και τα κέντρα γειτονιάς, τα ποικίλα ύψη προσόψεων και τα μικρότερα πλάτη δρόμων αποτρέπουν τη δημιουργία ενός περιβάλλοντος γεωγραφικής απομόνωσης (κομπρεσέρ, 2011). Με βάση τη νέα κοινωνική σύνθεση της περιοχής, εμφανίζονται νέες χρήσεις γης που σχηματίζουν ένα μωσαϊκό εμπορικών δραστηριοτήτων και υπηρεσιών που απευθύνονται άλλοτε αποκλειστικά στους μετανάστες και άλλοτε στο σύνολο των κατοίκων.

Ειδικότερα, στην οδό Μιχαήλ Βόδα, μεταξύ Ηπείρου και Χέυδεν, παρατηρείται η δημιουργία μια ορατής κοινότητας Πολωνών, η οποία εδράζεται σε σαφή χωρικά όρια. Ο πολωνικός «πυρήνας» μέσα από την οικειοποίηση του αστικού χώρου και την προβολή τους στον δημόσιο χώρο διασφαλίζει την ταυτότητα του και διατηρεί τα πολιτισμικά στοιχεία της χώρας προέλευσης. Έτσι, διακρίνεται ένα δίκτυο ημιδημόσιων χώρων και λειτουργιών που υποστηρίζει κάθε πτυχή της κοινωνικής ζωής της κοινότητας (κομπρεσέρ, 2011). Πρόκειται για χρήσεις γης που εντάσσονται ομαλά στο προϋπάρχον σύστημα και δημιουργούν σημεία αναφοράς, όπως η εκκλησία και το σχολείο. Επιπλέον, καταγράφονται χρήσεις πολιτισμού και εμπορίου, για παράδειγμα τηλεφωνικά κέντρα, καταστήματα αποστολής χρημάτων, παντοπωλεία κλπ. Ωστόσο, η δυναμική που χαρακτηρίζει τους μετανάστες από την Πολωνία, ενδέχεται να αποτελέσει ανασταλτικό παράγοντα στην ενδεχόμενη πολιτισμική ενσωμάτωση της ομάδας και να εντείνει τα φαινόμενα αποκλεισμού.

⁴⁶ Η γειτονιά μου: Ο Δημήτρης Γλυφός κάποιον που δεν ξέρει από Πατήσια θα τον πήγαινε στον Ποδονίφτη | LIFO (lifo.gr)

Εικόνα 3.17: Πλατεία Αμερικής, φωτογράφος: Πίττας Γ.

Μια ξεχωριστή αλλά και ιδιαίτερη εδαφικής διεκδίκησης και παραγωγής ενός «κοινού χώρου» είναι η περίπτωση της κατάληψης Πάτμου Καραβία, ιδιοκτησίας του Οργανισμού Σχολικών Κτιρίων (ΟΣΚ), ως πρωτοβουλία για τη γειτονιά, ως τόπο αλλά και ως κοινότητα (κομπρεσέρ, 2011). Από τον Απρίλιο του 1989, συγκροτείται στο εγκαταλειμμένο κτίριο μια ανοικτή κοινότητα που προβάλλει διαφοροποιημένες συλλογικές καθημερινές περιστάσεις. Συλλογικές κουζίνες, μαθήματα σε μετανάστες, γλέντια, γιορτές γνωριμίας με τους μετανάστες της γειτονιάς, τον πολιτισμό και την κουλτούρα τους οργανώνονται στον χώρο της κατάληψης⁴⁷ που σήμερα λειτουργεί πρωτίστως ως δημόσιος -ελεύθερος- χώρος εκφράζοντας ένα πρότυπο κοινωνικής συνοχής. *«Συγκροτείται, λοιπόν, ένας χώρος όπου γίνεται δυνατή όχι μόνο η συνάντηση, αλλά και η επαφή με το ξένο, η προσωρινή «επίσκεψη» στην ετερότητα»* (κομπρεσέρ, 2011).

Η πλατεία Αμερικής, σημείο αναφοράς για την περιοχή, επί της οδού Πατησίων αποτελεί χώρο στάσης, αναψυχής και πυρήνα κοινωνικής ζωής. Με την αλλαγή της εθνικής σύνθεσης της περιοχής σημειώνονται χωρικές και λειτουργικές αλλαγές στην πλατεία. Βασικοί χρήστες της πλατείας είναι άντρες Αφρικανικής καταγωγής, ενώ η παρουσία των γηγενών αφορά σχεδόν αποκλειστικά περαστικούς από την Πατησίων. Για την αφρικανική κοινότητα η πλατεία, πλέον, είναι ένα κομβικό σημείο της καθημερινότητας της και ένα σημείο αναφοράς της μεταναστευτικής εμπειρίας, ενώ για τους γηγενείς αποτελεί έναν τόπο άνευ νοήματος (κομπρεσέρ, 2011). Η παρουσία των μεταναστριών είναι ορατή χωρίς, ωστόσο, να έχουν ενεργό ρόλο στην κοινωνική ζωή της πλατείας. Σε αυτήν τη συνθήκη και παρά την απομάκρυνση από ένα πλουραλιστικό πρότυπο, ταυτότητα και ετερότητα συναντιούνται κάτω από την έννοια της γειτονιάς.

⁴⁷ Κατάληψη Πάτμου και Καραβία: Τριάντα χρόνια κοινωνική χρησικτησία | Η ΑΥΓΗ (avgι.gr)

Εικόνα 3.18:Κάτω Πατήσια. Πηγή: serolia.net, φωτογράφος Παναγιώτη Μαΐδη

Εικόνα 3.19:Μιχαήλ Βόδα - Πολωνικά μαγαζιά.

Πηγή: google earth

Μιχαήλ Βόδα. Πηγή: Ίδια Επεξεργασία

Εικόνα 3.20 α,β:Ποικίλα ύψη προσόψεων και μικρά πλάτη δρόμων. Πηγή: google earth

Εικόνα 3.21:Συνοικιακό, πολυεθνικό κομμωτήριο.

Πηγή: Protagon.gr

Εικόνα 3.22:Υποστηρικτικά λόγια γραμμένα σε τοίχους στα Κάτω Πατήσια. Πηγή: Protagon.gr

Επίλογος

Στο πλαίσιο της κοινωνικής ανθρωπολογίας, οι κοινωνίες αναγνωρίζουν τις αμφιλεγόμενες δυνατότητες των μεταβατικών – κατωφλιακών χώρων. Οι ενδιάμεσοι αυτοί χώροι αναδιαμορφώνονται ως χώροι επικοινωνίας και χειραφέτησης, ως σταυροδρόμια τα οποία συνδέουν ταυτότητα και ετερότητα. Στη μεταφορική χρήση της ταυτότητας, ο χώρος ως ταυτότητα -και η ταυτότητα ως χώρος- παρουσιάζεται ως χώρος ομοιομορφίας και επιβολής, δημιουργώντας σαφώς διαχωρισμένους αστικούς θύλακες (Σταυρίδης, 2018). Αντίθετα, ο τόπος της μη – ταυτότητας, της ταυτότητας που είναι πολυσχιδής και ανοιχτή, συνιστά έναν κοινό χώρο χαλαρά προσδιορισμένο που αναστέλλει τους κοινωνικούς μηχανισμούς που παράγουν παγιωμένες ταυτότητες.

Ερμηνεία

Οι διαφορετικές αφηγήσεις της πολυπολιτισμικότητας και οι επιρροές στον χώρο επιτρέπουν την παρατήρηση των κοινωνικό-χωρικών πτυχών στην κατανομή της μεταναστευτικής κατοικίας. Στη μελέτη του οριζόντιου και κάθετου διαχωρισμού καταγράφηκαν συνθήκες συγκατοίκησης διαφορετικών μειονοτικών εθνοτικών ομάδων αλλά και γηγενών. Η πιο πάνω διαπίστωση στηρίζεται στο σχήμα κατακόρυφης διαστρωμάτωσης και στη χωρική διασπορά του μεταναστευτικού πληθυσμού. Η κοινωνική γεωγραφία και η χωρική κατανομή της μεταναστευτικής κατοικίας αποτελούν διαφοροποιημένες όψεις της ετερότητας. Επιπλέον, αναδύεται ένα πολυ-εθνοτοπίο στο κέντρο της Αθήνας με τη δημιουργία θυλάκων της ετερότητας. Πρόκειται για εθνοτικές νησίδες αναγνωρίσιμων αστικών και κοινωνικών ταυτοτήτων. Παρά τη γενικότερη τάση εκούσιας ή ακούσιας περίφραξης για συλλογική αυτοπροστασία οι μεταναστευτικοί πληθυσμοί «συγκατοικούν», δημιουργούν αγορές και δίκτυα κοινωνικοποίησης δημιουργώντας ανοικτά κατώφλια, πολιτισμικά περάσματα. Επικοινωνούν την κουλτούρα, τον πολιτισμό και, γενικότερα, την ταυτότητα τους.

Στο επίκεντρο της συζήτησης βρίσκεται ο πυκνοδομημένος πυρήνας της πόλης, το συμπαγές κέντρο, το πολιτικό πλαίσιο καθώς και το κόστος ζωής, η ανάμειξη χρήσεων και λειτουργιών, η εγγύτητα με τα μέσα μαζικής μεταφοράς ανταποκρίνονται στις ανάγκες των μεταναστών. Επιπλέον, τα αστικά κενά που δημιουργήθηκαν με τη φυγόκεντρη τάση προς τα προάστια λειτουργούν ως ελκυστές για τις ευαίσθητες κοινωνικά ομάδες. Με την επανακατοίκηση των εγκαταλειμμένων περιοχών του κέντρου και οι βιοτεχνικές εργατικές συνοικίες, το φαινόμενο της αστικής υποβάθμισης παρουσιάζει τάσεις μείωσης.

Οι οικιστικές κατανομές κατανοούνται και διαφοροποιούνται σύμφωνα όχι μόνο με τους συγγενικούς δεσμούς, τα κοινωνικά δίκτυα και τους οικονομικούς πόρους που διαθέτουν αλλά και την πολιτισμική τους ταυτότητα, την εκούσια ή ακούσια χωρική ένταξη και τις διεργασίες επιπολιτισμοποίησης. Στην κοινωνική ψυχολογία, δεδομένου ότι ο μεταναστευτικός πληθυσμός δεν αποτελεί μια αδιαφοροποίητη μάζα, αλλά απαρτίζεται από μικρές εθνοτικές ομάδες με διαφορετικά χαρακτηριστικά, η προσαρμογή των μεταναστών στην κοινωνία υποδοχής χαρακτηρίζεται από τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι ανταποκρίνονται στα ζητήματα επιπολιτισμοποίησης. Χωρικά, οι διαπολιτισμικές σχέσεις αντικατοπτρίζουν τις προοπτικές χωρικής διάχυσης και τις πιθανότητες δημιουργίας κλειστών εθνοτικών κοινοτήτων.

Ειδικότερα, η χωρική ανάλυση της μεταναστευτικής κατοικίας σε επίπεδο εθνικότητας αποκαλύπτει ότι τα πρότυπα εγκατάστασης στη χώρα υποδοχής βασίζονται στο βαθμό ενσωμάτωσης. Για παράδειγμα, η χωρική διάχυση των μεταναστών από την Αλβανία προκύπτει αφενός λόγω του μεγάλου αριθμού τους και αφετέρου λόγω της έντονα αφομοιωτικού μοντέλου που ακολουθούν. Αντίθετα, η δημιουργία εθνοτικών νησίδων από τους Ασιάτες, από το Μπαγκλαντές για παράδειγμα, στηρίζεται στις στρατηγικές διαχωρισμού.

«Ούτε ο αρχιτέκτονας, ούτε ο πολεοδόμος, ούτε ο κοινωνιολόγος, ούτε ο οικονομολόγος, ούτε ο φιλόσοφος ή ο πολιτικός μπορούν με διατάγματα

να δημιουργήσουν εκ του μηδενός νέες μορφές και σχέσεις. Για να ακριβολογήσουμε, ο αρχιτέκτονας δεν είναι ο θαυματοποιός, όπως δεν είναι και ο κοινωνιολόγος. Κανένας τους δε δημιουργεί τις κοινωνικές σχέσεις. Σε ορισμένες ευνοϊκές συνθήκες υποβοηθούν κάποιες τάσεις να μορφοποιηθούν (να πάρουν μορφή). Μόνον η κοινωνική ζωή (η πράξη), στο σύνολο της διαθέτει τέτοιες αρμοδιότητες. Ή δεν τις διαθέτει. Οι άνθρωποι που διαφέραμε πιο πάνω, ατομικά ή ομαδικά, μπορούν να ξεχερσώσουν τον δρόμο. Μπορούν ακόμη να προτείνουν, να δοκιμάσουν, να προετοιμάσουν μορφές. Μπορούν επίσης -και κυρίως- να καταγράψουν την αποκτήμενη εμπειρία, να διδάχουν από τις αποτυχίες, να βοηθήσουν τον τοκετό του πιθανού με κάποια μαιευτική που τροφοδοτείται από την επιστήμη» (Lefebvre, 2007: 140).

Σε μια διαφορετική ανάγνωση, η αναγνώριση της κοινωνικής αξίας του χώρου επιτρέπει την προβολή του χώρου ως προϊόν αλλά και δημιουργό κοινωνικών πρακτικών. Καθώς οι ποικίλες εκφάνσεις της εργασίας και οι κοινωνικές σχέσεις του ελεύθερου χρόνου εγγράφονται στον χώρο και τον παράγουν, ο ίδιος ο χώρος διαιωνίζει ή αναστέλλει τις κοινωνικές σχέσεις και πρακτικές. Ο χώρος, λοιπόν, δε συνιστά απλά την αντανάκλαση των κοινωνικών σχέσεων, ούτε, βέβαια, οι κοινωνικές διαιρέσεις αναπτύσσονται αυτόματα και μονοσήμαντα σύμφωνα με τις διαφορετικές χωρικές ποιότητες.

Οι διαφορετικές πολιτισμικές, εθνικές, κοινωνικές και θρησκευτικές ταυτότητες αποτυπώνονται στη δομή της κοινωνίας σε μια άτυπη ιεραρχία που επιτρέπει ή απαγορεύει συγκεκριμένες λειτουργίες. Στις πολυπολιτισμικές κοινωνίες η διαμόρφωση διακριτών ταυτοτήτων, ανοικτών σε διαδικασίες αλλαγής, έρχεται αντιμέτωπη με το πρότυπο της «κανονικότητας» διεκδικώντας το «Δικαίωμα στην πόλη» ή πιο, συγκεκριμένα, τη συμμετοχή στη δημόσια σφαίρα. Σε αυτό το πλαίσιο, οι αλληλοτομίες ταυτότητας και ετερότητας και η διεξαγωγή καθημερινών πρακτικών συνύπαρξης που διαμορφώνονται μέσα από την πολυπολιτισμικότητα και τις κοινωνικές χωροχρονικές κατανοήσεις της κοινωνίας δίνουν νέα νοήματα στις σχέσεις χωρικών διαμορφώσεων και κατοίκησης δομώντας μετέωρους χώρους, αστικά κατώφλια, χώρους επικοινωνίας, επαφής, μοιράσματος και διεκδικήσεων (Σταυρίδης, 2010 στο Γρηγοριάδου, 2016).

Αναρωτήσεις για την Αθήνα της κρίσης

Διατηρώντας το αρχικό ερώτημα αναφορικά με τα πολυπολιτισμικά χαρακτηριστικά της Αθήνας, η έρευνα συνοψίζει τη συζήτηση για την ένταξη των κοινωνικά ευάλωτων μεταναστευτικών ομάδων. Στην περίπτωση των πρώτων, Ελλήνων, προσφύγων του 1922 η κοινωνική απομόνωση αποδίδεται χωρικά μέσα στις κοινότητες δορυφόρους και τη χωρική αορατότητα. Αντίστοιχες πρακτικές καταγράφηκαν περίπου εκατό χρόνια αργότερα, με τη συγκέντρωση του μεταναστευτικού πληθυσμού σε απομακρυσμένα και αποκομμένα κέντρα φιλοξενίας. Σε κάθε περίπτωση πρόσφυγες και μετανάστες οικειοποιήθηκαν τον δημόσιο χώρο, εγκαταστάθηκαν σε δημόσιους ελεύθερους χώρους και κτίρια προσπαθώντας να καλύψουν τις καθημερινές βασικές ανάγκες. Κοινωνικά, ο δημόσιος

χώρος λειτούργησε ως μέσο ευαισθητοποίησης, καθώς και ως παράδειγμα προβληματικής διαχείρισης και κοινωνικής περιθωριοποίησης.

«Στις χώρες της κεντρικής και βόρειας Ευρώπης, η ένταξη των μεταναστών νοείται ως η απόλαυση ίδιων ή όμοιων τυπικών δικαιωμάτων όπου οι μετανάστες πρέπει να είναι «ίσοι με εμάς». Στις χώρες τις μεσογείου και στην Ελλάδα φαίνεται ότι για να είναι ίσοι οι μετανάστες θα πρέπει να είναι «ίδιοι με εμάς» (Γαλανόπουλος κ.α., 2012). Συσχετίζοντας, το Σύνταγμα της Ελλάδας στο άρθρο 5, παράγραφος 3, προβλέπει ρητά ότι: «Όλοι όσοι βρίσκονται στην ελληνική επικράτεια απολαμβάνουν την απόλυτη προστασία της ζωής, της τιμής και της ελευθερίας τους χωρίς διάκριση εθνικότητας, φυλής, γλώσσας».

Στιγμιότυπα εργασίας

Στιγμιότυπο 1:

Εθνική ταυτότητα

Η εθνική ταυτότητα είναι μια συμβατική υπόθεση συνδεδεμένη κατά κύριο λόγο με την ιστορία και την κοινωνία παρά τη φύση και την κληρονομικότητα των χαρακτηριστικών, όπως διαδίδεται από ιδεολόγους εθνικιστές (Βέικος, 1999). Η συγκεκριμένη ταυτότητα σχηματίζεται μέσα από πέντε πολιτικά και πολιτιστικά χαρακτηριστικά όπως αναφέρονται πάρα κάτω: μια ιστορική επικράτεια, την πατρίδα, τους κοινούς μύθους και ιστορικές μνήμες που αφορούν μια φυλή, την ανάπτυξη κοινών πολιτισμικών χαρακτηριστικών - όπως η γλώσσα, η κουλτούρα και η θρησκεία, τα κοινά νομικά δικαιώματα και καθήκοντα και τέλος, μια κοινή οικονομία για όλα τα μέλη της επικράτειας (Βέικος 1999, Smith 2000). Επομένως, η εθνική ταυτότητα αποτελεί συναισθηματικό δεσμό μεταξύ ατόμου, κοινωνίας και κράτους, όπου μέσω της συμμετοχής το άτομο αναπτύσσει το αίσθημα της αλληλεγγύης και ενδυναμώνει την αίσθηση του «ανήκειν» και της συμμετοχής (Θεοδωρίδης, 2001).

Πολιτισμική ταυτότητα

Η πολιτισμική ταυτότητα, όπως και ο πολιτισμός, δεν είναι στατικά μεγέθη, αντίθετα αποτελούν εξελικτικές διαδικασίες που διαμορφώνονται μέσω της κοινωνικοποίησης και σύμφωνα με τις ιστορικές, κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές συνθήκες. (Δαμανάκης, 2005). Η ευμεταβλησία που χαρακτηρίζει τη συγκεκριμένη ταυτότητα προσδίδεται στον συγκεκριισμό αντιθετικών ή διαφορετικών πολιτισμικών στοιχείων στην ταυτότητα ενός ατόμου ή μιας ομάδας ανθρώπων, δημιουργώντας μια νέα πολιτισμική ταυτότητα (Γεωργογιάννης, 2009). Η έννοια της πολιτισμικής ταυτότητας οριοθετείται μέσα από μια σειρά κριτηρίων που θεωρούνται «αντικειμενικά», όπως η καταγωγή, η γλώσσα, η κουλτούρα, το θρήσκευμα, ο δεσμός με τον τόπο-χώρο (Cuche, 2001). Μέσω της βιολογικής κληρονομιάς το άτομο αναπτύσσεται, αφομοιώνοντας τα στοιχεία του πολιτισμού στον οποίο ανήκει, όπως για παράδειγμα τη «νοοτροπία» και την «ιδιοφυΐα» (Cuche, 2001).

Κοινωνική ταυτότητα

Σύμφωνα με την επιστήμη της Ψυχολογίας, η κοινωνική ταυτότητα αναπτύχθηκε με σκοπό την ενσωμάτωση της κοινωνικής πτυχής στην προσωπική διάσταση του ατόμου. Αντίθετα, κατά τους κοινωνιολόγους η συγκεκριμένη έννοια αφορά την προέκταση και προσδιορισμό του ατομικού ρόλου όπως σε ανδρικό ή γυναικείο, επαγγελματικό κ.λπ. Πρόκειται για τις προσδοκίες που κατά την κοινωνικοποίηση του ατόμου εσωτερικεύονται και αποτελούν θεμελιώδεις πλευρές έκφρασης της ταυτότητάς και της προσωπικότητάς του (Zavalloni, 1996). Σύμφωνα όμως με τους Tajfel και Turner (1979), η κοινωνική ταυτότητα είναι προϊόν της αυτοεικόνας του ατόμου και τροφοδοτείται από ειδικές κοινωνικές κατηγορίες ή την όποια ενδοομάδα (Χρυσόχοου, 2011).

Θρησκευτική ταυτότητα

Ως θρησκευτική ταυτότητα θεωρείται η γνώση της θρησκευτικότητας και εκδηλώνεται ως η αναγνώριση μιας θρησκευτικής πίστης, ακολουθώντας πνευματικές πεποιθήσεις στη διαμόρφωση της ζωής και την ανάπτυξη κοινωνικών σχέσεων. Η θρησκεία ως στοιχείο ταυτότητας, με τη συγκρότηση μιας ανοικτής ομάδας πιστών συμβάλλει στην ενίσχυση του «μοιράσματος» και της αλληλοβοήθειας, αναγνωρίζοντας, παράλληλα, το νόημα της πίστης και θρησκευτικών εντολών. Όλα τα είδη ταυτότητας που έχουν αναλυθεί δανείζονται στοιχεία από την έννοια της θρησκευτικής ταυτότητας. Σε κάθε περίπτωση η διαμόρφωση της επηρεάζεται από τον σχηματισμό άλλων ταυτοτήτων και την ένταξη στο κοινωνικό-πολιτισμικό πλαίσιο. Η δυσκολία προσδιορισμού της έννοιας αυτής προκύπτει ως αποτέλεσμα των πολλαπλών συστατικών του όρου θρησκεία, *«στην πολλαπλότητά της και στο πολύπλευρο των ουσιαστικών της γνωρισμάτων»* (Ζιάκας, 2002:38).

Ο Π. Γεωργογιάννης τονίζει πως *«το άτομο και ο κοινωνικός του περίγυρος, επηρεάζονται αμοιβαία. Ο κοινωνικός περίγυρος διαμορφώνει το άτομο με τους κανόνες του, τους ρόλους και τις αξίες του»* (Γεωργογιάννης, 1996:61). Μια τέτοια παραδοχή επιδιώκει να αποδείξει ότι η συμπεριφορά του ατόμου επηρεάζεται από το κοινωνικό περιβάλλον. Επομένως, η θρησκευτική ταυτότητα, ως επιμέρους κομμάτι της κοινωνικής, επηρεάζεται από τον κοινωνικό περίγυρο του ατόμου. Η θρησκευτική ταυτότητα ενδέχεται να στιγματίσει τους πιστούς με έτερη θρησκευτική πίστη και να αποτελέσει εφιαλτήριο αποκλεισμού. Κατά συνέπεια, πιθανός να διατηρήσουν και να προβάλλουν ελεύθερα και ανεμπόδιστα ή μη τη συγκεκριμένη πτυχή της ταυτότητάς τους, είτε να την αποκρύψουν ή ακόμα και να υιοθετήσουν την πιο διαδεδομένη και αποδεκτή θρησκεία για την κοινωνία υποδοχής προκειμένου να ενταχθούν στο κοινωνικό σύνολο (Γεωργογιάννης, 1996).

Στιγμιότυπο 2:

Η κοινωνική πραγματικότητα της πολιτισμικής ποικιλότητας περιγράφεται μέσα από τέσσερις όρους (Βερνίκος και Δασκαλοπούλου, 2002). Ο Πολυπολιτισμός αναφέρεται στις κοινωνίες όπου συμβιώνουν αυτόνομες πολιτισμικές οντότητες επικοινωνώντας μηνύματα διαφορετικών παραδόσεων. *«Στη διαχείριση της πολυπολιτισμικής ποικιλότητας αναφέρεται η ανάγκη ενός νέου «κοινωνικού συμβολαίου»* (Βερνίκος και Δασκαλοπούλου, 2002: 38). Στην περίπτωση του Διαπολιτισμού παρατηρούνται διομαδικές σχέσεις ανάμεσα σε διαφορετικούς πολιτισμούς, χρησιμοποιώντας αμοιβαία κατανοητούς κώδικες επικοινωνίας. Πολιτισμικό μωσαϊκό δημιουργείται στην περίπτωση που διαφορετικές πολιτισμικές ομάδες συνυπάρχουν, αλλά συγκεντρώνονται σε διαφορετικές γεωγραφικές περιοχές. Ο αστικός χώρος αναδομείται παράγοντας τόπους διαχωρισμού, όπως γκέτο, έθνικ γειτονιές, αλλά και «προστατευόμενες» γειτονιές των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων. Ο Κοσμοπολιτισμός χαρακτηρίζεται από αυστηρή ιεράρχηση καθώς οι διαφορετικοί πολιτισμοί αρθρώνονται σύμφωνα με ξεκάθαρα διαφορετικές λειτουργίες.

Βιβλιογραφία

Βιβλιογραφικές αναφορές | Ξένη βιβλιογραφία

- Akhart, S. (1999). *Immigration and identity*. Turmoil: Northvale, N.J. Jason Aronson.
- Alba, R. D., & Logan, J. R. (1993). Minority proximity to whites in suburbs: An individual level analysis of segregation. *American Journal of Sociology*, 98(13), σσ. 1388-1427.
- Allievi, S. (2009). *Conflicts over mosques in Europe: Policy issues and trends*. London: Alliance Publishing Trust.
- Antonopoulos, G. A., & Winterdyk, J. (2006). The Smuggling of Migrants in Greece: An Examination of its social organization. *European Journal of Criminology*, 3(4), σσ. 439-461.
- Apparicio, P., Petkevitch, V., & Charron, M. (2008, July). Segregation Analyzer: A C#.Net application for calculating residential segregation indices. *CyberGeo*, 414.
- Arapoglou, V. (2006). Immigration, segregation and urban development in Athens: The relevance of the LA debate for southern European metropolises. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 121, σσ. 11-38.
- Arapoglou, V. (2006). Immigration, segregation and urban development in Athens: The relevance of the LA debate for southern European metropolises. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 121, σσ. 11-38.
- Baker, C., & Beaumont, J. (2011). Postcolonialism and Religion: New Spaces of 'Belonging and Becoming' in the Postsecular City. Στο J. Beaumont, & C. Baker (Επιμ.), *Postsecular CitiesSpace, Theory and Practice* (σσ. 33–49). USA: Bloomsbury Publishing.
- Barbosa, M. E. (n.d.). Urban Segregation and social Differentiation: Foundation for a Typological Analysis. *Conference paper: International Seminar on Segregation in the City*. Lincoln Institute of Land Policy.
- Berry, J. W. (1997). Immigration, acculturation, and adaptation. *Applied Psychology: An International Review*, 1(46), σσ. 5-34.
- Berry, J. W. (2001). A psychology of immigration. *Journal of Social Issues*, 3(57), σσ. 615-631.
- Blau, F. D. (1984). Occupational Segregation and Labor Market Discrimination. Στο B. F. Reskin, *Sex Segregation in the workplace: Trends, Explanations, Remedies* (σσ. 124-150). National Academy Press: Washington, DC.
- Charles, C. Z. (2003). The Dynamic of Racial Residential Segregation. *Annual Review Sociology*, 29, σσ. 167-207.
- Chrysoschoou, X. (2003). Studying identity in social psychology: Some thoughts on the definition of identity and its relation to action. *Language and Politics*, 2(2), σσ. 225-242.
- Dermentzopoulos, C. (2009). *A study in the social anthropology of the everyday life and popular representations of migrants from Pakistan in Nea Ionia*. Αθήνα: John S. Latsis Public Benefit Foundation 2008-2009.

- Ehrkamp , P. (2005). Placing identities: transnational practices and local attachments of Turkish immigrants in Germany. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 31(2), σσ. 345-364.
- Emmanuel, D. (2017). Utilising social housing during the post-2009 crisis: Problems and constraints in the case of Greece. *Critical Housing Analysis*, 4(2), σσ. 76-83.
- Freeman, L. (2000). Minority housing segregation: A test of three perspectives. *Journal of Urban Affairs*, 22(1), σσ. 15-35.
- Gideon, B., Özüekren, S., & Phillips, D. (2010). Linking Integration and Residential Segregation. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 36(2), σσ. 169-186.
- Gordon, M. (1964). *Assimilation in American Life*. New York: Oxford University.
- Gritzas, G., & Kavoulakos , I. K. (2015). Diverse economies and alternative spaces: An overview of approaches and practices. *European Urban and Regional Studies*, 23(4), σσ. 917–934.
- Kandylis , G., Maloutas , T., & Sayas , J. (2012). Immigration, inequality and diversity: socio-ethnic hierarchy and spatial organization on Athens, Greece. *Urban and Regional Studies*, σσ. 267-286.
- Kandylis , G., Maloutas , T., & Sayas , J. (2012). Immigration, inequality and diversity: socio-ethnic hierarchy and spatial organization on Athens, Greece. *Urban and Regional Studies*, σσ. 267-286.
- Kandylis, G., & Maloutas, T. (2017). From laissez-faire to the camp: Immigration and the changing models of affordable housing provision in Athens. Στο E. Bargelli, & T. Heitkamp, *New developments in Southern European housing* (σσ. 127-153). Pisa: Pisa University Press.
- Kasimisi, C., & Kassimi, C. (2004, Ιούλιος). *Greece: A History of Migration*. Ανάκτηση 5 8, 2022, από Migration Policy Institute: <https://www.migrationpolicy.org/article/greece-history-migration>
- Kempen, R., & Özüekren, A. S. (1998). Ethnic segregation in cities: new forms and explanations in a dynamic world. *Urban Studies*, 35(10), σσ. 1631-1656.
- Krummel, A. (2013, April 22). Multicultural Teaching Models to Educate Pre-Service Teachers: Reflections, Service-Learning, and Mentoring. *Current Issues in Education*, 16(1).
- Lazaridis, G., & Koumandraki, M. (2003). Survival ethnic entrepreneur in greece: a mosaic of informal and formal business activitie. *Sociological Research Online*, 8(2), σσ. 38-49.
- Logan, J. (1978, 9). Growth, politics and the stratification of places. *American Journal of Sociology*, 84(2), σσ. 404-416.
- Maloutas, T. (2007). Segregation, social polarisation and inequality in Athens during the 1990s: Theoretical expectations and contextual difference. *International Journal of Urban and Regional Research*, 31(4), σσ. 733-58.
- Maloutas, T. (2007). Segregation, social polarisation and inequality in Athens during the 1990s: Theoretical expectations and contextual difference. *International Journal of Urban and Regional Research*, 31(4), σσ. 733-58.
- Massey, D. S., & Denton, N. A. (1988). The Dimensions of Residential Segregation. *Social Forces*, 67(2), σσ. 281-315.

- Musterd, S. (2005, August). Social and Ethnic Segregation in Europe: Levels, Causes, and Effects. *Journal of Urban Affairs*, 27(3), σσ. 331-348.
- Musterd, S. (2005, August). Social and Ethnic Segregation in Europe: Levels, Causes, and Effects. *Journal of Urban Affairs*, 27(3), σσ. 331-348.
- Polyzou, I. (2020). Invest the city by doing businesses: Geographies of migrant entrepreneurs in the center of Athens. (M. Tsampra, & A. Afouxenidis, Επιμ.) *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 153, σσ. 61-81.
- Portes, A., & Zhou, M. (1993). The new second generation: Segmented assimilation and its variants among post 1965 immigrant youth. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 530(1), σσ. 74-96.
- Reardon, S. F., & O' Sullivan, D. (2004). Measures of Spatial Segregation. *Sociological Methodology*, 34(1), σσ. 121-162.
- Sakellariou, A. (2011). The 'invisible' Islamic community of Athens and the question of the 'invisible' Islamic mosque. *Journal of Shi'a Islamic Studies*, 4(1), σσ. 71-89.
- Sitaropoulos, N. (2006). Modern Greek Asylum Policy and Practice in the Context of the Relevant European Developments. *Journal of Refugee Studies*, 13(1), σσ. 107-116.
- Tonchev, P. (2007). *Asian Migrants in Greece: Origins, Status and Prospects*. Αθήνα: Institute of International Economic Relations.
- Triandis, H. C. (1997). Where is culture in the acculturation model? *Applied Psychology: An International Review*, 1(46), σσ. 55-58.
- Turner, A. M., & Ross, S. L. (2003). *Housing Discrimination in Metropolitan America: Findings from the Latest National Paired Testing Study*. Ανάκτηση 5 4, 2022, από Economics Working Papers. Paper 200308: http://digitalcommons.uconn.edu/econ_wpapers/200308
- UNCHR. (2016). Questionnaire findings for Syrians in Greece. Ανάκτηση 5 10, 2022, από <https://data2.unhcr.org/en/situations/mediterranean?id=1725>
- UNCHR/Zavallis A. (2016, Μάιος). Questionnaire findings for Afghans in Greece. Ανάκτηση 5 10, 2022, από https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/May2016-Afghans_Final.pdf
- Vlachou, A., & Vaughan, L. (2015). Successional segregation in Gerani, Athens. Unpacking the spatial structure of an immigrant quarter. *10th International Space Syntax Symposium*. London.
- Vyzoviti, S. (2009). Emerging immigrant clusters in downtown Athens 2002-2004. Στο J. Traganou, & M. Mitrasinovic (Επιμ.), *Travel, space, architecture* (σσ. 320-335). London: Ashgate.
- White, M. J. (1983, 3). The Measurement of Spatial Segregation. *American Journal of Sociology*, 88(5), σσ. 1008-1018.
- Wong, D. W. (1993, 4 1). Spatial indices of segregation. *Urban Studies*, 30(3), σσ. 559-572.
- Δαμανάκης, Μ. (2005). European and Intercultural Dimensions in Greek Education. *European Educational Research Journal*, 4(1), σσ. 79-88.
- Πολύζου, Ι. (2014). *Μεταναστευτικές διαδρομές και χωροκοινωνικές μεταλλαγές στην Αθήνα: η περίπτωση των Κινέζων εμπόρων στο Μεταξουργείο*. Αθήνα: Εθνικό

Βιβλιογραφικές αναφορές | Ελληνική βιβλιογραφία

- Arendt, H. (1986). *Η ανθρώπινη κατάσταση (Vita Activa)*. (Σ. Ροζάνης, & Γ. Λυκιαρδόπουλος, Μεταφρ.) Αθήνα: Γνώση.
- Cuche, D. (2001). *Η έννοια της κουλτούρας στις κοινωνικές επιστήμες*. (Μ. Λεοντσίνη, Επιμ., & Φ. Γιατίτσας, Μεταφρ.) Αθήνα: Τυπώθητο: Γιώργος Δαρδάνος.
- Green, N. L. (2004). *Οι δρόμοι της μετανάστευσης, σύγχρονες θεωρητικές προσεγγίσεις*. (Δ. Παρσάνογλου, Μεταφρ.) Αθήνα: Σαβάλλας.
- Harvey, D. (2011). Κυρίαρχες πολιτικές και διεκδικήσεις «από τα κάτω» για τη ζωή στην πόλη. (Ε. Athens, Δημοσιογράφος)
- Hogg, M. A., & Vaughan, G. (2010). *Κοινωνική ψυχολογία*. (Α. Χαντζή, Επιμ.) Αθήνα: Gutenberg.
<https://www.athenssocialatlas.gr/άρθρο/μετανάστες-κατοικία-και-επιχειρήσει/>
- Human Rights Watch. (2012). *Ελλάδα: Μετανάστες περιγράφουν σκληρές φόβους στους δρόμους*. Ανάκτηση 5 10, 2022, από <https://www.hrw.org/el/news/2012/07/10/246892>
- Lefebvre, H. (2007). *Δικαίωμα στη πόλη: χώρος και πολιτική*. (Π. Τουρνικιώτης, Μεταφρ.) Αθήνα: Κουκκίδα.
- Pentini, A. (2005). *Διαπολιτισμικό εργαστήριο: Υποδοχή, επικοινωνία και αλληλεπίδραση σε πολυπολιτισμικό εκπαιδευτικό περιβάλλον* (1η έκδοση εκδ.). (Χ. Γκόβαρης, Επιμ., & Μ. Τζουλιάνη, Μεταφρ.) Αθήνα: Ατραπός.
- Smith, A. D. (2000). *Εθνική ταυτότητα*. (Ε. Πέππα, Μεταφρ.) Αθήνα: Οδυσσέας.
- UNESCO. (2001). *Οικουμενική Διακήρυξη της UNESCO για την Πολιτιστική Πολυμορφία*. (Ε. Δημητρίου, Επιμ.) Ανάκτηση Φεβρουάριος 12, 2021, από United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization: <http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/CLT/CLT/pdf/declarationculturaldiversityel.pdf>
- UNHCR. (2014). *Η Ελλάδα ως χώρα ασύλου*. Ανάκτηση 5 10, 2022, από <https://www.unhcr.org/gr/wp-content/uploads/sites/10/2017/10/UNHCR-CoA-Greece-2014-EL.pdf>
- Victor, R., Makrides, V., & Davie, G. (2016). *Ο Ορθόδοξος Χριστιανισμός στην Ελλάδα του 21ου αιώνα : ο ρόλος της θρησκείας στην κουλτούρα, την εθνική ταυτότητα και την πολιτική*. (Ε. Κοτσουφού, Μεταφρ.) Αθήνα: Επίκεντρο.
- Zavalloni, M., & Louis- Guerin, C. (1996). *Κοινωνική ταυτότητα και συνείδηση: Εισαγωγή στην εγω-οικολογία*. (Α. -Β. Ρήγα, Επιμ., & Κ. Θ. Α. Β. Ρήγα, Μεταφρ.) Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Αλεξανδρή, Γ. (2013). Χωρικές και Κοινωνικές Μεταβολές στο κέντρο της Αθήνας: η περίπτωση του Μεταξουργείου. Αθήνα: Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο - Τμήμα Γεωγραφίας.
- Αντωννάκης, Δ. (2018). Μελετώντας την κουλτούρα. Στο Ε. Μπονάτσου (Επιμ.), *Τόπος Τοπίο* (σσ. 38-41). Αθήνα: Μέλισσα.

- Αντωνίου, Π. (1995). *Η Ελληνο-Αρμένικη κοινότητα της Αθήνας*. Μυτιλήνη: Πανεπιστήμιο Αιγαίο.

από athenssocialatlas: <https://www.athenssocialatlas.gr/άρθρο/χώρος-σε-συνθήκες-σύγκρουσης/>

- Αποστόλου, Γ.-Α. (2020). Ο Δημόσιος Υπαίθριος Χώρος ως Χώρος Κοινωνικού Αποκλεισμού ή Κοινωνικής Συνοχής: Η περίπτωση των πλατειών Ομονοίας και Συντάγματος. *αιχώρος*, 30, σσ. 64-95.
- Αράπογλου, Β., Καβουλάκος, Κ. Ι., Κανδύλης, Γ., & Μαλούτας, Θ. (2009, Οκτ-Δεκ). Η νέα κοινωνική γεωγραφία της Αθήνας: μετανάστευση, ποικιλότητα και σύγκρουση. *Σύγχρονα Θέματα*, 107, σσ. 57-67.
- Αράπογλου, Β., Καβουλάκος, Κ. Ι., Κανδύλης, Γ., & Μαλούτας, Θ. (2009, Οκτ-Δεκ). Η νέα κοινωνική γεωγραφία της Αθήνας: μετανάστευση, ποικιλότητα και σύγκρουση. *Σύγχρονα Θέματα*, 107, σσ. 57-67.
- Αρβανιτίδης, Π., & Σκούρας, Δ. (2009). Μετανάστες και πρότυπα χωροθέτησής στο Πολεοδομικό Σχέδιο Αθηνών. *Αγορά χωρίς σύνορα*, 14(3), σσ. 238-264.
- Βαΐου, Ν. (2007). *Διαπλεκόμενες καθημερινότητες και χωροκοινωνικές μεταβολές στην πόλη. Μετανάστριες και ντόπιες στις γειτονιές της Αθήνας*. Αθήνα: Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Σχολή Αρχιτεκτόνων - Τομέας Πολεοδομίας και χωροταξίας.
- Βέικος, Θ. (1999). *Εθνικισμός και εθνική ταυτότητα*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Βερνίκος, Ν., & Δασκαλοπούλου, Σ. (Αθήνα). *Πολυπολιτισμικότητα, οι διαστάσεις της πολιτισμικής ταυτότητας*. 2002: Κριτική.
- Βυζοβίτη, Σ., Καραμανλή, Θ., Κατσαβουνίδου, Γ., Κούρτη, Π., Μπασιάκου, Ν., Ράσκου, Μ., και συν. (2006). *Αρχιτεκτονικοί και πολεοδομικοί μετασχηματισμοί στη Θεσσαλονίκη λόγω του φαινομένου της μετανάστευσης*. Θεσσαλονίκη: Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδας, Τμήμα Κεντρικής Μακεδονίας, Μονιμη επιτροπή αρχιτεκτονικών θεμάτων.
- Γαλανόπουλος, Α., Μαρτινίδης, Γ., & Τράικου, Φ. (2012-13). Το φαινόμενο της γκετοποίησης στο ιστορικό κέντρο της Αθήνας. *Ψυχολογικά Θέματα*, 17-18.
- Γεωργιάς, Δ., & Παπαστυλιανού, Α. (1993). *Επιπολιτισμός Ποντίων και Βορειοηπειρωτών στην Ελλάδα: Ψυχολογικές διεργασίες προσαρμογής*. Αθήνα: Γενική Γραμματεία Απόδημου Ελληνισμού.
- Γεωργογιάννης, Π. (1996). *Θεωρίες της Κοινωνικής Ψυχολογίας* (Τόμ. 2). Αθήνα: Gutenberg.
- Γεωργογιάννης, Π. (2008). Διαπολιτισμική Εκπαίδευση. Στο Π. Γεωργογιάννης, *Βηματισμοί για μια αλλαγή στην εκπαίδευση* (Τόμ. 7). Πάτρα: Συγγραφέας.
- Γκιζελή, Β. (1992). Η κοινωνική ένταξη των αστών προσφύγων στην Πόλη. *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, σσ. 61-77.
- Γκότοβος, Α. (1997). Εθνική ταυτότητα και Διαπολιτισμική εκπαίδευση. *Η Λέσχη των εκπαιδευτικών*, 19(23-27).
- Γκούνης, Κ. (2010). Πόλη και Νεωτερικότητα: Η Παράδοση Κοινωνικής Έρευνας της Σχολής του Σικάγο. Στο Σ. Μ. Κονιόρδος (Επιμ.), *Κοινωνική σκέψη και νεωτερικότητα* (σσ. 177-195). Αθήνα: Gutenberg.

- Γρηγοριάδου, Μ. (2016). Ετερότητα και πολυπλοκότητα στον ενσώματο χρονοτόπο της αρχιτεκτονικής. *Ambiances Tomorrow - Ατμόσφαιρες Αύριο*. Βόλος: Τμήμα Αρχιτεκτόνων - Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.
- Ζαϊμάκης, Γ. (2009). Κοινωνικός χώρος και ετεροτοπία: δικτυακές κοινότητες και αντιθετικές τεχνοπολιτικές στον κυβερνοχώρο. Στο Μ. Σπυριδάκης (Επιμ.), *Μετασχηματισμοί του χώρου, κοινωνικές και πολιτισμικές διαστάσεις* (σσ. 341-371). Αθήνα: νήσος.
- Ζιάκας, Γ. (2002). *Θρησκεία και πολιτισμός των προϊστορικών κοινωνιών και των αρχαίων λαών*. Θεσσαλονίκη: Κ.Σφακιανάκη.
- Θεοδωράκου, Α. (2013). C. Taylor, Πολυπολιτισμικότητα: Εξετάζοντας την πολιτική της αναγνώρισης, Σχόλια: K. Anthony Appiah, Steven C. Rockefeller, Michael Walzer, Suzan Wolf. (A. Gutmann, Επιμ., & Φ. Παιονίδης, Μεταφρ.) *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 2, σσ. 283-287.
- Θεοδωρίδης, Π. (2001). Προσωπική ταυτότητα, εθνική ταυτότητα και ιδιότητα του πολίτη. *Επιστήμη και Κοινωνία*, 5(61), σσ. 55-82.
- Θεοδώρου, Μ. (2013). Η πόλη από κοινού. Μια πιλοτική προσέγγιση της SARCHA για την περιοχή Γεράνι στο κέντρο της Αθήνας. Στο Θ. Μαλούτας, Γ. Κανδύλης, Μ. Πέτρου, & Ν. Σουλιώτης (Επιμ.), *Το κέντρο της Αθήνας ως πολιτικό διακύβευμα* (σσ. 305-328). Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο.
- Θεοδώρου, Ρ. (2017). Προσλαμβανόμενες διεργασίες επιπολιτισμοποίησης μεταναστών και γηγενών: Συμβολή στην υπόθεση της πολιτισμικής σύγκλισης. Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ψυχολογίας.
- Κανδύλης, Γ. (2008). Μετακινήσεις για εργασία, μετανάστευση και διαδικασίες αναπροσδιορισμού της λειτουργικής περιφέρειας της Αθήνας. Στο Δ. Εμμανουήλ, Ε. Ζακοπούλου, Ρ. Καυταντζόγλου, Θ. Μαλούτας, & Α. Χατζηγιάννη (Επιμ.), *Κοινωνικοί και Χωρικοί Μετασχηματισμοί στην Αθήνα του 21ου Αιώνα* (σσ. 129-160). Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- Κανδύλης, Γ., Αράπογλου, Β., & Μαλούτας, Θ. (2007). Μετανάστευση και το δίπολο "ανταγωνιστικότητα - κοινωνική συνοχή" στην Αθήνα. *Γεωγραφίες*, 13, σσ. 35-54.
- Κομπρεσέρ. (2011). Η Πόλη και οι Μετανάστες. *κομπρεσέρ: για την πόλη και τον χώρο*, σσ. 28-43.
- Κομπρεσέρ. (2011). Συναντήσεις στην πόλη. Μετανάστες και δημόσιος χώρος. *κομπρεσέρ: για την πόλη και τον χώρο*, σσ. 44-63.
- Κορωναίου, Α. (2009). Ελεύθερος χρόνος και χώροι αναψυχής των αλβανών μεταναστών στην Ελλάδα. Στο Μ. Σπυριδάκης (Επιμ.), *Μετασχηματισμοί του χώρου, κοινωνικές και πολιτισμικές διαστάσεις* (σσ. 283-309). Αθήνα: νήσος.
- Κοτζαμάνης, Β. (1997). Αθήνα, 1848-1995: η δημογραφική ανάλυση μιας μητρόπολης. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 92(92-93), σσ. 3-30.
- Κωτούλας, Ι. Ε. (2015, Δεκέμβριος). Μεταναστευτική κρίση και ευρωπαϊκή ασφάλεια. *Foreign Affairs*, σσ. 103-121.
- Λάλλας, Δ. (2019). Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία του χώρου: Ανισότητες και χωρικοί διαχωρισμοί. Αθήνα: Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

- Λαφαζάνη, Ό. Ζ. (2014). *Δια-εθνικές γεωγραφίες της μετανάστευσης: διαπραγματεύσεις συνόρων και ορίων*. Αθήνα: Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο - Τμήμα Γεωγραφίας.
- Λαφαζάνη, Ό. Ζ. (2014). *Δια-εθνικές γεωγραφίες της μετανάστευσης: διαπραγματεύσεις συνόρων και ορίων*. Αθήνα: Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο - Τμήμα Γεωγραφίας.
- Λεοντίδου, Λ. (2010). Νεωτερική Πόλη, Πολεοδομία και Αστυφιλία στο Στοχασμό του Γκράμσι και του Μπένγιαμιν: Αντιθέσεις με τη Σχολή του Σικάγο και τις Ουτοπίες του Λε Κομπυζιέ. Στο Σ. Μ. Κονιόρδος (Επιμ.), *Κοινωνική σκέψη και νεωτερικότητα* (σσ. 196-213). Αθήνα: Gutenberg.
- Λεοντίδου, Λ. (2017). *Φτωχογειτονίες της ελπίδας*. Ανάκτηση Μάιος 8, 2022, από athenssocialatlas: <https://www.athenssocialatlas.gr/άρθρο/φτωχογειτονίες-της-ελπίδας/>
- Λοϊζος, Δ. Ι. (1994). *Οι μεγάλες δυνάμεις, η Μικρασιατική Καταστροφή και η εγκατάσταση*. Αθήνα.
- Λυκογιάννη, Ρ. (2006). Η καθημερινή ζωή στο έργο του Henri Lefebvre. *Ο Χώρος στην Αριστερή Σκέψη - Ο Αρνί Λεφεβρ και οι απόηχοι του 1968*. Ερμούπολη, Σύρος: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών & Επιστημονικό και Μορφωτικό Ίδρυμα Κυκλάδων.
- Μαλούτας, Θ., & Σπυρέλλης, Σ. Ν. (2015, Δεκέμβριος). *Η πολυκατοικία της αντιπαροχής και ο κάθετος κοινωνικός διαχωρισμός*. Ανάκτηση 5 8, 2022, από athenssocialatlas: <https://www.athenssocialatlas.gr/άρθρο/κάθετος-διαχωρισμός/>
- Μαλούτας, Θ., & Σπυρέλλης, Σ. Ν. (2015, Δεκέμβριος). *Η πολυκατοικία της αντιπαροχής και ο κάθετος κοινωνικός διαχωρισμός*. Ανάκτηση 5 8, 2022, από athenssocialatlas: <https://www.athenssocialatlas.gr/άρθρο/κάθετος-διαχωρισμός/>
- Μαντουβάλου, Μ. (1988). *Ο πολεοδομικός σχεδιασμός της Αθήνας (1830-1940)*, Έκδοση Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο – Politecnico di Milano. (Χ. Σακελλαρόπουλος, Επιμελητής) Ανάκτηση Μάιος 8, 2022, από Από την Ακρόπολη της Αθήνας στο λιμάνι του Πειραιά: Σχέδια ανάπτυξης αστικών περιοχών: http://courses.arch.ntua.gr/fsr/135662/1_ATHINA_1830-1940-1.pdf
- Μαυρέας, Κ. (1998). Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού: Πόντιοι και Βορειοηπειρώτες πρόσφυγες στην Ελλάδα. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 96(96-97 Β'-Γ'), σσ. 185-218
- Μουσούρου, Λ. (1991). *Μετανάστευση και μεταναστευτική πολιτική στην Ελλάδα και την Ευρώπη*. Αθήνα: Gutenberg.
- Μπαλαμπανίδης, Δ. (2015, Δεκέμβριος). *Η πρόσβαση των μεταναστών στην ιδιοκατοίκηση (2000-2010): Βασικά σχήματα «οριζόντιου» και «κάθετου» εθνοτικού στεγαστικού διαχωρισμού στον Δήμο Αθηναίων*. Ανάκτηση 5 2022, 10, από athenssocialatlas: <https://www.athenssocialatlas.g/άρθρο/μετανάστες-και-ιδιοκατοίκηση/>
- Μπαλαμπανίδης, Δ. (2016). *Γεωγραφίες της εγκατάστασης των μεταναστών στην Αθήνα, 2000-2010: Στεγαστικές διαδρομές, πρόσβαση στην ιδιοκτησία και εθνοφυλετικοί χωροκοινωνικοί διαχωρισμοί*. Αθήνα: Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο - Τμήμα Γεωγραφίας.

- Μπαλαμπανίδης, Δ. (2016). *Γεωγραφίες της εγκατάστασης των μεταναστών στην Αθήνα, 2000-2010: Στεγαστικές διαδρομές, πρόσβαση στην ιδιοκτησία και εθνοφυλετικοί χωροκοινωνικοί διαχωρισμοί*. Αθήνα: Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο - Τμήμα Γεωγραφίας.
- Μπαλαμπανίδης, Δ., & Πολύζου, Ι. (2015, Δεκέμβριος). *Αναχαιτίζοντας τάσεις εγκατάλειψης του αθηναϊκού κέντρου: η παρουσία των μεταναστών στην κατοικία και στις επιχειρηματικές δραστηριότητες*. Ανάκτηση 5 8, 2022, από Athens social atlas:
- Μπεζεβέγκης, Η. Γ., & Παυλόπουλος, Β. Γ. (2008). *Μετανάστευση στην Ελλάδα: εμπειρίες, πολιτικές, προοπτικές* (Τόμ. Β). Αθήνα: ΙΜΕΠΟ.
- Μπεζεβέγκης, Η. Γ., & Παυλόπουλος, Β. Γ. (2008). *Μετανάστευση στην Ελλάδα: εμπειρίες, πολιτικές, προοπτικές* (Τόμ. Β). Αθήνα: ΙΜΕΠΟ.
- Μπιτσάνη, Ε. (2004). *Πολιτισμική διαχείριση και περιφερειακή ανάπτυξη: Σχεδιασμός πολιτιστικής πολιτικής και πολιτιστικού προϊόντος*. Αθήνα: Διόνικος.
- Μυωφά, Ν. Σ. (2019). *Η κοινωνική κατοικία στην Αθήνα: μελέτη των προσφυγικών συνοικισμών Δουργουτίου και Ταύρου από το 1922 έως σήμερα*. Αθήνα: Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο. Σχολή Περιβάλλοντος, Γεωγραφίας και Εφαρμοσμένων Οικονομικών. Τμήμα Γεωγραφίας.
- Μυωφά, Ν., & Παπαδιάς, Ε. (2016, Νοέμβριος). *Η εξέλιξη της γειτονιάς Δουργούτι στο Νέο Κόσμο από το 1922 έως σήμερα*. Ανάκτηση Μάιος 8, 2022, από athenssocialatlas: <https://www.athenssocialatlas.gr/άρθρο/δουργούτι/>
- Μυωφά, Ν., & Σταυριανάκης, Σ. (2019). Συγκριτική μελέτη των πολιτικών εγκατάστασης των προσφύγων του 1922 και του 2016 στη μητροπολιτική περιοχή της Αθήνας. *αιχώρος*, 29, σσ. 147-173.
- Παπαδοπούλου, Ε., & Σαρηγιάννης, Γ. (2006). *Συνοπτική έκθεση για τις προσφυγικές περιοχές του Λεκανοπεδίου Αθηνών*. Αθήνα: Έκδοση του Σπουδαστηρίου Πολεοδομικών Ερευνών, Τομέα Πολεοδομίας και Χωροταξίας, Σχολής Αρχιτεκτόνων Μηχανικών ΕΜΠ.
- Παπαθανασίου, Α.-Χ. (2013). Σχέση μεταξύ των αντιλαμβανόμενων διακρίσεων και του επιπολιτισμού με την προσαρμογή και την ψυχική υγεία μεταναστών εφήβων: μία διαχρονική μελέτη. Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών Σχολή Φιλοσοφική, Τμήμα Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας, Τομέας Ψυχολογίας.
- Παπαϊωάννου, Ι. (1975). Μέρος Ι, 1920-1960. Στο Β. Αμπαδογιάννη, & Ο. Ζαβερδίνου, *Η κατοικία στην Ελλάδα: Κρατική δραστηριότητα* (σσ. 5-40). Αθήνα: ΤΕΕ.
- Παπατζανή, Ε. (2015). Διαπραγματεύσεις ορίων και όρων συμβίωσης στο κέντρο της Αθήνας. Αθήνα: Εθνικό Μετσόβειο Πολυτεχνείο.
- Πασχαλίδης, Γ., & Χαμπούρη - Ιωαννίδου, Α. (2002). Εισαγωγή στον πολιτισμό. Στο Γ. Πασχαλίδης, Α. Χαμπούρη - Ιωαννίδου, Α. Αθανασοπούλου, Ε. Γλύτση, & Δ. Πικοπούλου - Τσολάκη, *Οι διαστάσεις των πολιτισμικών φαινομένων* (Τόμ. 1). Πάτρα: ΕΑΠ.
- Παυλόπουλος, Β., & Μπεζεβέγκης, Η. (2008). Στρατηγικές επιπολιτισμού και προσαρμογή των μεταναστών. Στο Τ. Καβουνίδη, Β. Καρύδης, & Η.

Νικολακοπούλου- Στεφ, *Μετανάστευση στην Ελλάδα: Εμπειρίες- πολιτικές- προοπτικές* (Τόμ. Β, σσ. 142-161). Αθήνα: ΙΜΕΠΟ.

- Παυλόπουλος, Β. (2015). Μετανάστευση. Στο Μ. Ν.-Σ. Βασίλης Παυλόπουλος, & Φ. Μόττη-Στεφανίδη (Επιμ.), *Παιδιά και έφηβοι σε έναν κόσμο που αλλάζει: Προκλήσεις, προσαρμογή και ανάπτυξη* (σσ. 77-128). Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας.
- Πέττας, Δ. (2017, Φεβρουάριος). *Η παραγωγή του χώρου σε συνθήκες σύγκρουσης*. Ανάκτηση 5 10, 2022,
- Πολύζου, Ί. (2005). Μεταναστευτικές Διαδρομές και Χωροκοινωνικές Μεταλλαγές: Η Περίπτωση των Κινέζων Εμπόρων στο Αθηναϊκό Κέντρο-Πόλης. *Μετανάστευση, κρίση και δικαιώματα: Προκλήσεις και ευκαιρίες για την Ελλάδα και την Ευρώπη*. Αθήνα: New York College, Επιστημονικός Όμιλος Νέων Πολιτικών Επιστημόνων.
- Πορτελάνος, Σ. Α. (2015). *Διαπολιτισμική αγωγή και εκπαίδευση: Φυσικός και μεταφυσικός πολιτισμός*. Αθήνα: Έννοια.
- Σακελλαρίου, Α. (2017, Ιούνιος). *Η θρησκεία στην πόλη: Η συνύπαρξη της θρησκευτικής διαφορετικότητας στον αστικό χώρο*. Ανάκτηση 5 8, 2022, από Athens social atlas: <https://www.athenssocialatlas.gr/άρθρο/η-θρησκεία-στην-πόλη/>
- Σακελλαρόπουλος, Θ. (2005). Η κοινωνική ενσωμάτωση των νέο-προσφύγων Ποντίων στη μητροπολιτική Ελλάδα. Ομοσπονδία Συλλόγων Ελλήνων Ποντίων στην Ευρώπη. *1η Παγκόσμια Συνδιάσκεψη Ποντικής νεολαία*. Φρανκφούρτη, Γερμανία.
- Σαραντοπούλου, Ε. (2020, Νοέμβριος). *Ετεροτοπία Δουργούτι: Η χωρική και κοινωνική μεταβολή ενός τόπου από τη μικρασιατική καταστροφή στη σύγχρονη μετανάστευση*. Ανάκτηση Μάιος 8, 2020, από athenssocialatlas: <https://www.athenssocialatlas.gr/άρθρο/ετεροτοπία-δουργούτι/>
- Σαρηγιάννης, Γ. (2007, Φεβρ.-Μαρτ.). Πόλεις μέσα στην πόλη - Η Αθήνα των μεταναστών. *Διάπλους*.
- Σπυριδοπούλου, Ε. (2020). Ο Αστικός Σχεδιασμός ως Γέφυρα Πολιτισμικών Διαφορών και Μέσο Ανάπτυξης Υποβαμισμένων Περιοχών: εργαλείο σχεδιασμού διαπολιτισμικών χώρων - μελέτη περίπτωσης Πάρκο Afrikaandreplain. *αειχώρος*, 30, σσ. 114-133.
- Σταυρίδης, Σ. (1998). Οι χώροι της ουτοπίας και η ετεροτοπία: στο κατώφλι της σχέσης με το διαφορετικό. *Ουτοπία: : διμηνιαία έκδοση θεωρίας και πολιτισμού*(31), σσ. 51-66.
- Σταυρίδης, Σ. (1999). Προς μια ανθρωπολογία του κατωφλίου. *Ουτοπία: διμηνιαία έκδοση θεωρίας και πολιτισμού*(33), σσ. 107-121.
- Σταυρίδης, Σ. (1999, Απρ.-Σεπτ.). Μπρεχτική αποστασιοποίηση και ετερότητα: οι μετέωροι τόποι των κατωφλίων. *Σύγχρονα θέματα: τριμηνιαία έκδοση επιστημονικού προβληματισμού και παιδείας*, 21(71-72), σσ. 94-98.
- Σταυρίδης, Σ. (2005). Ελεύθερος χρόνος και εμπειρία του μητροπολιτικού δημόσιου χώρου. Στο Δ. Λεβεντάκος (Επιμ.), *Εργασία, σχόλη, κουλτούρα*. Αθήνα: Κέντρο Πολιτιστικών Μελετών /ΓΣΕΕ.
- Σταυρίδης, Σ. (2018). *Κοινός Χώρος, η πόλη ως τόπος των κοινών*. (Δ. Παπαδάτος - Αναγνωστόπουλος, Μεταφρ.) Αθήνα: angelus novus.

- Σταυρίδης, Σ., Κουτρολίκου, Π., Βαταβάλη, Φ., Κοπανάρη, Μ., Μαραθού, Χ., & Γκιζελή, Β. (2009). Μετασχηματισμοί της σχέσης δημόσιου-ιδιωτικού χώρου στα συγκροτήματα κοινωνικής κατοικίας των ελληνικών αστικών κέντρων. *Πρόγραμμα Ενίσχυσης Βασικής Έρευνας*. Αθήνα: ΕΜΠ, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών.
- Τουρνικιώτης, Π. (2006). *Η αρχιτεκτονική στη σύγχρονη εποχή*. Αθήνα: Futura.
- Τουρνικιώτης, Π. (2012). *Μεταλλασσόμενοι Χαρακτήρες και Πολιτικές στα Κέντρα Πόλης Αθήνας και Πειραιά*. Αθήνα: Ερευνητικό πρόγραμμα ΕΜΠ-ΥΠΕΚΑ.
- Τραμουντάνης, Α. (2015). Η Επιχειρηματικότητα ως Αντίδοτο της Κρίσης: Η Περίπτωση των Μεταναστών της Αθήνας. *Μετανάστευση, κρίση και δικαιώματα: Προκλήσεις και ευκαιρίες για την Ελλάδα και την Ευρώπη*. Αθήνα: New York College, Επιστημονικός Όμιλος Νέων Πολιτικών Επιστημών.
- Τριποδάκης, Α. (2007). Το ανοίκειο του δημόσιου χώρου στην ελληνική πόλη και η ευθύνη των αρχιτεκτόνων. *Α' προσυνεδριακή ημερίδα: πολίτες - αρχιτέκτονες - ελεύθεροι χώροι*. Χανιά: ΚΑΜ – ΣΑΔΑΣ ΠΕΑ Τμήμα Χανίων.
- Τσαβδάρου, Χ. (2016). Θεωρητικά περάσματα από τα κινήματα για το «Δικαίωμα στην Πόλη» στα κινήματα κατάληψης του «Κοινού Χώρου»: παγκόσμια παραδείγματα και η περίπτωση της Ελλάδας την εποχή της κρίσης. Στο C. Petropoulou, A. Vitoroulou, & C. Tsavdaroglou (Επιμ.), *Urban and Regional Social Movements* (σσ. 105-142). Θεσσαλονίκη: Research Group Invisible Cities.
- Τσίγκανου, Ι. (2013). Επιχειρηματικότητα, «κίνδυνοι» και ανταγωνισμός στο ιστορικό κέντρο της Αθήνας: η κατασκευή ενός ερευνητικού αντικειμένου. Στο Θ. Μαλούτας, Γ. Κανδύλης, Μ. Πέτρου, & Ν. Σουλιάτης, *Το κέντρο της Αθήνας ως πολιτικό διακύβευμα* (σσ. 145-167). Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών - Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο.
- Τσουβέλας, Γ. (2018). Διεργασίες επιπολιτισμοποίησης από τη σκοπιά της κοινωνίας υποδοχής: Ο ρόλος ιδεολογικών, διομαδικών και υπαρκτικών παραγόντων. Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Χατζηπροκοπίου, Π., & Φραγκόπουλος, Γ. (2015). Αντιμέτωποι με την κρίση: προκλήσεις για τη μεταναστευτική επιχειρηματικότητα στην Αθήνα σε μια εποχή ύφεσης και λιτότητας. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 145(Β'), σσ. 29-59.
- Χρυσόχοου, Ξ. (2011). *Πολυπολιτισμική πραγματικότητα: Οι κοινωνιοψυχολογικοί προσδιορισμοί της πολιτισμικής πολλαπλότητας*. Αθήνα: Πεδίο.
- Ψημμένος, Ι. (2004). *Μετανάστευση από τα Βαλκάνια - κοινωνικός αποκλεισμός στην Αθήνα*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.

Χάρτες

- Χάρτης 2.1, πηγή: Παπαϊωάννου, Ι. (1975). Μέρος Ι, 192-1960. Στο Β. Αμπαδογιάννη, & Ο. Ζαβερδίνου (Επιμ.), *Η κατοικία στην Ελλάδα: Κρατική δραστηριότητα* (σσ. 5-40). Αθήν: ΤΕΕ. και
Λεοντίδου, Λ. (2017). *Φτωχογειτονίες της ελπίδας*. Ανάκτηση Μάιος 8, 2022, από athenssocialatlas: <https://www.athenssocialatlas.gr/άρθρο/φτωχογειτονίες-της-ελπίδας/> (Ιδία επεξεργασία)

- Χάρτης 2.2, πηγή: ΕΚΚΕ - ΕΛΣΤΑΤ. (1991). Απογραφή Πληθυσμού-Κατοικιών 1991. Πειραιάς: ΕΛΣΤΑΤ. (Ιδία επεξεργασία)
- Χάρτης 2.3, πηγή: Κανδύλης, Γ., Αράπογλου, Β., & Μαλούτας, Θ. (2007). Μετανάστευση και το δίπολο "ανταγωνιστικότητα - κοινωνική συνοχή" στην Αθήνα. *Γεωγραφίες*, 13, σσ. 35-54. (Ιδία επεξεργασία)
- Χάρτης 2.4, πηγή: ΕΚΚΕ - ΕΛΣΤΑΤ. (2001). Απογραφή Πληθυσμού-Κατοικιών 2001. Πειραιάς: ΕΛΣΤΑΤ. και
Μπαλαμπανίδης, Δ. (2015, Δεκέμβριος). *Η πρόσβαση των μεταναστών στην ιδιοκατοίκηση (2000-2010): Βασικά σχήματα «οριζόντιου» και «κάθετου» εθνοτικού στεγαστικού διαχωρισμού στον Δήμο Αθηναίων*. Ανάκτηση 5 2022, 10, από athenssocialatlas:<https://www.athenssocialatlas.gr/άρθρο/μετανάστες-και-ιδιοκατοίκηση/> (Ιδία επεξεργασία)
- Χάρτης 2.5, πηγή: Human Rights Watch. (2012). *Ελλάδα: Μετανάστες περιγράφουν σκληρές φόβους στους δρόμους*. Ανάκτηση 5 10, 2022, από <https://www.hrw.org/el/news/2012/07/10/246892> (Ιδία επεξεργασία)
- Χάρτης 2.6, πηγή: Μυωφά, Ν., & Σταυριανάκης, Σ. (2019). Συγκριτική μελέτη των πολιτικών εγκατάστασης των προσφύγων του 1922 και του 2016 στη μητροπολιτική περιοχή της Αθήνας. *αιχώρος*, 29, σσ. 147-173. (Ιδία επεξεργασία)
- Χάρτης 3.1, πηγή: ΕΚΚΕ - ΕΛΣΤΑΤ. (2011). Απογραφή Πληθυσμού-Κατοικιών 2011. Πειραιάς: ΕΛΣΤΑΤ. (Ιδία επεξεργασία)
- Χάρτης 3.2, πηγή: ΕΚΚΕ - ΕΛΣΤΑΤ. (2011). Απογραφή Πληθυσμού-Κατοικιών 2011. Πειραιάς: ΕΛΣΤΑΤ. (Ιδία επεξεργασία)
- Χάρτης 3.3, πηγή: Μαλούτας, Θ., & Σπυρέλλης, Σ. Ν. (2015, Δεκέμβριος). *Η πολυκατοικία της αντιπαροχής και ο κάθετος κοινωνικός διαχωρισμός*. Ανάκτηση 5 8, 2022, από athenssocialatlas: <https://www.athenssocialatlas.gr/άρθρο/κάθετος-διαχωρισμός/> (Ιδία επεξεργασία)
- Χάρτης 3.4, πηγή: Σπυρόπουλος, Π., & Σακελλάρης, Μ. (2020). *Ελεύθερος τύπος*. Ανάκτηση 5 8, 2022, από Τα γκέτο μεταναστών στο κέντρο της Αθήνας: Πώς έχουν μοιράσει τα πόστα και πώς δρουν;: <https://eleftherostypos.gr/ellada/524984-ta-gketo-metanaston-sto-kentro-tis-athinas-pos-exoyn-moirasei-ta-posta-kai-pos-droyn-infographic> (Ιδία επεξεργασία)
- Χάρτης 3.5, πηγή: Κανδύλης, Γ. (2008). Μετακινήσεις για εργασία, μετανάστευση και διαδικασίες αναπροσδιορισμού της λειτουργικής περιφέρειας της Αθήνας. Στο Δ. Εμμανουήλ, Ε. Ζακοπούλου, Ρ. Καυταντζόγλου, Θ. Μαλούτας, & Α. Χατζηγιάννη (Επιμ.), *Κοινωνικοί και Χωρικοί Μετασχηματισμοί στην Αθήνα του 21ου Αιώνα* (σσ. 129-160). Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών. (Ιδία επεξεργασία)
- Χάρτης 3.6, πηγή: Polyzou, I. (2020). Invest the city by doing businesses: Geographies of migrant entrepreneurs in the center of Athens. (Μ. Tsampra, & Α. Afouxenidis, Επιμ.) *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 153, σσ. 61-81. (Ιδία επεξεργασία)
- Χάρτης 3.7, πηγή: (Ιδία επεξεργασία)
- Χάρτης 3.8, πηγή: Vlachou, A., & Vaughan, L. (2015). Successional segregation in Gerani, Athens. Unpacking the spatial structure of an immigrant quarter. *10th International Space Syntax Symposium*. London. (Ιδία επεξεργασία)

- Χάρτης 3.9, πηγή: *Ανάπλαση Αθήνας Α.Ε.* (2019). Ανάκτηση 5 8, 2022, από <https://athensanaplasia.gr/> (Ιδία επεξεργασία)

Εικόνες

- [illegible]

%CE%9C%CE%B5%CF%84%CE%B1%CE%BD%CE%AC%CF%83%CF%84%CE%B5%CF%82.pdf

- Εικόνα 3.7γ | Φωτογράφος: Σπηλιόπουλος Κ., προσωπικό αρχείο
- Εικόνα 3.8 | Φωτογράφος: Trevor S.
- Εικόνα 3.9 | Φωτογράφος: Στέφανος Φούκης
- Εικόνα 3.10 | Φωτογράφος: Ασπασία Κουλύρα
Πηγή: https://propaganda.gr/stories/apovasi-sto-gerani-town/?fbclid=IwAR1vIR9n18kcz02g0YoMvJtsgY_2WUgC5u4tnJVz9qYh3QG-wxNzWTZo
- Εικόνα 3.11 | Φωτογράφος: Ασπασία Κουλύρα
Πηγή: https://propaganda.gr/stories/apovasi-sto-gerani-town/?fbclid=IwAR1vIR9n18kcz02g0YoMvJtsgY_2WUgC5u4tnJVz9qYh3QG-wxNzWTZo
- Εικόνα 3.12 | Πηγή:
https://www.academia.edu/2598523/Emerging_Immigrant_Clusters_in_Downtown_Athens_2002_to_2004_
- Εικόνα 3.13 | Φωτογράφος: Soultos A., προσωπικό αρχείο
- Εικόνα 3.14 | Φωτογράφος: Σακελλαρίου Κώστας
<http://www.costasakellariou.photography/shadows-of-the-past/ax1s9x2ak6qks2cr13s9rdzaeu6ath>
- Εικόνα 3.15 | Φωτογράφος: Karahalīs Y.
Πηγή: <https://widerimage.reuters.com/story/a-city-without-a-mosque>
- Εικόνα 3.16 | Φωτογράφος: Karahalīs Y.
Πηγή: <https://widerimage.reuters.com/story/a-city-without-a-mosque>
- Εικόνα 3.17 | Φωτογράφος: Πίττας Γ.
Πηγή: <https://ergatiki.gr/article.php?id=23722&issue=1460>
- Εικόνα 3.18 | Φωτογράφος: Παναγιώτης Μαΐδη
Πηγή: <https://sepolia.net/anakata/vice-tipota-elpidoforo-den-symvainei-sta-kato-patisia>
- Εικόνα 3.19 | Πηγή: google earth
- Εικόνα 3.20α-β | Πηγή: google earth
- Εικόνα 3.21 | Πηγή: <https://www.protagon.gr/apopseis/blogs/pws-den-fovasai-nameneis-sta-patisia-44341602130>
- Εικόνα 3.22 | Πηγή: <https://www.protagon.gr/apopseis/blogs/pws-den-fovasai-nameneis-sta-patisia-44341602130>

